

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XX

Реєстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ПР від 05.05.2010

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СОХАНЬ П.С. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (голова)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф.
БРЕХУНЕНКО В.А. – д-р істор. наук, проф.
ВАСИЛЬЄВ К.К. – д-р мед. наук, проф.
ВЛАСЕНКО В.М. – канд. істор. наук, доц.
ГИРИЧ І.Б. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб.
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц.
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф.
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – канд. істор. наук (головний редактор)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. – канд. філол. наук, ст. наук. співроб.
ЗЛИНСЬКИЙ Б. – д-р філософії (Прага, Чехія)
ІВАНУЩЕНКО Г.М. – заступник головного редактора
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф.
КУРАЄВ О.О. – д-р істор. наук, ст. наук. співроб.
МАСЛІЙЧУК В.Л. – канд. іст. наук, доц.
МАТЯШ І.Б. – д-р істор. наук, проф.
МИРОНЕЦЬ Н.І. – д-р істор. наук, проф.
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (заступник головного редактора)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук
РЕЄНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України
ФЕДОРУК Я.О. – д-р іст. наук, ст. наук. співроб.
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №9 від 11.04.2013 р.)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 6 жовтня 2010 р. №1-05/6 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «Історичні науки»

ЗМІСТ

SUMMARY	4
ДО УВАГИ АВТОРІВ!	9
ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
СПИК Л.І. (Суми) Документи Державного архіву Сумської області про українізацію партійного і державного апарату на початку 20-х років ХХ ст.	10
ГЕДЗ В.А. (Київ) “Матч смерті” та інші ігри команди “Старт”: до історіографії проблеми	18
БІЛОУС О.П. (Київ) Бойові листки як джерело партизанської діяльності	25
БРОВЕНДЕР Д.Ю. (Луганськ) Документи поточного архіву Національної спілки краєзнавців України як джерело вивчення діяльності часопису “Краєзнавство” (1993-2012 рр.)	34
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	
ДЕГТЯРЬОВ С.І. (Київ) Зв’язок освіти та цивільної державної служби у Російській імперії першої половини ХVІІІ ст.	41
ЦУБЕНКО В.Л. (Одеса) Особливості містобудування Новоросійського військового поселення кавалерії (1817-1857)	47
МАЙДЕБУРА О.П. (Херсон) Бурксер Є.С. - перший дослідник природної радіоактивності в Україні	53
АЛЕКСЄЄВ С.Ю. (Київ) Питання реорганізації музейної справи на території рейхскомісаріату Україна в документах крайового управління архівів, бібліотек та музеїв (1942-1943 рр.)	59
КУЗЬМУК О.І. (Київ) Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони України: досягнення і проблеми (історичний аспект)	64
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
БОДНАРЮК Б.М., САНДУЛЯК І.Г. (Чернівці) Формування латинської літератури Італії в період Раннього Середньовіччя (VI-X ст.)	72
ХАРЬКОВСКИЙ Р.Г. (Луганськ) Проекты европейской экспансии в Египте (XVII-XVIII вв.): причины и последствия	90
ГОНЧАРЕНКО Л.Л. (Суми) Соціально-економічні передумови колоніальної політики Німеччини: 1871-1884 рр.	96
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	101

На обкладинці: С.1 - Палац-садиба у смт.Хотинь Сумської обл. Побудований у кінці ХVІІІ - на початку ХІХ ст. у стилі класицизму. Архітектор Дж.Кваренгі. С.4 - Батуринська цитадель. Побудована у 1625 р. Зруйнована військами Петра І у 1708 р. Відновлена у 2008-2009 рр. Фото С.І.Дегтярьова

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО УКРАЇНІЗАЦІЮ ПАРТІЙНОГО І ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ НА ПОЧАТКУ 20-х РОКІВ ХХ ст.

Публікується серія документів, які надають уявлення про особливості політики українізації по відношенню до державних службовців і партійних працівників в Україні у 20-х роках ХХ ст. Особливий інтерес представляють вперше надані до друку програми курсів українознавства з української мови та літератури, а також історії України.

Формування сучасної державної мовної політики неможливе без якісного і цілеспрямованого аналізу лінгвістичної політики в Україні у ХХ ст., особливо за часів радянської влади. Від самого початку створення УСРР проголошувався курс на національне відродження українського народу. Вже в першій Конституції Радянської України 1919 р. було акцентовано увагу на широке використання трудящими республіки рідної мови у всіх сферах суспільного життя [8, с.44].

Політика українізації стала предметом дослідження відомих українських істориків [1, 2, 3, 7], тим не менше побіжно висвітленим залишилося питання практичної реалізації теоретичних настанов більшовицького уряду щодо українізації перш за все партійного і господарського апарату. Українізація як система цілеспрямованих державних заходів, передбачала не тільки перехід на українську мову в навчанні і діловодстві. Це, фактично, була комплексна програма із основ опанування українською мовою, вивчення української літератури, історії та географії, про що свідчать наведені у публікації документи. З точки зору радянської влади, українізованим міг вважатися державний службовець тільки тоді, коли він опанував не тільки основи української мови, а й отримав початкові знання з історії, географії України і української літератури. Поступово навіть змінюється назва курсів з “ліквідації української неписьменності” на “курси з українознавства”.

Принагідно зауважимо, що національне питання в Україні почало вирішуватися відповідно до постанов, які зазначено у резолюції ЦК РКП(б) “Про Радянську владу на Україні”, схваленої VIII Всеросійською партійною конференцією ще в грудні 1919 р. У них вказувалося на необхідність цілеспрямовано проводити в життя право трудящих мас вчитися і розмовляти в усіх радянських установах українською мовою [4, с.236].

Реалізація проголошеної XII З’їздом РКП(б) у квітні 1923 р. політики коренізації означала посилення уваги до підготовки, виховання і висування кадрів корінної національності у партійний апарат і державні органи, введення вивчення української мови у школах, організації культурно-просвітніх закладів, видання книг, газет і журналів українською мовою і мовами нацменшин.

Документом, який визначив напрями мовної політики в Україні, став декрет ВУЦВК і РНК УСРР “Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” від 1 серпня 1923 р. Наголошуючи на рівноправності мов усіх національностей в Україні й обов’язковість знання службовцями російської і української мов, більшовицький уряд України наголосив на провідній ролі саме української мови в офіційних відносинах. Логічним продовженням цього декрету стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 30 квітня 1925 р. “Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату”, яка передбачала застосування досить жорстких заходів при повному переведенні функціонування радянського апарату українською мовою до 1 січня 1926 р. [5, с.67]. Зокрема, заборонялося брати на роботу працівників, які не володіли українською мовою і передбачалося звільнення вже працюючих робітників, які не оволоділи українською мовою [4, с.235].

У листопаді 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР затвердили “Тимчасову інструкцію про мову зносин влади і діловодство в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою”, якою закріплювалася пріоритетність української мови. В інструкції передусім визначалися мовні права національностей, що становила більшість на території району

[5, с.89]. Поряд із цим зазначалося, що всі працівники органів влади в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою, повинні володіти українською мовою.

Попереджалося, що відносини з вищими органами влади проводять українською або російською мовами, а з 1 січня 1926 р. - лише українською. Усі документи публічно-правового характеру мали публікуватися мовою більшості населення в певному районі та українською, і лише на бажання заявника - також і російською [4, с.242].

Проведення українізації викликало опір як партійно-радянського апарату, так і частини населення. Створені для державних службовців три-чотиримісячні курси вивчення української мови в більшості міст функціонували формально, хоча над слухачами тяжіла загроза звільнення з роботи у разі, якщо на іспиті вони отримають незадовільну оцінку. Багато слухачів відвідували заняття епізодично, спілкувалися між собою, як правило, російською мовою або сумішню української та російської, доповіді теж часто вимовлялися не українською мовою [5, с.78]. Тим не менше, жорстка і наполеглива політика у мовній галузі дала свої позитивні результати.

Надбання українізації 20-х років були дійсно вагомими. Кількість українців серед службовців державного апарату з 1923 до 1927 р. зросла з 35 до 54%. Частка корінної національності серед членів КП(б)У в той же час збільшилася з 23 до 52% [9, с.620]. Українська мова, незважаючи на протидію противників українізації (*"русотяпов"*), поступово перетворилася на основний засіб спілкування, мову офіційного діловодства й освіти. У 1929 р. в УСРР діяло 80% шкіл, понад 60% технікумів і 30% інститутів з українською мовою навчання [6].

При публікації документів орфографія і стилістика не змінювалась.

1. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-30-х рр. XX ст. / Г.М.Васильчук. - Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2008. - 314 с.

2. Верменич Я. "Українізація" 20-х - 30-х рр. XX ст.: зміст та основні напрямки / Я.Верменич, В.Даниленко // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: зб. статей. - К., 2003. - Вип.7. - 128 с.

3. Кульчицький С. Курс - українізація / С.Кульчицький // Родина. - 1999. - №8. - С.110-122.

4. Мануїлова К.В. Українізація партійного апарату в національних адміністративно-територіальних районах південно-західного регіону Української РСР (1920-1930 рр.) / К.В.Мануїлова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2012. - Вип. XXXII. - С.239-243.

5. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: довідник: у 2-х ч. / [упоряд.: І.О.Кресіна (керівник), О.В.Кресін, В.П.Ляхощкий, В.Ф.Панібудьласка; за ред. В.Ф.Панібудьласки]. - К.: Вища школа, 1997. - Ч.2. - 704 с.

6. Овчаренко Д.В. Українізація службовців державних та партійних установ Миколаївського округу у 1920-і роки / Д.В.Овчаренко // "Гілея (науковий вісник)": зб. наук. праць. - К., 2009. - Вип.23. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/009_23/Gileya23/17.pdf

7. Політика українізації в радянській Україні (1920-1930-і рр.): наук.-допоміж. бібліограф. покажчик. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003 - 219 с.

8. "Українізація" 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки: [монографія] / [В.М.Даниленко, Я.В.Верменич, П.М.Бондарчук та інші.]. - К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. - 392 с.

9. Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. / М.О.Фролов. - Запоріжжя: Прем'єр, 2004. - 800 с.

№1

До всіх інспектур Наросвіти

10.10.1925

З доповідей з місць помічаються такі хиби по українізації

1. Службовці відвідують курси всього на 50-60%. Тому Народний комісаріат освіти пропонує вжити заходів, щоб Урядницькі комісії при допомозі партосередків, місцькомів збирали загальні збори службовців та з'ясовували серйозність справи українізації і усовували помічені хиби.

2. Викладачі української мови не роблять доповіді на засіданні урядових комісій, треба не менш як 2 рази на місяць робити викладачам доповіді. В разі, коли комісії не погодяться з зауваженнями викладача та не прийняли відповідних заходів, викладач повинен свою справу піднести до підвідділу, якому необхідно цю справу розрішити на засіданні округової комісії.

3. Деякі господа, чи установи мляво, а той зовсім негативно відносяться до українізації, тому пропонуємо пильно стежити за українізацією цих установ.

4. По деяких округах сільських апарат українізується менш ніж округовий - необхідно особу увагу звернути на українізацію сільського апарату.

5. Округові міста зовсім не мають українського оточення. необхідно всі плакати, вивіски, штампи, бланки перевести на українську мову.

Заступник наркома освіти

Зав. відділом лікнепу

Зав. адміністративним управлінням НКО

Ряппо

Миколук

Лещинський

Державний архів Сумської області, ф.Р4563, оп.1, спр.727, арк.64.

№2

До Наркомату освіти
на №33271

Конотопський Округ прохає роз'яснити, чи можна пропонувати установам з російською, німецькою та єврейською викладовою мовою вести листування українською мовою і як погодити обіжник №407 (відношення №33271) з приміткою №1 ст.1-ої Постанови РНК ВУЦВК від 30.04.1925 р. В цій примітці зазначається, що постанова про перехід на українське діловодство не поширюється на установи, що безпосередньо обслуговують нацменшини УСРР.

ДАСО, ф.Р4563, оп.1, спр.727, арк.65.

№3

28 жовтня 1925 р.

До всіх округових комісій по українізації радапарату наркоматів, центральних і місцевих державних господарчих та торговельних установ.

....

2. Де-якими центральними установами до цього часу листування з своїми філіями по Україні ведеться російською мовою.

3. Апарат філій загально-союзних установ зовсім не володіє українською мовою, ... листування ведеться російською мовою.

4. Частина установ, особливо господарчих, продовжує прийняття на службу осіб, не володіючих українською мовою.

5. Де-які установи, особливо господарчі і торговельні, мотивуючи відсутністю у складі свого апарату співробітників не володіючих українською мовою, відмовляються від негайного переведення діловодства на українську мову.

6. Небажання частини співробітників вчитися українській мові показують відомості

а) по Наркоматах відвідують курси 65%

по Центральних господарчих установах 59,2%

по Центральних торговельних установах 58,1%

по округовим установам 53,85%.

Примітка. Частина слухачів не відвідує курсів завдяки надурочним роботам, командировкам і перебуванню у відпустці, але все ж таки більша частина слухачів уперто ухиляється від вивчення української мови.

7. ... частина установ використовує за викладачів української мови своїх співробітників більш менш володіючих українською мовою, але не знайомих з методами викладання.

8. Керівники... неухважно відносяться до українізації відмовляючись у відпуску коштів, не постачають курси канцелярським та іншим приладдям.

9. Найбільшою бідою є соромливість співробітників балакати українською мовою, особливо з відвідувачами, що зовсім суперечить завданням радянської влади в галузі зближення до селянських мас.

Постанова

3. Всім філіям загально-союзних установ додержуватись постанов українського уряду в галузі українізації апарату.

ДАСО, ф.Р4563, оп.1, спр.727, арк.70-70зв.

№4

Програма з граматики української мови для курсів українознавства для радянських службовців Конотопщини

Для вкраїнської мови на курсах призначено 70 лекцій, лекції ці слід розподіляти так

- 1) Фонетика в зв'язку з правописом - 15 лекцій
- 2) Словотвір - 10 лекцій
- 3) Синтаксис - 10 лекцій
- 4) 10 лекцій практичної роботи слухачів (головним чином по діловодству) та 25 лекцій читання.

На початку занять даються відомості про розподіл граматики та її складові частини (фонетика, морфологія, синтаксис та правопис), а також первісні відомості із словотвіру. Після такого невеликого лектор вступу лектор розпочинає викладання фонетики.

Фонетика в зв'язку з правописом. Витворення звуків мовними органами. Звуки і літери. Розподіл звуків на голосові і шелестові, а літер на голосівки і шелестівки. Голосівки і, ї, є, е, й, о. Тверді та м'які голосівки. Шелестові звуки г, б, дж, дз. Дві групи шелестівок: 1) шелестівки, що бувають тільки твердими (б, п, в, м, г, к, х, ж, ч, ш, щ, дж); 2) шелестівки, що бувають то твердими, то м'якими. Пом'якшення останньої групи елестівок через ь, або м'яку голосівку.

Перехід о, е в і - в замкнених складах - закон ікання (піп - попа, віл - вола). У зложених і чужоземних словах словах та в групі через оро, оло, ере, еле - ікання не буває (діловод, самогонка, атом, педагог, город, молот через шелест).

Перехід о, е в а (гармонійне уподіблення) - (каган, сага, тин, Гарасим, Басарабія).

Правопис и, о, е, ї на початку та в середині слів. Правопис ї, е, ю, я після б, п, в, м і взагалі після твердих шелестівок та прироста в слові (б'ю, п'ю, п'ятниця, в'ється, Лук'ян, об'їзд та ін.).

Після ж, ч, ш, щ пишемо а, у, а не я, ю (шапка, щука), за винятком того випадку, коли подвоюються ці шелестівки (збіжжя, обличчя).

Після г, к, х, ж, ч, ш, щ пишемо и, а не і, винятки бувають тоді, як і походить із о, е (погибель, хитрий, кішка, загін, захід, жито, широкий, жінка).

Правопис непрорізних голосівок.

Чергування шелестівок

а) г, ж, з	д) д, дж	ж) з, ж
б) к, ч, щ	е) ж, ч	
в) х, ш, с	є) с, ш	

(Друг, друже, друзі; козак, козаче, козацький; горох, гороше, у горосі; радити, раджу; світити, свічу; носити, ношу; водити, вожу).

Перехід

- 1) ст, ск у щ (пустити - пущу, лускати - лущу).
- 2) зк у жч (брякотіти - бряжчу).
- 3) зд у жкж (їздити - об'їжджати).

Подвоєння шелестівок між голосівками (міццю, сіллю, почуття). Відсутність подвоєння при збігу шелестівок (щастя, можливість). Тверді шелестівки та р (наприкінці слова) ь не приймають (голуб, смієшся, ніч, ріжте, кобзар, писар і т.і.)

Після л перед ж, ч, ш, щ ь знак ставимо, а після н - не ставимо (більший, пальчик, тонний, кінчик, панщина та ін.)

Правопис шелестівок непрорізних (книжка, хліб).

Де які правила правопису чужоземних слів

1. Після л пишемо тверді голосівки (лабораторія, клуб, телеграф). до винятку належить невелика кількість слів (пляшка, лямка, канцелярія, ілюмінація).

2. На початку слова пишемо і, а не и (історія).

3. Після д, т, з, с, ж, ч, ш, р - пишемо и, а у власних речівках і (директор, президія, інститут, університет, фабрика, режим, шифрований, Лузітанія, Шіраз, Кадікс, Сіноп та ін.).

4. Г пишемо звичайне (телеграф, гігієна), а у власних речівниках г (Тюрго, Аргентина, Гюго).

5. Двійні шелестівки зникають (каса, комуніст, інтелігент, територія).

6. Після л, н, т ставимо ь коли за ними йдуть і, є, ю, я (Тьєр, Нью-Йорк, рельєф).

Милозвучність української мови заснована на правильному чергуванні голосівих і шелестових звуків, забезпечується

1. Переходом і, у в л, в (я й він, він і я, була вдова, син удовин, гуляв у полі, гуляла в полі).

2. Приставним і (дощ ілле як із відра).

3. Вставним в при збігу голосівок (Павік, Родивон).

4. Вставною голосівкою при збігу шелестівок (огонь, корабель, Олександр).

5. Зникненням т, д у гурті отн, отл, здн, ждн (тісний, щасливий, празник, кожний).

6. Скороченням часточок би, же на б, ж після слів, що закінчуються голосівкою (де б нам позичити грошей).

7. Закінченням де можливо слів на голосівку (беремо, несемо, кричимо, ходити, водити).

Словотвір (морфологія).

Пень та закінчення. Корінь, наросток та приросток. Слова первісні та похідні. Зложені слова. Склади. Наголос. Слова відмінні та невідмінні.

Речівник. Речівники власні та загальні. Рід, число, відмінки. Спостереження над відмінками речівників в чоловічому, жіночому та середньому роду. Засвоєння відмін чол. роду на тверду й м'яку шелестівку й та о (син, кінь, рій, батько, козак, поріг, порох); зразки відмін жіночого роду на тверду й м'яку шелестівку а, я, и (піч, радість, книжка, душа, муха, вода, земля, мати); зразки відмін речівників середнього роду на о, е, ння, чья, я (місто, місце, стремління, клоччя, орля).

Примітка: при відміні речівників неодмінно додержуватись нового правопису, виданого Академією Наук. Особливо треба пильно стежити за правильною відміною речівників жіночого роду. При гарному засвоєнні зразків відміни речівників засвоюється і правопис останніх і спинятися на ньому зокрема немає навіть потреби.

Прикметник - прикметникові закінчення (ий, а, е, ій, я, є, ів, ова, ове, ів, єва, єве, ин, ина, ине). Спостереження над твердою та м'якою відміною прикметників по зразках на кожне з наведених закінчень. Ступені порівняння вищий та найвищий. Утворення вищого ступеню через наросток іш, ш (більший, тонший). Коли перед наростком стоїть з, г або с та зш і гш перетворюються в жч, а сш у щ (ближчий, вищий). Вживання вищого ступеню порівняння з часточками за, від, над, ніж, як (більший за себе, кращий від неї, ти розумніший ніж твій брат). Утворення найвищого ступеня порівняння через додаток приростка най (найвищий) (русізм - самий більший, самий кращий та інші - не вживаються). Для різних відмінків вживаються слова - далеко, багато, куди, як що (далеко кращий, багато розумніший, куди вищий, якнайкраще, що найбільший) та небагато інших.

Числівник. Числівники, речівники та числівники, прикметники провадяться тільки на тих зразках, що уміщені в книзі О.Синявського "Український язык" видавництво Книгоспілки за 1923 рік. Брати зразки для відміни числівників із інших підручників не слід.

Займенник.

Займенники - речівники, займенники - прикметники. Відміна їх у зв'язку з правописом. (Див. зразки в граматиці Ол.Курило, правопису вживати нового).

Дієслово. Особа і число дієслів. Час (предминулий, минулий, теперішній та прийдешній). Утворення предминулого часу. Дві форми прийдешнього часу (ходитиму, буду ходити). Спосіб дієслів (неозначений, дійсний, вольовий та умовний). Дієслова л та неперехідні (брати, їхати). Доконані і недоконані дієслова. Спостереження над відміною дієслів 1 та 2 візрцю (писати, годувати, сміятися, ходити, стояти, боятися). Разом з розробленням відміни засвоюється і правопис дієслів. Вживання в дієсловах наростків ува, юва, а не ива, ева (підписувати, просмолювати). Похідні форми дієслів - дієприкметники та дієприслівники. Увага. Ці форми

дієслова розробити якнайкраще, позаяк у українській фразеології вони відіграють величезну роль. Відсутність дієприкметників минулого часу, російських на ший українськими словами на лий - минулий час (минувший - минулий, отставший - відсталий, осиротевший - осиротілий).

Утворення страдальної форми дієприкметників минулого часу від неозначеного способу через ний, тий (несений, битий). У дієприкметниках н не подвоюється (писаний, роблений). Утворення дієприкметників від 3 особи множини теперішнього часу від чоловічого роду однини (співав-вшим, ніс-шим).

Прислівник. Походження їх від речівників (поночі, взимку, влітку), прикметників (завдовжки, тихо, тяжко), числівників (тричі, двічі, вдруге) та дієслів (мовчки, мабуть). Найголовніші правила правопису прислівника такі:

1. По пишеться вкупі й через розділку (потроху, помалу, по-твоєму, по-українському).
2. Сь - с прислівниками пишеться вкупі (кудись, колись).
3. В, у - пишеться вкупі (уночі, всмак, враз).
4. Де пишеться через розділку (де-куди, де-не-де).

Злучник та прийменник краще розроблювати в синтаксі. Вигук засвоюється в зв'язку з розділовими знаками. Назва розділових знаків (крапка, запинка, середник, двокрапка, знак питання, знак оклику, лапки, крапки, риска, розподілка, дужка).

Синтакса.

Речення. Підмет і присудок як головні його члени. Без дієслова яке може тільки розумітися речення бути не може.

1. Безособні речення.
2. Предмет, придаток прикметниковий та придатки прислівникові - другорядні члени речення (зв'язані). Зложені речення незалежні й залежні. Головні речення й побіжні.

Діловодство й інша самостійна праця провадиться в кінці занять, коли в розпорядженню слухачів буде відповідний лексичний та фразеологічний матеріал. Матеріал цей здобувають вони на протязі всього курсу, а особисто під час лекцій читання. На курсах, де слухачами є службовці різних установ необхідно зосередити увагу на загальному листуванні, от як повідомлення, запитання, пропозиція, об'ява та ін.

Зразки паперів слід брати в загальній канцелярії Окрвиконкому чи райвиконкому, або в тієї установи, з якої курсанти мають найдіяльніший зв'язок. Курсанти повинні навчитися самостійно складати невеличкі папірці. З огляду ж на те, що на діловодстві довго ще відчуватиметься вплив російських зразків, а службовці будуть по більшості лише перекладачами їх необхідно практикувати на курсах переклади з російської мови на українську. При впорядженні перекладів лектор мусить призвичаїти слухачів до перекладу не поодиноких слів, а точної передачі змісту хоча б і словами невідповідними російському текстові. З новітніми канцелярськими русизмами - лексичними (бажаючи, скінчивши, знаючи), а також фразеологічними (бачу коней, жену корів) слід вести найгострішу боротьбу. Лектор, що має приступити до діловодства на курсах, заздалегідь розробляє той матеріал, що маєтись в його розпорядженні і подає слухачам у систематичному вигляді. Користуватися випадковим матеріалом під час практичної роботи слухачів не дозволяється.

ДАСО, ф.Р-4563, оп.1, спр.980, арк.12-15.

№5

Додаток до програму по граматиці української мови

На лекціях, що призначені на читання курсанти здобувають лексичні та фразеологічні знання. От чому лектор провадить читання по читанках у такий спосіб, щоб усі українські слова точно відбивали в уяві слухачів те значіння, яке вони мають. Для збагачення лексики слухачі повинні читати не тільки на курсах, але й вдома. Причому, на всіх незрозумілих українських словах вони зосереджують свою увагу, занотовують такі слова в зошити-словники і на випадок потреби звертаючись за відповідними поясненнями до лектора. Щоб придбати

необхідну кількість українських слів курсанти мусять читати українські газети ("Вісті", "Більшовик"), звертаючись до лектора за вказівками тільки у тих випадках, коли вони чогось не розуміють самі. На допомогу тут стають українсько-російські словники, бо серйозна підготовка без них не може відбуватися. Для з'ясування курсантам незрозумілих українських слів можливо користуватися такими двома способами:

1. Пояснювати ці слова іншими зрозумілими українськими словами, або
2. Перекладати їх на російську мову.

На початку занять необхідно брати оповідання невеликого розміру, а до найтруднішого тексту переходити поволі. Лектор має прищепити слухачам ту думку, що на курсах вони здобувають не лише мінімум знань і що доскональне знання української мови вони можуть придбати тільки самостійною працею. Користуючись при читанні словниками та знайомлячись з творами найкращих українських письменників. Курсантів треба навчити вмінно висловлюватись українською мовою, от чому з перших же днів занять лектор вимагає, щоб на курсах всі розмови провадилися неодмінно на українській мові. Читання невеликих творів та вмілий їх пересказ стануть у великій пригоді до розроблення усної мови.

Бажано було б, щоб курсанти під керівництвом лектора поступово привчалися б до доповідів та промов на українській мові на різних зборах і засіданнях.

ДАСО, ф.Р-4563, оп.1, спр.980, арк.27.

№6

Програм по історії літератури на курсах українознавства для радянських службовців м. Конотопа, розрахований на 5 лекцій

1. Лекція

Загальні обставини, в яких розвивалась українська література (тяжким шляхом). Поділ літератури на стародавню, середню й нову. Народна поезія й її вага. В яких умовах і з якого часу починалася література. Мова й характер стародавньої літератури часів Київської держави. Культурний занепад протягом XIV-XV вв. Що дала література XVII-XVIII вв. (повісті, драми, вірші). Народолубство й демократична література на переломі між XVIII і XIX ст. Його представники. Росцвіт літератури у 1863 р. Зріст українства й 1876 р. Від 1876 до 1905 р. Значіння революції 1905 і 1917 рр. для української літератури.

2. Лекція.

Велетень українського письменства - Шевченко. Його діяльність і юнацькі роки. Шевченко до першої подорожі на Україну. Початок літературної діяльності. Перший твір "Причина". Найбільша поема "Гайдамаки" й її значіння. Подорожі Шевченка на Україну. Що побачив він там і в яких творах це відбилось. (Поеми "Сон", "Ів.Гус", "Наймичка", "Дружнєє посланіє"). Кирило-Мефодіївське братство і Шевченко. Поетична діяльність Шевченка під час заслання. Життя на волі. Еволюція шевченківських поглядів і його значіння.

3. Лекція. Франко - Шевченко Галичини. Характер діяльності. Оповідання з дитячого, робітничого і селянського життя. Вірші, повісті (Боа контрікто, Борислав сміється, Захар Беркут). Поезії Франка й їх мотиви. Значіння Франка. Характер діяльності Грінченка. Ритмована поезія Грінченкова. Твори неритмованої поезії (повість Сонячний промінь).

4. Лекція. Леся Українка. Нові зміни в соціальному житті на Україні. Головні фази в літературному розвитку Лесі Українки. Мотиви й форма Лесиної лірики. Знайомство з драматичними поемами (В катакомбах, На руїнах, Оргія, Камінний господар, Лісова пісня). Головні риси творчості Українки в другій половині діяльності.

Коцюбинський. Початок літературної діяльності. Коцюбинський казка "Хо", "На камені". Повість "Фата моргана". Художні постаті в повісті. Герої та юрба в повісті "Інтермеццо". Художні засоби Коцюбинського.

Винниченко - діяльність в зв'язку з життям. Оповідання "Краса і сила", п'єса "Великий Молох". Мистецькі образи в творах. Художній стиль творів.

5. Лекція. Сучасне письменство. Соціально-політичний зміст революційних подій 1917 р. Вплив революції на літературу. Поети-символісти (Тичина, Загуд, Савченко, Слісаренко), група - Хвильовий, Сосюра, Йогансон, Еллан, Чумак. Поети-футуристи з Семенком на чолі; поети-неокласики (Рильський, Кобилянський), імпресіоністи - Івченко, Підмогильний, Михайличенко, Косинка.

ДАСО, ф.Р-4563, оп.1, спр.980, арк.28.

№7

Програма по історії

I

Загальні поняття про історію. Правильність історичних змін. Історичний матеріалізм. Класова боротьба. Зміна класів в залежності від змін в господарстві. Залежність господарства від природи. Особливі риси Української історії. Поділ її на доби згідно організації громадської праці і феодалізм, кратне господарство, кріпацький лад, промисловий капіталізм, соціальна революція.

II

Господарський побут найдавніших слов'ян. Торгівля. Ріст міст. Київська держава. Князі. Утворення суспільних класів. Класова боротьба (по Руській правді). Занепад міст в зв'язку з передвигом торговельних шляхів на Середземне море. Татарщина. Сільська Русь. Галичина і Волинь. Розквіт феодалізму. Торговельні зв'язки з Заходом. Прагнення до моря призводить до об'єднання з Литвою, а потім з Польщею. Культура цієї доби.

III

Розвиток господарства в унії. Торгові центри (Львів, Кам'янець). Унія 1569 р.: торговельний капітал збільшує визиск селян. Орендарі. Селяне-втікачі. Козаки. Запорозька Січ. Козацькі повстання. Боротьба шляхти з містами. Релігійна боротьба як вираз економічної. Козацько-міщанська революція 1648 р. Прилучення до Москви. Культура тих часів.

IV

Ворожнеча між старшиною та чорною козаччиною. Боротьба партій. Занепад господарства. Остаточна руїна країни заходами уряду: каналні роботи, приставства та інші. Експропріація козацьких та міських ґрунтів старшиною. Прагнення її поневолення народної праці й правового об'єднання з російським дворянством. Закріпачення селян. Руйнування Січі. Русифікація України. Упадок освіти.

V

Народження промислового капіталізму. Утопічний соціалізм. Кирило-Мефодіївське братство. Народницький соціалізм. Галичина як осередок українського культурного життя. Розвій промислового капіталізму. Ріст пролетаріату. Соціалістичні гуртки. Революція 1905 р.

VI

Фінансовий капітал на Україні. Трести. Страйки робітників. Війна 14 року. Русифікаторські заходи російського уряду в Галичині. Березнева революція. Український націоналізм як відбиток аграрного й дрібно-промислового капіталізму. Центральна Рада, Пролетарська революція, УНР, Гетьманщина, Директорія, Петлюрівщина. Війна з Польщею. Культурне відродження України. Національна політика Радянської влади. XII з'їзд РКП.

ДАСО, ф.Р-4563, оп.1, спр.980, арк.31.

Епик Л.И. Документы Государственного архива Сумской области об украинизации государственного и партийного аппарата в начале 20-х годов XX в.

Публикуется серия документов, которые дают представление об особенностях политики украинизации по отношению к государственным служащим и партийным работникам на Украине в 20-х годах XX в. Особый интерес представляют впервые представленные к печати программы курсов украиноведения по украинскому языку и литературе, а также истории Украины.

Отримано 11.03.2013

“МАТЧ СМЕРТІ” ТА ІНШІ ІГРИ КОМАНДИ “СТАРТ”: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Проведено історіографічний аналіз праць, які розповідають про матчі футбольної команди “Старт” в окупованому Києві влітку 1942 р.

Довгі десятиліття уявлення українського суспільства про німецьку окупацію вкладалися в чітко окреслені рамки радянської пропаганди, яка твердила, що з моменту приходу вермахту життя на окупованих територіях завмерло. Думка про те, що люди не лише мріяли, як “*під керівництвом мудрої компартії скинути ярмо ненависних окупантів*”, але й намагалися фізіологічно вижити, росли дітей, закохувалися, ходили до театрів, засмагали на міських пляжах, грали у футбол була сама по собі крамольною. Тому й так званий “*матч смерті*” обріс цілою низкою залізобетонних патріотичних міфів, серед яких не було місця інформації про цілий футбольний чемпіонат, який відбувся в окупованому німцями Києві.

У фондах Меморіального комплексу “*Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років*” зберігаються газети з повідомленнями про матчі “*Старту*” та афіша від 9 серпня 1942 р. Дані матеріали неодноразово використовувалися під час виставок, які розповідають про життя в окупованому Києві.

Науковцями Меморіального комплексу надаються консультації про матчі команди “*Старт*” вітчизняним та закордонним журналістам. Так, за підтримки працівників музею влітку 2012 р. каналом ВВС був знятий документальний фільм “*Історія ФК “Старт”*”.

Під час проведення Євро-2012 на теренах України Меморіальний комплекс відвідало понад 3 000 болільників з різних країн Європи. Одна з тем, яка їх цікавила - футбольні матчі у часи Другої світової війни.

Майже в кожній книзі, присвяченій київському “*Динамо*”, а іноді навіть у звичайних довідниках, є згадка про “*матч смерті*” 1942 р., до того ж щоразу силами авторів, вона обростає новими фактами. Але мало хто, окрім професійних дослідників, знає, що влітку 1942 р. в Києві командою “*Старт*” був зіграний не один, а десять матчів...

Вперше про команду “*Хлібозаводу*” повідомила газета “*Нове Українське Слово*” 7 червня 1942 р. у статті “*Спорт*”: “...з дозволу штабткомісаріату та за сприяння управи поновлюється спортивне життя. Вже організоване перше товариство “*Рух*”, з’являються перші колективи на окремих підприємствах. Так, хлібозавод уже створив футбольну команду з кращих гравців міста. 7 червня, в неділю, о 17.30 на стадіоні Палацу спорту (сучасний “*Олімпійський*” - В.Г.) відбудеться матч “*Рух*” - Хлібозавод, а о 14.00 - там само відбудеться гра команд штабної роти воєнно-повітряних сил і служби постачання однієї з дивізій...” [16].

Матч 7 червня був першою офіційною грою колишніх динамівців і футболістів “*Локомотива*” (об’єднаних у клубі “*Старт*”), які разом представляли “*Хлібозавод*”. У запеклому двобої вони перемогли футбольну дружину “*Рух*” з рахунком 2:0.

Згідно афіш, після цього матчу “*Старт*” до 16 серпня 1942 р. зіграв ще 9 матчів. Гру 21 червня “*Старт*” виграв з рахунком 7:1, розгромивши команду угорського гарнізону. 28 червня такою ж впевненою перемогою завершився двобій “*Старту*” із німецькими артилеристами. 5 липня 1942 р. на смарагдовому газоні зішлись дві українські команди - “*Старт*” і “*Спорт*”. Поєдинок завершився з рахунком 8:2. 17 липня 1942 р. відбулась зустріч команди “*Старт*” з “*арійцями*” зі збірної команди Імперських залізниць “*RSG*”. Цього разу стартівці “*на сухо розкатали*” представників “*вищої раси*” з рахунком 6:0. Наступного дня “*НУС*” вмістила статтю автора “*ЛТ*” під назвою “*Футбол*”. У кінці статті було вміщено оголошення, що 19 липня 1942 р. на стадіоні “*Зеніт*” відбудеться футбольний поєдинок між командами “*Старт*” та угорської військової частини “*V.S.C. WAL*”. А вже через два дні, 21 липня, автор “*Р.Д.*” подав детальний звіт про матч з угорцями, в якому перемога була за “*Стартом*” 5:1.

26 липня “*Старт*” виграє у мадярської збірної “*GK Szere*” матч-реванш (саме так було зазначено в афіші до матчу) з рахунком 3:2. І лише після цього довгого футбольного шляху відбулося два матчі з командою “*Flakelf*”. Першу зустріч між українською і німецькою командами виграв “*Старт*” з рахунком 5:1. Програвши матч, німці на другу гру виставили збірну зенітників, льотчиків і техніків німецьких військових частин, що дислокувалися на Київському, Васильківському та Бориспільському аеродромах, зазначивши на афіші, що це матч-реванш. 9 серпня газета “*Нове Українське Слово*” подала стисле оголошення: “*Сьогодні, 9 серпня 1942 р. на стадіоні “Зеніт” о 5-й годині вечора відбудеться друга товариська зустріч крапчих команд міста “Flakelf” та хлібозаводу №1 - “Старт”...*” [17]. По місту було розклеєно афіші, де зазначалося, що “*Flakelf*” гратиме у посиленому складі. Про обставини цього матчу, деталі самої гри ми знаємо мало, а от драматургія гри, динамізм розвитку подій на полі стали загальновідомими, обрисши міфами та легендами, увійшли в історію під назвою “*матч смерті*”. Цю гру виграла стартівці з рахунком 5:3. А на 16 серпня був призначений ще один матч, проти “*Руху*”. Гра закінчилася перемогою “*стартівців*” з рахунком 8:0. Отже з 7 червня по 16 серпня 1942 р. “*Старт*” провів 10 матчів - 10 перемог забито 56 пропущено 11 м’ячів.

Спробуємо у даному дослідженні простежити зміни поглядів істориків та журналістів відносно футбольних матчів команди “*Старт*”.

Першим про розстріляних в окупованому Києві футболістів повідомив військовий кореспондент газети “*Известия*” Євген Крігер. Він у статті “*Так было в Киеве...*” 16 листопада 1943 р. описав життя киян при німцях зі слів очевидця Дмитра Орлова. Розстрілу футболістів приділив кілька рядків: “*Дмитро Орлов привів нас до іншої вулиці, Короленка, до будинку №31 або 33, де містилося гестапо і поруч гараж. Гараж під німецьким конвоєм будували юнаки, в яких була закохана вся молодь України. Цих юнаків знали в Москві, у всіх містах, де влаштовувалися спортивні змагання, у Франції, де юнаків зустрічали оваціями. У них бачили молодість і силу Радянської країни. Це були гравці футбольної команди київського “Динамо”. Довгий час вони ховалися від німців. Треба було жити, рятуючись від голоду. Вони влаштовувалися працювати на 1-й київський хлібозавод. Їх виявили німці, загнали в підвали гестапо. Орлов бачив, як вони будували під вартою гараж, потім їх змушували асфальтувати вулицю перед будинком гестапо. Коли робота була закінчена, всіх юнаків розстріляли. У Києві розповідають, що відомий всій країні воротар України Трусевич перед смертю піднявся назустріч німецьким кулям і крикнув: “Червоний спорт переможе!...”*” [24]. Але звертаємо увагу, автор повідомляє лише про динамівців і жодного згадки про команду “*Старт*” та про матчі в окупованому місті. Також зі статті не зрозуміло, за що були розстріляні спортсмени.

На це питання відповідає на наступний день 17 листопада невідомий кореспондент газети “*Київська правда*”. Автор зі слів в’язнів Сирецького табору, які були очевидцями подій, розповів, що “*...футболісти з’явилися на матч, як на бойове випробування. Вони вирішили: раз не вдається поки розбити німців на полі бою, ми поб’ємо їх на футбольному полі. З цією думкою вийшли на матч наші спортсмени ... Це був більше, ніж матч, це була сутичка між самозакоханими, тихатими насильниками і полоненими, але не підкореними радянськими людьми. Динамівці вцілент розбили добірну німецьку команду. Десятки тисяч людей були свідками ганьби німців і торжества наших спортсменів ... Цей матч став останнім у житті динамівців. Їх відразу заарештували, а 24 лютого 1943 року на очах всього табору під час чергового масового розстрілу 42 людей вбили серед них і прославлених футболістів...*” [7].

І знову ж таки: За що розстріляли? Проти якої команди грали? З яким рахунком закінчилася гра?

Через дев’ять днів, 26 листопада, більш детальний опис футбольного життя подає у своїй статті “*Последний тайм*” кореспондент “*Советской Украины*”¹ Петро Сєверов². Він зазначає, що перед матчем начальник Сирецького концтабору штурмбанфюрер СС Пауль Отто Радомські (Paul Otto Radomski - В.Г.) сказав: “*Ви будете биті, звичайно ... Жорстоко биті ... Чим енергійніше ви будете боротися, тим краще. Матч повинен бути цікавим. Наші переможуть. Пам’ятайте почуття міри. Я повторюю: німці повинні перемогти...*” [12].

Зі статті нам стає відомо, що кияни, ігноруючи настанови штурмбанфюрера СС, розгромили німців 5:0. Автор описує чомусь лише перший гол: “*Сильним косим ударом Кузьменко б’є по*

воротах. Воратар в розпачі опускає руки” [12]. Потім кореспондент зазначає, що відразу після гри динамівців відвезли в концтабір і поставили в шеренгу.

“З легкового автомобіля виходить Пауль Радомський (автор не правильно зазначає прізвище - В.Г.), нещадний, осоружний кат. Він зупиняється перед воротарем Трусевичем, довго дивиться на нього нерухожими туманними очима:

- Як ви посміли ... Я запитую ... як ви посміли ... перемогти? ... Значить, ви вирішили зганьбити в особі наших спортсменів німецьку расу? ..

Радомський витягнув пістолет:

- Наказую всім лягти обличчям вниз.

Гримнув перший постріл, другий, третій...” [12].

Скільки було розстріляно футболістів П.Северов не зазначає. Він лише вказує, що останній постріл був направлений на Миколу Трусевича. Останні слова воротаря, за версією кореспондента були: “І все-таки перемога буде за нами. Ви не уб’єте її, собаки, ми переможемо!” [12]. Як бачимо, нічого подібного зі словами з газети “Известия”. Закінчує статтю П.Северов словами: “Коли закінчиться війна, ми ще побачимо їх на київському стадіоні. У бронзі і мармурі вони стоятимуть живими серед живих” [12].

До закінчення війни теми київських футбольних матчів в окупованому місті більше не торкалися. Хіба що капітан київського “Динамо” Микола Махиня, відповідаючи на запитання кореспондента газети “Труд” про зміни в команді, буденно, однією фразою, немов перейшли в іншу команду, повідомив про смерть своїх товаришів: “Гітлерівці розстріляли воротаря Трусевича, захисників Кузьменка та Клименка” [23]. І жодним словом не згадав про четвертого розстріляного М.Коротких.

Нині з однієї статті в іншу переходять твердження, що відомий письменник Лев Кассіль першим увів в ужиток словосполучення “матч смерті” в газеті “Известия” за 1943 р. (у всіх публікаціях немає посилання на дату і місяць). Пошуки статті в архівах успіху не мали.

У результаті пошуків встановлено, що вперше вислів “матч смерті” з’явився в київській газеті “Сталинское племя” [1]. У ній друкувалася кіноповість “Матч смерті” в 10 номерах, автор - О.Борщаговський. В останньому номері редакція просить читачів надсилати свої відгуки про кіносценарій, написаний для “Мосфільма”. Пізніше цей же автор напише книгу “Тревожные облака” [2].

Отже, як бачимо, легенда про “матч смерті” з’явилася відразу після визволення Києва. У 1944 р. маховик радянської пропаганди відносно цього факту почав набирати обороти. Перші повідомлення у переважній більшості писалися посилаючись на перекази очевидців і без використання окупаційної преси та документів. Тому автори могли і не знати всієї правди про матчі команди “Старт”.

Більше про матчі “Старту” в окупованому Києві стало відомо наприкінці 50-х років минулого століття.

У 1957 р. побачила світ повість уже згадуваного Петра Северова в співавторстві з Наумом Халемським “Последний поединок” [21].

Саме у цій книзі вперше зустрічаємо назву іншої української команди в окупованому Києві - “Рух”. Як того вимагала радянська пропаганда, всі гравці цієї команди були подані в негативному світлі. Ось як описують автори суперника “стартівців”: “Згадуючи згодом гру з хвалькуватими молодчиками з “Руху” - їх тихаті пози перед початком гри, їх роззубленість і переляк уже після першої атаки, киян, Русевич (прототип Трусевича - В.Г.) не міг втриматися від посмішки...” [3, с.257].

Цікавою у книзі є також передмова братів Балакіних - Миколи, судді всесоюзної категорії, і Володимира - учасника матчу з німцями. Обидва в минулому гравці київського “Динамо”. Зокрема брати пишуть: “... Фашистські окупанти не могли пробачити нашим футболістам перемоги над командою “Люфтваффе”. Цьому “матчу смерті”, як справедливо назвали радянські люди зустріч київських спортсменів з “Люфтваффе” і присвячена повість “Останній поединок” Ми, старі футболісти, а один з нас є учасником цього трагічного матчу, знову пережили події того суворого часу, коли наші спортсмени продемонстрували високий радянський патріотизм і незламну волю до перемоги...” [21, с.5].

Як бачимо, В.Балакін, знаючи істину, не зміг її назвати. До того часу влада нарешті визначилася в політичній оцінці “матчу смерті” і офіційно звела міф в ранг істини. Немає сенсу поширюватися про ступінь недостовірності подій, викладених у повісті, вигадані епізоди. І все ж крізь них пробився паросточок правди: знищили не всю команду. У числі розстріляних - Русевич, Кузенко і Климко. Прізвища легко вгадувалися - Трусевич, Кузьменко, Клименко. І знову не згадано Коротких. П.Северов та Н.Халемський також описують у книзі ігри між німецькими та угорськими командами в окупованому Києві. А це свідчить, що про футбольні матчі в окупованій столиці України літа 1942 р. вони знали уже більше, ніж їх попередники. Важливе місце в розповіді про футбольні матчі в окупованому Києві займає книга А.Кузнецова “Бабин Яр”, яка вперше була опублікована в журналі “Юність” в 1966 р. Матчам “Старту” у праці присвячений окремий розділ “Футболісти “Динамо”. Легенда і вигадка”. Розповівши легенду про “матч смерті”, Анатолій Кузнецов також наводить факти, які ставлять під сумнів її існування. Свої слова автор підтверджує цитуванням газети “Нове Українське Слово”. А.Кузнецов першим на основі матеріалів газети “Нове Українське Слово” розповів, що влітку 1942 р. командою “Старт” було зіграно кілька матчів. А свої роздуми про футбольні матчі автор підсумовує: “...Моя тенденція - у викритті всякого насильства, всяких вбивств, будь-якої неповаги та знущання над людством... Але незалежно від поглядів, за повну ДОСТОВІРНІСТЬ всього написаного я повністю відповідаю як живий свідок...” [9, с.222].

Отже, не зважаючи на введення в обіг значної кількості документів, які розвінчували легенду про “матч смерті” до останнього року існування СРСР міф продовжував існувати.

Значні зміни у висвітленні гри мільйонів у окупованому Києві відбулися з розвалом СРСР. Слід відзначити, що правдиве відображення матчів команди “Старт” притаманне як українським, так і зарубіжним історикам.

У 1995 р. на шпальтах журналу “Футбол” була надрукована стаття “Гаряче літо сорок другого...” журналіста Г.Кузьміна [10, с.3-7]. У ній автор на основі спогадів Макара Гончаренка спробував відтворити картину футбольного життя в окупованому Києві влітку 1942 р.

Розповідаючи про матчі команди “Старт” в окупованому Києві, М.Гончаренко підсумував: “...Ніхто нас потім не заарештовував. Ми спокійно покинули стадіон, хоча атмосфера навколо панувала напружена. “Рух” вже давно домагався реваншу з нами. Ми всіляко відтягували цю зустріч, посилаючись на інші, але після дев’ятого серпня німці вгамувалися, їм, видно, набридло програвати, і ми вирішили втихомирити рухівців, які хизувалися численними перемогами над якимись заштатними військовими командами. Всипали ми “Руху” від душі, на повну - 8:0. Було це 16 серпня...” [10, с.6].

Це перше знайдене повідомлення про матч, який був зіграний уже після “матчу смерті”.

Підтвердив спогади М.Гончаренка про матч 16 серпня проти команди “Рух” у своєму інтерв’ю Владлен Путістін, син учасника матчів літа 1942 р. Михайла Путістіна. Розповідь Владлена була надрукована у газеті “Бульвар” у серпні 2002 р. [15, с.13]. На запитання журналіста, чи були заарештовані гравці “Старту” після матчу 9 серпня, Владлен Михайлович відповів: “Тоді пощастило. Останній матч команда хлібозаводу зіграла з “Рухом” 16 серпня. Накидали поліцаям від душі - 8:0... А через два дні розпочалися арешти...” [15, с.13].

Одним з перших істориків незалежної України до теми футбольних матчів в окупованому Києві звернулася Т.Євстаф’єва. У 2002 р. у збірнику “Київ і кияни” була надрукована її стаття “Футбольні матчі 1942 року в Києві” [4]. Дослідниця вперше спробувала проаналізувати загальну кількість матчів зіграних командою “Старт” влітку 1942 р. та встановити результати ігор.

У 2005 р. світ побачила книжка краєзнавця А.Коломійця “Правда о “матче смерти” 1942 г. в Киеве” [8]. У ній автор на основі публікацій газет “Нове Українське Слово” та “Последние новости” спробував порахувати кількість зіграних матчів командою “Старт” та встановити точні рахунки цих ігор. Цінність дослідження А.Коломійця полягає в тому, що він подає цитати з вище згаданих газет.

Але в результаті проведеного аналізу А. Коломієць прийшов до дещо інших результатів ніж у 2002 р. Т.Євстаф’єва (див. табл.1).

Дані подані дослідницею Т. Євстаф'євою [4].			Дані подані головою Українського товариства колекціонерів-футболістів А. Коломійцем [8].		
Суперник	Дата	Рахунок	Суперник	Дата	Рахунок
Рух	7.06.1942 р.	7:2	Рух	7.06.1942 р.	2:0
Збірна угорського гарнізону	21.06	6:2	Збірна угорського гарнізону	21.06	7:1
			Збірна німецької артчастини	28.06	7:1
Румунська команда	5.07	11:0	Спорт	5.07	8:2
			RGS-1 збірна залізничників	12.07	6:0
Німці RGS збірна залізничників	17.07	6:0			
Угорці MBG WL	19.07	5:1	MSC "Wal"	19.07	5:1
MBG WL матч-реванш	26.07	3:2	GK «Szero» збірна угорських частин	26.07	3:2
«Flakelf»	06.08	5:1	«Flakelf»	06.08	5:1
«Flakelf»	09.08	5:3	«Flakelf»	09.08	5:3
Рух	16.08	8:0	Рух	16.08	8:0
9 матчів		56:11	10 матчів		56:11

У 2006 р. світ побачила книга *“Чи був “матч смерті?” Документи свідчать”* [18]. Її автор - В.І.Пристайко, відомий юрист, у минулому заступник голови Служби безпеки України. У своєму дослідженні, він спираючись на раніше невідомі широкому загалу документальні джерела, виявлені ним в архівах, використавши свою кваліфікацію правника, спробував об'єктивно відтворити перебіг футбольних матчів команди *“Спарт”* в окупованому Києві та долі героїв. Всі документи, на які автор посилається в аналітичному дослідженні, викладені у додатках. Це дає змогу пересічному читачеві самостійно дати оцінку подіям літа 1942 р. в окупованому Києві.

Книга цікава тим, що у ній вперше було подано автором 9 афіш до матчів команди *“Спарт”* та значна кількість документів з Державного архіву Київської області, Галузевого державного архіву СБУ, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Володимир Ілліч вперше у світлі документів відобразив листування прокуратури Гамбурга (Німеччина) та Галузевого державного архіву СБУ щодо розстрілу футболістів команди *“Спарт”*.

У січні 2007 р. в російській газеті *“Спорт-експрес”* була започаткована серія *“Літопис Радянського футболу”*. У цій серії автор Аксель Варталян досліджував історію радянських футбольних команд з 1936 до 1957 р. Четверта та п'ята частина розділу присвяченого футболу в роки Другої світової війни розповідають про матчі команди *“Спарт”* в окупованому Києві [12; 13; 14]. Журналіст у нарисах провів короткий історіографічний аналіз зародження та розкручування міфу про *“матч смерті”*. Також А.Варталян одним з перших піддав сумніву інші легенди, які стосувалися команди *“Спарт”*. Зокрема, чому вони грали у червоних футболках, як до українських гравців відносилися рефері матчів, хто грав більш грубо.

У 2008 р. було надруковане чергове дослідження Т.Євстаф'євої [5]. У своїй статті автор розповідає про долі арештованих гравців команди *“Спарт”*.

Своєрідним продовженням нарису А.Варталяна стала стаття Є.Панкратова у газеті *“Совершенно секретно. Футбол”* [22, с.12-15]. У ній журналіст виклав свою думку відносно всіх легенд, які пов'язані з командою *“Спарт”*. Та на основі існуючих джерел дійшов наступних висновків:

- матч 9 серпня не був єдиним в окупованому Києві. Є.Панкратов щодо кількості матчів та результатів погоджується з краєзнавцем А.Коломійцем;

- жодного разу у київських матчах 1942 р. не використовувалася назва команди “Динамо”. У першій грі була назва “Хлібзавод” у наступних дев’яти “Старт”. У складі “Старта” грали лише троє з діючих гравців “Динамо”;

- було зіграно чотири матчі проти німців і по три проти угорців і українців;

- нині не існує жодного офіційного джерела, яке б вказувало остаточний рахунок так званого “матчу смерті”. Загальновідомий рахунок 5:3 взято з розповідей очевидців;

- “стартівці” грали у червоних футболках лише тому, що інших знайти в окупованому Києві не змогли;

- на всіх матчах рефері були німецькі. Головним завжди був обер-лейтенант Ервін. Він судив матчі завжди об’єктивно. Ніякої грубості з боку суперників “Старту” не було;

- ніяких установок на програти з боку німецької влади жодного разу не було;

- нікого після матчу 9 серпня не арештовували. 16 серпня команда “Старт” на матч проти “Руху” вийшла у самому бойовому складі і перемогла 8:0;

- дійсно пізніше було проведено арешти гравців “Старту” і четверо з них, Трусевич, Кузьменко, Клименко та Коротких були страчені, але їх смерті не пов’язані з перемогами на смарагдовому полі [22, с.12-15].

У цей же період з’явилася книга В.Сабалдири “Прихований матч” [20]. У ній автор виклав свій специфічний погляд на події, пов’язані з гравцями “Старт”. Цінність монографії полягає у тому, що лише у ній розповідається про долю Ю.Чернеги, гравця “Старту”. З виходом книги стало відомо, що він загинув у радянському таборі у 1947 р.

У 2010 р. у видавництві “Фоліо” була видана книга Г.Кузьміна “Были и небыли нашего футбола” [11]. У ній невеликий розділ присвячений подіям футбольного життя в окупованому Києві улітку 1942-го. Але відразу слід сказати, що у книзі немає жодного посилання на джерела. Крім того, розділ про команду “Старт” повторював всю інформацію подану журналістом у статті “Горяче літо сорок другого...” у журналі “Футбол”.

У 2012 р. відразу дві книги побачили світ, у яких порушується тема “матчу смерті”. Перша з них “Украинский футбол. Легенды, герои, скандалы в спорах “хохла” и “москаля” [19]. У ній головний редактор журналу “Футбол” А.Франков присвятив подіям, пов’язаним з командою “Старт” цілий розділ. За словами автора, відразу планувалося, що це буде дещо змінена стаття Є.Панкратова з газети “Совершенно секретно. Футбол”. Але у зв’язку з виходом на екрани художнього фільму “Матч” довелося вдаватися у подробиці. Артем Франков ще раз переповів усі легенди, які пов’язують з командою “Старт” та виклав свою думку щодо них [19].

Друга книга - це дослідження кандидата історичних наук Володимира Гінди “Український спорт під нацистською свастикою (1941-1944 рр.)” [3]. У ній п’ятий розділ має назву “Матч смерті” крізь призму десятиліть”. Автор вирішив не переповідати в черговий раз всі легенди щодо команди “Старт” та “матчу смерті”, а провів ґрунтовний історіографічний та джерелознавчий аналіз стосовно гри мільйонів у окупованому Києві. Свій вибір В.Гінда пояснює наступним чином: “...В останні роки про “матч смерті” написано так багато, що здивувати читача чимось просто неможливо. Та й для чого це робити, коли, на моє переконання, всю правду про поєдинок, спираючись на факти вже розповіли...” [3, с.243].

На початку 2013 р. світ побачив результат спільної роботи Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років” та Інституту історії України НАН України - науково-документальне видання “Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення” [6]. У ній дослідники В.Гінда та В.Третяк свою статтю присвятили спортивному життю в окупованому Києві, зокрема футбольним змаганням. Після розповіді про так званий “матч смерті” автори дійшли висновку: “Навіть наявні аргументи не переконали прихильників радянської легенди в її несправедливості: надто вже гарною, а головне, сильно та вміло розтиражованою в радянських ЗМІ та художній літературі вона була. Багатьом людям, що по суті, виростили на ній, важко змиритися з фактом, що “матчу смерті” не було...” [6, с.105].

В результаті проведеного історіографічного аналізу бачимо, що основи майбутньої легенди про “матч смерті” були закладені відразу по визволенню Києва від гітлерівських загарбників.

У 1943 р. маховик радянської пропаганди почав на повну розкручувати цей міф. Хоча у повідомленнях Надзвичайної державної комісії з виявлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх союзників та в книзі К.Дубини немає жодної згадки про “матч смерті” в окупованому Києві. Слід зауважити, що перші повідомлення про ігри “Старту” писали на основі переказів очевидців та без використання джерел, а тому вони не мають історичної важливості. Окремі дослідники вважають, що всі, хто писав про “матч смерті”, знали правду, але не хотіли її писати. Проте ми погоджуємося з істориком В.Гіндою, що це не так.

Дещо змінилася ситуація у висвітленні матчів команди “Старт” у 50-60-х роках ХХ ст. Саме у цей час вперше прозвучали назви команди суперників “стартівців”. А письменник А.Кузнецов навіть вперше поставив під сумнів сам міф про “матч смерті”.

Значні зміни відбулися у висвітленні матчів “Старту” з розвалом СРСР. Саме з кінця 1990-х років почали друкуватися джерела, які розповідають про матчі команди “Старт”. Врешті-решт була порахована кількість матчів й встановлено результати ігор та розвінчано значну частину легенд, пов’язаних зі “стартівцями”.

Проте на сьогодні не існує досить повного видання, де були б зібрані всі доступні нині документи та спогади. Але в цьому плані здійснюється робота як істориками, так і спортивними журналістами. Не залишаються осторонь цієї проблеми і науковці Меморіального комплексу.

1. *Борщаговский А.* Матч смерти / А.Борщаговский // Сталинское племя. - 1946. - 24 августа. - №164. - С.4.
2. *Борщаговский А.* Тревожные облака / А.Борщаговский. - М., 1984. - 162 с.
3. *Гінда В.* Український спорт під нацистською свастикою (1941-1944 рр.) / В.Гінда. - Житомир: Рута, 2012. - 500 с.
4. *Євстаф'єва Т.* Футбольні матчі 1942 року в Києві / Т.Євстаф'єва // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії міста Києва). - К.: Київ, 2002. - Вип.2. - С.34-40.
5. *Євстаф'єва Т.* З історії спортивного життя в окупованому німцями Києві (футбольні матчі 1942 р.) / Т.Євстаф'єва // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. - К.: Зовнішторгвидав України, 2008. - С.50-52.
6. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс “національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років”; редкол.: Л.В.Легасова (кер. проекту) та ін. - К., 2012. - 504 с.
7. Київська правда. - 1943. - 17 листопада.
8. *Коломиец А.* Правда о “матче смерти” 1942 года в Киеве / А.Коломиец. - К., 2005. - 42 с.
9. *Кузнецов А.* Бабий Яр / А.Кузнецов. - К.: “Саммит-Книга”, 2008. - 368 с.
10. *Кузьмин Г.* Горячее лето сорок второго... / Г.Кузьмин // Футбол. - 1995. - №13. - С.7-10.
11. *Кузьмин Г.* Были и небыли нашего футбола / Г.Кузьмин. - Харьков: Фолио, 2010. - 315 с.
12. Летопись советского спорта. Футбол в годы войны. Часть четвертая. Миф о “матче смерти” // Спорт-экспресс. - 2007. - 2 февраля.
13. Летопись советского спорта. Футбол в годы войны. Часть пятая. Миф о “матче смерти” // Спорт-экспресс. - 2007. - 9 февраля.
14. Летопись советского спорта. Футбол в годы войны. Часть пятая (продолжение). Миф о “матче смерти” // Спорт-экспресс. - 2007. - 16 февраля.
15. *Николаенко Т.* Сын участника “матча смерти” Владлен Путистин: Даже через десятки лет на юбилеях “динамо” генералы спрашивали уцелевших футболистов: “Почему четверых расстреляли, а вы остались живы?” / Т.Николаенко // Бульвар. - 2002. - Август. - №32.
16. *Нове Українське Слово.* - 1942. - 7 червня.
17. *Нове Українське Слово.* - 1942. - 9 серпня.
18. *Пристайко В.І.* Чи був “матч смерті”? Документи свідчать / В.І.Пристайко. - К.: ЕксОб, 2006. - 176 с.
19. *Рабинер И.* Украинский футбол. Легенды, герои, скандалы в спорах “хохла” и “москаля” / И.Рабинер, А.Франков. - М.: Астрель, 2012. - 510 с.
20. *Сабалдир В.П.* Прихований матч: аналітична повість / В.П.Сабалдир. - К.: Майстерня книги, 2009. - 276 с.
21. *Северов П.* Последний поединок / П.Северов, Н.Халемский. - М., 1959. - 255 с.
22. Совершенно секретно. Футбол. - 2009. - №4.
23. Труд. - 1944. - 6 апреля
24. Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років”. - КН-145143. - Г-51877.

Гедз В.А. “Матч смерті” и другие игры команды “Старт”: к историографии проблемы
Проведен историографический анализ работ, которые рассказывают о матче футбольной команды “Старт” в оккупированном Киеве летом 1942 г.

Отримано 29.03.2013

БІЛОУС О.П.

БОЙОВІ ЛИСТКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПАРТИЗАНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Через призму низової партизанської преси здійснено джерелознавчий аналіз вивчення партизанського руху та висвітлено різні напрями партизанської діяльності.

У сучасних умовах активізації наукового інтересу до проблематики історії Другої світової війни відбувається переосмислення та інтерпретація багатьох подій і явищ, відхід від старих ідеологічних штампів та стереотипів, створення нових концептуальних положень. Перед дослідником першочерговим завданням постає уже не масштабна героїзація, а об'єктивне звернення до мікроісторії під час наукового аналізу окремих епізодів війни. Через це виникає необхідність імплементації до наукового обігу нових, невідомих досі джерел, які раніше використовувалися істориками обмежено, фрагментарно та почасти упереджено. Ретельний та досконалий аналіз таких джерел значно розширить знання про події того часу.

Питання партизанської преси завжди викликало жвавий інтерес у дослідників [40; 43; 45; 62; 63]. І донині науковці, аналізуючи раніше майже недоступний масив архівних першоджерел, із застосуванням новітніх історичних методик, на нашу думку, з одного боку, намагаються глибше та детальніше дослідити форми та методи партизанської пропаганди, з другого - з'ясувати увесь комплекс причин провалу нацистської пропаганди, особливо в зоні дії партизанів [44, с.15-38; 69, с.54-58; 39, с.123-132]. Наряду з партизанською друкованою періодикою та листівками, які здебільшого розповсюджувалися серед населення окупованих територій, важливим джерелом для вивчення окремих моментів партизанського руху в Україні є бойові листки та стінгазети. Наразі вони є основою для комплексного дослідження джерельної інформації задія відтворення цілісної, об'єктивної та багатовимірної картини життя в партизанських загонах. Їхня актуальність посилюється ще й тим, що на сьогодні не створено узагальнюючого дослідження, у якому колекція внутрішньої партизанської преси розглядалася б як історичне джерело. Лише останніми роками старшим науковим співробітником Меморіального комплексу Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років В.І.Смірною [64, с.118-133] здійснено загальний аналіз цієї продукції через призму всієї підпільно-партизанської преси, та створено низку виставкових проектів за темою *"Підпільно-партизанська преса України"*.

Бойові листки спецзагону НКДБ СРСР стали джерельною основою для дослідження повсякденного життя партизанського формування під командуванням Д.М.Медведєва в науковій розвідці старшого наукового співробітника Меморіалу О.П.Білоуса [1, с.91-93].

Натепер музейна колекція нараховує 229 бойових листків, 11 стінгазет та 3 партизанських журнали. Переважна більшість номерів зібрана в єдине ціле відразу по війні, у ході підготовки та функціонування республіканської виставки *"Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників"* (Київ, 1946-1950 рр.) - першого та найвагомішого попередника Меморіалу. Найповніше в колекції представлено джерела внутрішнього вжитку спецзагону НКДБ СРСР *"Переможці"* - 92, Рівненського партизанського з'єднання №2 *"За Батьківщину"* - 76, Тернопільського партизанського з'єднання ім. М.С.Хрущова - 28, Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Маршала Радянського Союзу Г.К.Жукова - 11, Житомирського партизанського з'єднання - 7; окрім центральних органів партійної та комсомольської організації з'єднань, випуск бойових листків здійснювали й окремі підрозділи. У Рівненському з'єднанні №2 *"За Батьківщину"* та Тернопільському з'єднанні ім. М.С.Хрущова (тернополяни також стали авторами і трьох номерів журналу *"Во славу Родины"*) великої популярності набули і стінгазети.

Частина внутрішньої (або *"низової"*) преси зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) [66; 67; 68], але, на жаль, переважна більшість першоджерел через зрозумілі причини назавжди була втрачена ще в роки війни.

Аналізуючи час виходу у світ друкованих джерел загонів та з'єднань, можемо дійти висновку, що найчастіше планувався вихід двох примірників на місяць. Однак, на наше

переконання, поява видань приурочувалася різноманітним державним святкам та подіям (день Жовтневої революції, день “Сталінської” конституції, день НКВС, день РСЧА, Міжнародний жіночий день, день народження та день смерті В.І.Леніна). До цих дат, а також залежно від надходження матеріалу до редакційних колегій, намагалися видавати свої бойові листки і взводи: *“Одночасно з друкованим органом загону підрозділи також випускають свої бойові листки, завдання яких є систематичне висвітлення бойової готовності взводів, усіх позитивних і негативних сторін дисципліни і побуту, чим допомагають викориненню всього того, що знижує боєздатність нашого загону”* [50, с.18].

Один із дописувачів до партизанської газети зазначив: *“Завдання Бойового листка у наших умовах: підвищення військової дисципліни, доведення до кожного бійця і командира мети й поставленої задачі, викоринення шкідливих дій товаришів. Яка роль бійця і командира в Б.Л.? - Виявлення через пресу хороших і поганих сторін бійців і командирів, щоб виховати стійких, хоробрих патріотів нашої країни”* [20]. Схожу характеристику “низовій” пресі дав і головний редактор Тернопільського партизанського з’єднання І.І.Гриджин: *“Велику роль у партійній роботі відіграли і наші бойові листки. Вони допомагали командуванню виявити недоліки в роботі та викоринити їх. Стінгазети викривали недисциплінованих і недбайливих партизанів, передавали досвід кращих у роботі та намагалися усунути їх”* [41].

Автори-партизани за допомогою друкованого слова намагалися висмикнути на поверхню події, на які, на жаль, лише іноді звертають увагу дослідники-історики. Адже майже завжди на узбіччі залишаються питання внутрішнього життя партизанів та їхнього побуту.

Головні редактори. Кожний партизанський часопис мав свого головного редактора. Досить часто редакторами ставали бійці, необізнані з літературною творчістю, що значною мірою позначалося на спрямованості й фаховості видання. Здебільшого робота головного редактора полягала у зборі та класифікації матеріалу, який надходив від авторів. Однак слід відзначити і справжніх майстрів друкарської справи: Д.А.Абрукіна (Житомирське партизанське з’єднання), І.І.Гриджина (Тернопільське партизанське з’єднання), Л.Л.Овсянка (Житомирська партизанська дивізія), О.І.Чистякова (Кам’янець-Подільське партизанське з’єднання) та ін., без участі яких партизанські друковані джерела були б набагато біднішими та скромнішими.

Дещо окремішньо в загальному переліку стоїть постать головного редактора партизанського бойового листка *“Мы победим.”* спецзагону НКДБ СРСР А.В.Цесарського, який у кожному номері мав 2-4 сторінки для ведення своєї колонки. Колишній студент-медик Московського медичного інституту (у 1941 р. достроково закінчив медичний заклад, отримавши спеціальність *“медична справа”*). На перших порах його журналістська діяльність була скерована винятково на професійну діяльність: висвітлення проблеми антисанітарії в таборі загону [49, с.16-17] чи вирішення питання браку медичного забезпечення в місцевого населення [59, с.9-10]. Уже пізніше читачу були запропоновані публікації ідейно-агітаційного змісту (*“Помстимося за кров товаришів”*) [47, с.9-10], обговорення повсякденного життя загону (*“Йде зима”*) [54, с.13-14], короткі оповіді про окремих партизанів (*“Наши П.П.”*) [55, с.7-8].

Інтернаціоналізм. Окремою серією, запропонованою редакційними колегами в партизанських друкованих органах, стає тема інтернаціоналізму. На шпальтах друкованих джерел часто трапляються статті грузинською, іспанською мовами, а також на івриті. У загоні НКДБ СРСР *“Переможці”* досить частими є публікації іспанською мовою. Пояснювалося це присутністю у формуванні декількох іспанських революціонерів, які в період громадянської війни в Іспанії (1936-1939 рр.) евакуювалися з палаючої країни до СРСР. Нарівні з іншими вони також брали активну участь в ідеологічному житті загону та проводили агітаційну роботу серед особового складу. За допомогою часопису ознайомлювали читачів з історією Іспанії, з подіями громадянської війни, зі своїми національними героями. Із цієї серії можуть бути представлені: *“Пам’яті Бланко”* [48, с.8-9], *“Життя чудового воїна”* [48, с.10-15], *“Антоніо Фрейде”* [48, с.21], *“Знову серед вас, товариші”* [50, с.20-23], *“Хосе Діас”* [61, с.4-5]. Усе почалося зі статті *“Людина, що знайшла себе”* [53, с.16-17] головного редактора Бойового листка *“Мы победим.”*, в якій ідеться про авіаційного техніка Ріваса, фахівця галузі, яка щонайменше могла стати у пригоді в реаліях ворожого тилу. І фактично

не знаючи чужої мови, перебуваючи в незнайомому середовищі, він відкриває в собі новий талант: *“Цей випадок приніс Рівасу славу зброяра. З усіх рот почали ходити до нього з проханням полагодити зброю. Одного разу з іржавого болта він зробив чудесний бойок для кулемета, який важко було відрізнити від заводського”* [46, с.55].

Тісний зв'язок *“Переможців”* з іспанськими революціонерами пояснювався також і постаттю заступника головного редактора *“Мы победим”* М.О.Фортус, учасниці громадянської війни в Іспанії. Однією з перших її робіт до часопису був опис першого бою партизанів після десантування до глибокого тилу противника - *“На шляху до мети”*: *“Для наших товаришів це було бойове хрещення в тилу противника. Пролилася перша кров за рідну землю. Перша гірка втрата друзів. Але який порив ненависті, яке невимовне бажання помсти за кров товаришів”* [52, с.19-21]. У день 25-річчя НКВС (20 грудня 1942 р.) знайомить бійців загону зі своїм чекістським минулим часів громадянської війни в Росії: *“Секретар ЧК, юна дівчина розгублено озирнулася: де взяти підводу. Але часу для роздумів було обмаль. Забігши на подвір'я, вона вивела сіру кобилу і швидко завантажила їй на спину два мішки... І розпочався похід. Вночі подалі від сіл, без їжі, сон перерваний у полі під минулорічними скиртами...”* [56, с.7-9].

Окупація. Наряду з місцевим населенням ідеологічному впливу піддаються і бійці особових складів партизанських формувань, що, власне, і стає одним із завдань *“низової”* преси. Рядові партизани повинні були перейматися ненавистю до окупанта від прочитаного в бойових листках та стінгазетах. Красномовно описувалися *“подвиги”* ворога; досить часто, для *“красного слівця”*, мали місце і дописування гітлерівцям *“їхніх”* злочинів. *“Уранці о 7 годині 200 німецьких вояків з автоматами і карабінами оточили село N і навколишні хутори. Розпочався бандитський грабіж. Забиралося все - худоба, домашня птиця, зерно, продукти, речі...”* [55, с.19], - ці рядки належать Миколі Гнидюку. Як розвідник, він звичайно міг би й точніше підрахувати ворожих солдатів, навряд чи таку кількість було б направлено на реалізацію господарських потреб окупаційного гарнізону.

Остарбайтери. Ще на початку 1942 р. нацистами в Україні розпочинається широка кампанія щодо вивезення місцевого населення на примусові роботи до Німеччини, яка знайшла широке відображення на шпальтах внутрішньопартизанської друкованої преси. Вихід номерів присвячених темі остарбайтерів, припадає саме на розпал примусової депортації, що зробило їх безпосередніми учасниками цього процесу. Були започатковані цілі рубрики *“Листи з Німеччини”* [55, с.12-15], у яких розвінчується гітлерівська пропаганда, проводиться роз'яснювальна робота, робляться заклики до уникнення виїзду до Третього райху. Проблема порушують як члени редколегій, так і рядові дописувачі. Так, у своєму повідомленні боєць Косолапов зазначив: *“Колись біля цих верстатів стояли Фріци та Ганси - молоді та здорові баварці. Тепер їх тут немає. Усі вони відправлені на фронт завойовувати для свого фюрера нові “життєві простори”. У порожні цехи нагнали нових людей, людей із ганебним клеймом військовополоненого”* [54, с.21-23].

Акцентується увага і на методах відбору робітників серед українців: *“Партизанська група наїтовхнула на шайку німецьких загарбників у селі поблизу залізничної станції Рафалівки, де нацистські людоджери назганяли худоби та наловили молоді на роботу. Після короткого бою ворог кинув награбоване і відступив”* [24].

Соціалістичні змагання. Як і в кожній адміністративній, структурній чи організаційній одиниці радянського суспільства, в загонах радянських партизанів широко процвітало соціалістичне змагання. Змагалися всі, змагалися в усьому. Мабуть, саме це в майбутньому стало однією з причин різного роду дописувань, кожний хотів бути першим у кількості військових трофеїв чи знищених ворогів. Досить популярними такі змагання стали в загоні Медведєва, який відповідно до статусу діяльності не мав змоги проводити широкомасштабні бойові акції та довготривалі далекі рейди. Для підтримки бойової активності підрозділи загону, зокрема й господарська частина, змагалися в бойовій майстерності, стрільбі, розвідці, макетуванні диверсій на залізниці. Незважаючи на свій статус спецзагону НКДБ, змагання засвідчували, що в окремих підрозділах мало місце невміння поводження зі зброєю: *“Необхідно зазначити, що особовий склад 1-го взводу теоретично знає зброю добре, але практично володіє дуже недосконало. У результаті у взводі мали місце 3 випадкових*

постріли, в тому числі один призвів до легкого поранення” [50, с. 16-17]. Як і випуск періодичних видань, соціалістичні змагання також приурочувалися та проводилися до знаменних дат та подій: Нового року, 23 лютого, 8 Березня, Першотравня. При цьому раз по раз акцентувалася увага на недбалому ставленні особового складу до своїх обов’язків: *“Необхідно зазначити, що в ході новорічного змагання ряд підрозділів не виконав своїх зобов’язань... Розвідувальний відділ за даний період провів велику роботу у справі оволодіння зброєю, але мав ряд недоліків у своїй основній роботі та й з дисципліною”* [57, с. 15].

Намагалися не відставати від *“Переможців”* і їхні сусіди із Рівненського партизанського з’єднання №2 *“За Батьківщину”*, зокрема в загоні ім. В.І. Чапаєва: *“Усім відомо, що наш загін запровадив бойове змагання із партизанським загonom ім. М.І. Кутузова. У своїй роботі потрібно намагатися не порушувати питань договору, а навпаки, намагатися, щоб усі пункти були виконані та перевиконані”* [7].

Про свої наміри розпочати соціалістичні змагання заявив і загін *“За Батьківщину”* того ж Рівненського з’єднання №2: *“Потрібно ширше розгорнути бойове соціалістичне змагання у підрозділах, між взводами, відділеннями, а також індивідуальне”* [11].

Не можна залишити поза увагою зобов’язання партизанських загонів, приурочені до пам’ятних дат. Відзначимо тут низку публікацій редакційної колегії Бойового листка загону ім. М.І. Кутузова, присвячених 26-й річниці створення РСЧА: *“Будь-яке завдання партії і уряду виконаємо з гідністю”*, *“Зобов’язуюся”*, *“Я зобов’язуюся”* [14; 15; 16].

Навчання. Одночасно із загальними соціалістичними змаганнями проводилося навчання в окремих взводах. В одній із редакційних колонок друкованого органу загону ім. В.М. Молотова Рівненського партизанського з’єднання №2 *“За Батьківщину”* роз’яснюється роль бойової підготовки і рекламується потрібність бойового, тактичного, вогневого навчання та стрийової підготовки в умовах партизанського ведення війни *“Боєць, добре навчений в строю, зможе вийти з будь-якого скрутного становища під час бою”* [9].

У 5-му взводі спецзагону НКДБ СРСР *“Переможці”* була розроблена ціла 90-годинна навчальна програма для поповнення загону. Упродовж 12 днів новобранці повинні були ознайомитися з матеріальною частиною зброї, основами гранатометання, елементарними поняттями військової топографії, тактики, стрийової підготовки, статутом РСЧА [59, с. 7-8]. Схожим був курс навчання для молодого бійця і в сусідньому 7-му навчальному взводі. Однак там, окрім традиційних занять, молодих бійців долучали до партизанського життя виконанням конкретних практичних завдань, зокрема заготовкою сіна, дров; поповнення навіть отримувало незначні доручення під час виконання різноманітних бойових завдань [60, с. 11]. Серед партизанів часом побутовала неофіційна назва 7-го взводу - *“партизанська академія”*.

Не відрізнялося від вищезазначених ставлення до навчання і в Тернопільському партизанському з’єднанні ім. М.С. Хрущова. У газетах загонів з’єднання натрапляємо на низку публікацій, присвячених пропаганді підвищення бойової майстерності: *“Здійснювати бойову виучку”*, *“Про заняття”*, *“Готуватися до великих боїв”* [17], *“Розгорнемо масові навчання”*, *“Перші дні навчання”*, *“Про догляд за зброєю”* [22].

Бойова дисципліна. Достатньо уваги на шпальтах стінгазет та бойових листків приділяється питанням бойової дисципліни. Періодично серед бійців проводилися роз’яснювальні роботи про те, що в партизанських загонах потрібно дотримуватися військових, а не цивільних законів життя; забути слід попереднє життя та повністю підкоритись бойовій дисципліні. Однак серед партизанів траплялися недопустимі в умовах ворожого тилу дії: *“Є у нас такі товариші, які ставляться до справи несення караульної служби недбало. Перебуваючи на заставі, боєць Азаренко заснув. Таким вчинком він міг призвести до загибелі всіх бійців нашого підрозділу”* [21]. Подібним було і повідомлення *“За добу не виспався”* [25], у якому також порушувалося питання відповідальності на бойовому посту. Не спав, але забув узяти із собою зброю, заступаючи в караул, боєць Коновальчук, за що одразу став головним героєм рубрики *“Поганий приклад”* [38]. Загалом сон на бойовому посту був найпоширенішим порушенням бойової дисципліни серед партизанів [8; 29]. Несерйозність ставлення до караульної служби полягала насамперед у цивільному підході *“народних месників”* до військової справи.

Неодноразово діставали партизани зауваження щодо обговорення наказів командування [23], надмірних розмов під час рейдів [27], випадків наклепів на товаришів [28], культури спілкування [28] тощо.

Злочинність та мародерство. Через партизанські загони та з'єднання за роки війни пройшла багатотисячна армія учасників руху Опору. Стихійність “малої” війни в момент її розквіту стала великою проблемою для особових відділів, які не могли перевірити моральний стан багатьох охочих, серед яких досить часто траплялися кримінальні елементи. У подальшому це стало причиною значного росту злочинності. Здебільшого жертвами грабежів виступало місцеве населення, однак не був винятком розбій і серед особового складу. На окремих етапах боротьби це стає однією з найгостріших партизанських проблем. Дуже влучними з цього приводу стали слова головного редактора Бойового листка “*Мы победим*” А.В.Цесарського: “Змінівши власників десятки разів, блукають речі по загону...” [50, с.29].

Не меншим злочином, ніж побутові крадіжки, стає зловживання службовим становищем. У партизанському загоні ім. Богдана Хмельницького Рівненського партизанського з'єднання №2 “*За Батьківщину*” були випадки крадіжок продуктів харчування медичним персоналом для поранених та хворих: “*Наші працівники санітарної частини ображаються, що немає чого готувати для хворих. Але ж продуктів, жирів і усього необхідного пораненим видається в достатній кількості*” [5].

Бійці під командуванням старшини Зільберфарба “відзначилися” як мародери на хуторі Олександрівка. У результаті старшину було розжалувано у рядові, бійців групи покарано та зазначено, що “*ми, партизани, боремося за визволення народу і повинні намагатися набувати якомога більшого авторитету з його боку*” [10]. Не виправдали сподівань товаришів і двоє бійців із загону ім. В.І.Чапаєва: “*К.Зданович і Ф.Кедичева, які поїхали на заготівлю продуктів для санчастини, заготовили для себе по сукні та по хустині*” [7]. У цьому ж загоні “відзначився” Л.Петрукович: “*У поході бійці без дозволу командирів бігають людськими городами по мед. Боєць 2-го взводу Л.Петрукович ходить боськом. Він не намагається дістати собі чоботи, а бігає по мед*” [7].

Антисанітарія. Життя в лісі стало великим випробуванням для багатьох партизанів. Чи не найбільшою проблемою побуту в умовах лісового життя стає низький рівень санітарії. Тому на шпальтах газет концентрується увага на дотриманні найелементарніших правил гігієни: “*Боєць, що схожий на свиню, нас піддає усіх заразі. У сирій воді завжди багато бацил, бактерій та болота*” [50, с.25]. Часто на сторінках порушується питання благоустрою в партизанській лазні [51, с.20; 55, с.31]. Далеко не поодинокими були випадки недбалості окремих бійців, що знову ж таки висвітлювалося в газетах: “*Що їй страждання хворого. Їй аби лиш вночі похропіти. З такою черговою здоровий дуже легко може захворіти*” [59, с.12].

Через недбале ставлення до своїх безпосередніх обов’язків перепадало і працівникам партизанської кухні: “*Крім того, у нас на кухні не дотримуються правил гігієни. Столи дуже часто бувають немиті, а інколи можна побачити і брудну білизну*” [13]. Не склалися стосунки з кухарями і в іншому підрозділі партизанів-тернополян: “*Останнім часом наші кухарі розлінилися. Зазвичай посуд не миється, суп недоварений, приготування їжі одноманітне. Товариші кухарі, весь посуд потрібно тримати в чистоті, а також дотримуватися санітарних правил*” [19] або ж “*Наша кухня ще не зрозуміла, що від неї залежить успіх бою, а також настрої бійців. Наша кухня часто запізнюється із сніданками*” [21]. Перепадало й кухареві підрозділу Тормашова: “*У нас у взводі є кухар Катя, яка, незважаючи на попередження, далі варить несмачний суп, у якому часто плаває соломка та недоварене м’ясо; не стежить за кухонним майном*” [36].

Попри надто примітивне життя в лісі, рідколегія раз по раз вимагає від особового складу охайного ставлення до свого зовнішнього вигляду нещадно критикує неохайність і неакуратність: “*Проведена перевірка продемонструвала, що деякі речі зберігаються недбало. Брудна білизна Кожевнікова лежить уперемішку з крихтами хліба*” [18]. Під час перевірки дісталось на горіхи і бійцю Барановському, який “*ходить завжди розхристаний, тому що не має жодного гудзика*” [33].

Пияцтво. Як зазначив відомий російсько-німецький дослідник О.Гогун, “у лісі спирт і міцні алкогольні напої потрібні не тільки як засіб для зняття психологічного напруження,

але й як знеболуючий засіб, антисептик, рідина для дезінфекції і захисний від обмороження продукт. Певною мірою партизанське життя призводить до вживання спиртного” [65, с.198]. Питання алкогольної проблеми в партизанських з’єднаннях та загонах зазвичай намагалися не порушувати. Та траплялися випадки, коли командуванню формувань доводилося вустами преси гостро критикувати зловживання алкоголем. Указувалося на те, що партизани повинні бути найчеснішими й найбільш дисциплінованими бійцями, що пияцтво заплямовувало честь усього загону. Інколи вдавалися й до більш радикальних дій.

У спецзагоні НКДБ СРСР “*Переможці*” з метою застерегти решту бійців від цієї біди на сторінках часопису з’являється прізвище бійця 1-го взводу Войтова, який під час виконання оперативних завдань (розвідки) неодноразово “*закладав за комірець*”, за що і дістав “*30 діб штрафної команди*” [60, с.18]. Зазвичай саме розвідники найчастіше ставали “героями” цієї рубрики “*Наша кінна розвідка. Іде браво від воріт. На завдання верхи. А назад навпаки*” [58, с.11] або “*Сказав командир Саркісяну: - Йди, “пошуми” на селі, - виконав він наказ до останку... шумівши ... напідпитку*” [50, с.28].

Не кращою була ситуація і в загоні ім. М.І.Кутузова Тернопільського партизанського з’єднання ім. М.С.Хрушова: “...Але є розвідники, такі як Слісаренко, Єфремов, які підривають авторитет розвідки, пиячать і погано несуть караульну службу...” [13]. У тому ж бойовому підрозділі “*розвідник К.Мороз, будучи напідпитку, відчув себе політкерівником. Зайшов до хати і наказав: “Встати! - Комісар прийшов!” та почав лаятися*” [12]. Схожою поведінкою відзначався і боєць Дяк, який, “... коли його відправляють на завдання, напивається горілки, лається” [25].

Не меншою проблемою було пияцтво й під час виконання бойових операцій. В одному з номерів Бойового листка партизанського загону ім. С.М.Кірова вказується на дії бійця Симіна, якого бойові товариші змушені були роззброїти та зв’язати через його неадекватні дії внаслідок алкогольного сп’яніння [21]. А в партизанському загоні ім. Богдана Хмельницького “*Командир підривників Бахров разом зі своєю групою не виконали бойового завдання через горілку*” [2].

Часом доходило і до анекдотичних ситуацій “*Трушко К.П. видав два літра горілки для партизанського загону. Тому прошу його не чіпати згідно з наказом командира Шматка*” [3]. Іншими словами, чоловік з місцевого села змушений був просто відкупитися від горе захисників.

Висвітленими епізодами проблема не вичерпується, питанням пияцтва присвячений мало не кожен другий примірник партизанського бойового листка [30; 31].

Зразок для наслідування. Редакційна колегія з номера в номер друкувала повідомлення про бійців-партизанів, які є для всього бойового складу зразком для наслідування. Хтось був гарним солдатом, хтось у вільний від несення служби час заявляв про себе як про гарного майстра. Усе це було спрямоване на те, аби підвищити реноме партизана на якісно новий рівень. Зазвичай хвалили командирів різного рівня, політпрацівників, активістів: “*Товариш Касимов в будь-якій практичній роботі є кращим прикладом для всіх бійців. Його зовнішній вигляд, поведінка серед особового складу є еталоном бойового й мужнього командира*” [26]. У тому самому випуску Бойового листка згадується боєць Бурма: “*Дуже часто за рахунок свого відпочинку виконує обов’язки чоботаря. Працює самовіддано, намагаючись будь-що допомогти своїм товаришам*” [26].

Одним із найкращих партизанів із загону ім. В.І. Чапаєва був підривник В.Ф.Махіна, про славні подвиги якого за допомогою часопису розповів інструктор спецслужби Петрусєв: “*Він має на своєму рахунку 6 ешелонів із військовою технікою і сотнями ворожих солдатів, які завдяки йому знайшли погибель на нашій землі*” [6]. Прикладом для наслідування слугував і боєць Алферов, який відповідально ставився до своїх обов’язків: “*На посту несе службу пильно, чутко й замасковано*” [31].

Доволі часто гостями різноманітних газетних рубрик ставали партизанські кухарі, але не завжди з позитивного боку. Тому, мабуть, подяки на їхню адресу також заслуговують на увагу. З першого дня свого перебування в загоні добре зарекомендувала себе кухар А.Козляковська: “*Вона дуже трудолюбива, за два дні маришу виявила себе найвитривалішою жінкою з*

усього жіночого персоналу загону” [4]. Близьке за змістом і таке повідомлення: *“У нашому взводі кухарем є жінка - Руда Катерина. До партизанського загону вона прийшла ще в 1941 р. Добросовісно ставиться до своїх обов'язків, завжди готуючи смачну їжу”* [37].

У Бойових листках підрозділів капітана Симоненка партизанського загону ім. М.І.Кутузова та Тормашова Рівненського партизанського з'єднання №2 *“За Батьківщину”* для вшанування тих, хто відзначився було створено спеціальні рубрики: *“Майстри бойової справи”* та *“Наші відмінники”*, *“Йдуть попереду”*, *“Кращі товариші взводу”*, у яких із номера в номер друкувалися заклики *“брати приклад із кращих товаришів загону”* [32; 34; 35].

Партизанська самодіяльність. Одним із видів партизанського дозвілля була творча самодіяльність. Однак вона не знайшла широкого відображення на шпальтах газет і бойових листків. Лише окремі повідомлення дають змогу скласти поверхневе уявлення про роль народної творчості у житті загонів: *“Вечорами у землянці 2-го взводу завжди можна почути фронтові, партизанські та народні пісні. Пісня бадьорить бійця кругом і всюди, в бою і в побуті”* [33].

Дещо ширше партизанська самодіяльність висвітлена на сторінках Журналу з'єднання партизанських загонів Тернопільської області *“Во славу Родины”*, на яких трансформувалася в окремий розділ *“У тилу не сумуємо”* [42]. В однойменній статті автор С.Нікітенко відзначив неабияку роль самодіяльності в глибокому ворожому тилу: *“Відсутність листування, кіно, спектаклів позначалося на народних месниках. Однак те, що було відсутнє, ми замінювали розвитком партизанської самодіяльності”* [42].

Тернопільське партизанське з'єднання ім. М.С.Хрущова започаткувало і своєрідне ноу-хау. Саме в цій бойовій одиниці був створений похідний духовий оркестр, який *“складався із партизанів-поляків, котрі зі своїми інструментами прибули до нашого з'єднання. У години дозвілля партизани-музиканти, як-то мовиться, гастролювали”* [42].

З огляду на викладене вище можемо зазначити, що, незважаючи на комуністичну заангажованість, здебільшого суб'єктивне висвітлення тих чи інших подій, героїзацію окремих історичних постатей на шпальтах часопису, колекцію можна вважати цінним джерелом для вивчення діяльності окремих загонів і партизанського руху в Україні загалом.

Колекція внутрішньої партизанської преси є невеличкою частиною друкованих джерел, що зберігаються в Меморіальному комплексі. Рукописні, іноді машинописні, переважно великого формату, яскраво оформлені малюнками боїв, численними карикатурами, ці матеріали зберігають неповторне дихання бойового минулого, буденного життя партизанів.

Загалом першоджерела партизанської преси України 1941-1944 років дають змогу скласти уявлення про масштаби й активність пропагандистсько-агітаційної діяльності радянських партизанів, розкривають значущість друкованого слова як одного із важливих засобів боротьби з нацистами на окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни.

1. Білоус О.П. Бойові листки як джерело вивчення діяльності спецзагону НКДБ СРСР “Переможці” / О.П.Білоус // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Випуск 22. - Рівне: РДГУ, 2011. - С.91-93.

2. Боевой листок партизанского отряда им. Б.Хмельницкого. - 1943. - №1 // Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років” (далі - Фонди НМІВВВ). - КН-23853. - Г-2486.

3. Боевой листок партизанского отряда им. Б.Хмельницкого. - 1943. - №12 (27 серпня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23854. - Г-2487.

4. Боевой листок партизанского отряда им. Б.Хмельницкого. - 1943. - №17 (22 вересня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23856. - Г-2489.

5. Боевой листок партизанского отряда им. Богдана Хмельницкого. - 1943. - 20 жовтня // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23855. - Г-2488.

6. Боевой листок партизанского отряда им. В.И.Чапаева. - 1943. - №9 (2 вересня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23861. - Г-2494.

7. Боевой листок партизанского отряда им. В.И.Чапаева. - 1943. - №11 (24 вересня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23859. - Г-2492.

8. Боевой листок партизанского отряда им. В.М.Молотова. - 1943. - 20 листопада // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23863. - Г-2496.

9. Боевой листок партизанского отряда им. В.М.Молотова. - 1943. - №2 (16 грудня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23848. - Г-2481.

10. Боевой листок партизанского отряда им. В.М.Молотова. - 1944. - №3 (1 січня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23149. - Г-2482.
11. Боевой листок партизанского отряда "За Родину". - 1943. - №8 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-17355. - Г-906.
12. Боевой листок по отряду им.М.И.Кутузова. - 1943 - №22 (25 грудня) // Фонди МК НМІВВВ. - КН-19057. - Г-952.
13. Боевой листок по отряду им.М.И.Кутузова. - 1944 - №23 (10 січня) // Фонди МК НМІВВВ. - КН-19056. - Г-951.
14. Боевой листок партизанского отряда им. М.И.Кутузова. - 1944. - №3 (6 лютого) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-19055. - Г-950.
15. Боевой листок партизанского отряда им. М.И.Кутузова. - 1944. - №4 (10 лютого) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-19054. - Г-949.
16. Боевой листок партизанского отряда им. М.И.Кутузова. - 1944. - №5 (16 лютого) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-19053. - Г-948.
17. Боевой листок 1-го взвода 1-й роты партизанского отряда им. С.М.Кирова. - 1943. - №3 (квітень) / // Фонди МКНМІВВВ. - КН-19067. - Г-1003.
18. Боевой листок 1-го взвода 1-й роты партизанского отряда им. С.М.Кирова. - 1943. - №4 (25 травня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-19069. - Г-1005.
19. Боевой листок 2-го взвода 1-й роты партизанского отряда им. С.М.Кирова. - 1943. - №3 (25 червня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-19062. - Г-957.
20. Боевой листок 2-й группы партизанского отряда им. С.М.Кирова. - 1943. - №3 (березень) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-19068. - Г-1004.
21. Боевой листок 3-го взвода 2-й роты партизанского отряда им. С.М.Кирова. - 1943. - №1 (листопад) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-19061. - Г-956.
22. Боевой листок 3-го взвода 2-й роты партизанского отряда им. С.М.Кирова. - 1943. - №4 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-19066. - Г-1002.
23. Боевой листок 2-го взвода 3-й стрелковой группы. - 1943. - №3 (1 травня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-19050. - Г-945.
24. Боевой листок партизанского отряда им. Устина Кармелюка. - 1943. - №4 (21 липня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23850. - Г-2483.
25. Боевой листок партизанского отряда им. Устина Кармелюка. - 1943. - №9 (10 жовтня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23851. - Г-2884.
26. Боевой листок партизанского отряда им. Устина Кармелюка. - 1944. - №11 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23852. - Г-2485.
27. Боевой листок подразделения т. Дроздова. - 1943. - №3 (24 травня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23159. - Г-2369.
28. Боевой листок подразделения Завацкого №2. - 1943. - №2 (22 липня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23163. - Г-2373.
29. Боевой листок подразделения Короеда. - 1943. - №13 (23 травня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-20770. - Г-1362.
30. Боевой листок подразделения т. Крениды. - 1944. - №9 (1 січня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23072. - Г-2356.
31. Боевой листок подразделения т. Крениды. - 1944. - №10 (25 травня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23071. - Г-2355.
32. Боевой листок подразделения капитана Симоненко партизанского отряда им. М.И.Кутузова. - 1944. - №8 (21 січня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23862. - Г-2495.
33. Боевой листок подразделения тт. Стригунова и Ковтуна. - 1944. - №2 (21 січня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23063. - Г-2347.
34. Боевой листок подразделения т. Тормышова. - 1944. - №3 (21 січня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23761. - Г-2417.
35. Боевой листок подразделения т. Тормышова. - 1944. - №4 (13 лютого) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23763. - Г-2419.
36. Боевой листок подразделения т. Тормышова. - 1944. - №6 (3 березня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23760. - Г-2416.
37. Боевой листок подразделения т. Тормышова. - 1944. - №7 (8 березня) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23782. - Г-2426.
38. Боевой листок подразделения тт. Шмелева и Надточия. - 1944. - №3 (13 лютого) // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23171. - Г-2381.
39. Грідіна І.М. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) / І.М.Грідіна // Український історичний журнал. - 2009. - №3. - С.123-132.
40. Дем'янчук І.Л. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизняної війни. 1941-1945 рр. / І.Л.Дем'янчук. - К., вид-во Київ. ун-ту, 1966. - 239 с.
41. Журнал з'єднання партизанських загонів Тернопільської області "Во славу Родины". - 1944. - №2 / // Фонди МКНМІВВВ. - КН-158970. - Г-66369.
42. Журнал з'єднання партизанських загонів Тернопільської області "Во славу Родины". - 1944. - №3. - Арк. // Фонди МКНМІВВВ. - КН-158971. - Г-66370.
43. Журналисты на войне. - М., Воениздат, 1974. - 397 с.; Партизанские и подпольные газеты в годы Великой Отечественной войны. 1941-1944. Указатель. - М., "Книга", 1976. - 188 с.
44. Коваль М.В. Доля української культури за "нового порядку" (1941 - 1944 рр.) / М.В.Коваль // Український історичний журнал. - 1993. - №11-12. - С.15-38.

45. Кондакова Н.И. Идеологическая победа над фашизмом. 1941-1945 гг. / Н.И.Кондакова. - М., Политиздат, 1982. - 176 с.
46. Медведєв Д.М. Сильні духом / Д.М.Медведєв. - Львів, "Книжково-журнальне видавництво", 1952. - 468 с.
47. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1942. - №2 (20 липня). - 26 с. - С.9-10 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23821. - Г-2464.
48. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1942. - №3 (15 серпня). - 22 с. - С.8-9 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23820. - Г-2463.
49. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1942. - №8 (8 жовтня). - 27 с. - С.16-17 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-20663. - Г-1322
50. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1942. - №9 (19 жовтня). - 31 с. - С.18 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-20621. - Г-1290.
51. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1942. - №10 (31 жовтня). - 22 с. - С.20 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23822. - Г-2465
52. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1942. - №11 (7 листопада). - 38 с. - С.19-21 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-20562. - Г-4263.
53. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1942. - №12 (18 листопада). - 29 с. - С.16-17 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-20623. - Г-1292.
54. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1942. - №13 (28 листопада). - 25 с. - С.13-14 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23819. - Г-2462.
55. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1942. - №14 (5 грудня). - 33 с. - С.7-8 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23810. - Г-2453.
56. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1942. - №15 (20 грудня). - 18 с. - С.7-9 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-20109. - Г-1170.
57. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1943. - №16 (1 січня). - 21 с. - С.15 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-20565. - Г-1266.
58. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1943. - №17 (10 січня). - 12 с. - С.11 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23818. - Г-2461.
59. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1943. - №18 (22 січня). - 13 с. - С.9-10 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23816. - Г-2459.
60. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1943. - №21 (7 березня). - 19 с. - С.11 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-23817. - Г-2460.
61. Мы победим. Орган отряда тов. М. - 1943. - №22 (22 березня). - 17 с. - С.4-5 // Фонди МКНМІВВВ. - КН-20566. - Г-1267.
62. Орлов Ю.Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР / Ю.Я.Орлов. - М., Изд-во Моск. ун-та, 1985. - 176 с.
63. Попов Н.П., Горохов Н.А. Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 / Н.П.Попов, Н.А.Горохов. - М., Воениздат, 1981. - 416 с.
64. Смірнова В.І. Колекція підпільно-партизанської преси України 1941 - 1944 рр. / В.І.Смірнова // Архіви України. - 2010. - №5. - С.118-133.
65. "... Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...". Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А. - К.: Украинский издательский союз, 2006. - 430 с.
66. ЦДАГО України, ф.65, оп.1, спр.58, 75 арк.
67. ЦДАГО України, ф.79, оп.1, спр.19, 179 арк.
68. ЦДАГО України, ф.79, оп.1, спр.20, 66 арк.
69. Червінський С. Провал нацистської пропаганди в Україні (1943 - 1944 рр.) / С.Червінський // Історичний журнал. - 2003. - №2. - С.54-58.

Белоус А.П. Боевые листки как источник изучения партизанской деятельности
Через призму низовой партизанской прессы осуществлен источниковедческий анализ изучения партизанского движения и освещены различные направления партизанской деятельности.

Отримано 24.03.2013

БРОВЕНДЕР Д.Ю.

ДОКУМЕНТИ ПОТОЧНОГО АРХІВУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЧАСОПISУ “КРАЄЗНАВСТВО” (1993-2012 рр.)

На основі вивчення та джерельного аналізу документів поточного архіву Національної спілки краєзнавців України досліджена історія функціонування часопису “Краєзнавство” у 1993-2012 рр. Визначено роль та місце галузевого періодичного органу у громадському та культурному житті України.

Пам’ятки історії та культури необхідні людині так само, як мова і природа.

Із сивої давнини людина живе не тільки в оточенні природного середовища, а й в оточенні пам’ятників історії та культури, які з розвитком свідомості, отриманням певних знань і розуміння їхньої історичної цінності стали об’єктом вивчення та збереження.

Сьогодні в Україні усі пам’ятки, що мають історичну, наукову та художню цінність охороняються державою згідно існуючого законодавства. І значну роль у збереженні національної культурної спадщини відіграє Національна спілка краєзнавців України (НСКУ) та її профільний часопис “Краєзнавство”.

Наразі цей періодичний орган виступає вагомим інформативним джерелом з історії краєзнавчих досліджень в Україні і є своєрідним зв’язковим між НСКУ і її регіональними товариствами. Часопис здійснює науково-пошукову, дослідницьку та популяризаторську діяльність протягом вже 20 років. Проте події, які обумовили заснування журналу, історія видавничої діяльності часопису залишається малодослідженою, а відтак невідомою широкому загалу читачів. Отже, актуальність статті зумовлена дослідженням змістової та фактологічної насиченості часопису, визначенням його інформаційного потенціалу.

У вітчизняній історіографії відсутнє комплексне систематизоване дослідження з історії створення журналу, мети його заснування, основних завдань тощо.

Історіографію проблеми складає науковий доробок сучасних дослідників В.Савчука [42], О.Рябокобили [41], Ю.Данилюка [6], Є.Букета [3], В.Прокопчука [38; 39], П.Тронька [45] та ін. У працях цих вчених вивчається питання організаційних заходів щодо видання часопису “Краєзнавство”, його проблематики, пріоритетних рубрик тощо.

У “Зверненні до читачів” редколегії часопису зазначено, що “у добу нелегкого становлення державної незалежності України, журнал “Краєзнавство” вважає за обов’язок плекати український національний патріотизм” [7, с.1], а в інтерв’ю Є.Букета, взятого у заступника головного редактора журналу, О.Г.Бажана мова йде про рубрикацію часопису, про те, щоб це видання стало “не тільки опорою для краєзнавчої науки, а і практикумом щодо організації співпраці у науково-дослідницькій і краєзнавчо-пошуковій роботі з учнівською та студентською молоддю” [3, с.53-54]. Узагальнюючий проблемно-аналітичний характер носить доповідь О.П.Реєнта на конференції, присвяченій 85-річчю заснування журналу “Краєзнавство”, що відбулася у 2012 р. В опублікованій редакції доповіді розкриваються невідомі факти з історії функціонування видання у 1927-1930 рр. і в 1993-2012 рр. Вчений зазначив, що у найближчій перспективі редколегія журналу планує започаткувати нові рубрики, які допомагатимуть окреслити пріоритетні напрями краєзнавства: дослідження історії садиб, палаців, родоводів відомих діячів України, урбаністичної проблематики тощо. Одним із завдань, яке вдало реалізує часопис сьогодні є роль своєрідної лабораторії, дослідного поля для підготовки енциклопедичного видання “Історія міст і сіл України” у новій редакції [40, с.4].

Розвиток суспільно-політичної, громадської та наукової думки в Україні у кінці 1980 - початку 1990-х років сприяли активізації діяльності часопису і створенню обласних, районних і міських краєзнавчих осередків. Підйом громадського руху призвів до відновлення діяльності всеукраїнського координаційного краєзнавчого центру та фахового періодичного органу [38, с.410],

що стало можливим завдяки бурхливому сплеску національної свідомості громадян, ідеї демократизації суспільства [2, с.6]. 27 березня 1990 р. у Києві відбувся Перший Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК) [44, с.37]. Головою правління спілки був обраний академік НАН України П.Т.Тронько (1915-2011). Створення Спілки краєзнавців (нині - Національна спілка краєзнавців України) сприяло заснуванню часопису *"Краєзнавство"* як основного засобу висвітлення краєзнавчої роботи в країні, збереженню національних традицій [43, с.145].

Першим документом, що поклав початок діяльності журналу *"Краєзнавство"* стала постанова Президії Правління ВСК від 19 липня 1991 р. В ній зазначалося, що необхідним є *"відновлення випуску краєзнавчих видань, які виходили на Україні до 1937 р."* [27, арк.6]. У створеному виданні планувалося відродити кращі традиції українського краєзнавства, акцентувати увагу на дослідженні періодів індустріалізації народного господарства та колективізації села; поглибити вивчення історії голодомору 1932-1933 рр., сталінських репресій, подій періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., пам'яткоохоронної та природоохоронної діяльності, сприяти активізації роботи музеїв, розширенню їхньої мережі тощо. Таким чином, Президія ВСК одразу після створення власних керівних органів розпочала підготовчу роботу до створення друкованого органу. Як зазначає А.А.Ситник (1992-2008 рр. - Голова секретаріату ВСК; 1999-2005 рр. - перший заступник головного редактора; 2005-2008 рр. - заступник голови редакційної колегії), ВСК одразу зіштовхнулася з кількома проблемами. Одним з питань, що потребувало вирішення стало визначення форми періодичного видання (журнал чи газета). Оскільки 1990-ті роки стали періодом створення українських видавничих центрів, тому було вирішено розпочати видавництво газети краєзнавчого спрямування. Проте, після низки дискусій та аналізу наявних профільних видань було вирішено відродити часопис *"Краєзнавство"*, який функціонував у 1927-1930 рр.

Датою відродження журналу *"Краєзнавство"* слід вважати 29 червня 1992 р [33, арк.4]. На засіданні Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавства була створена редакційна рада часопису: П.Т.Тронько - голова правління ВСК, А.Г.Барвінок - заступник головного редактора, А.А.Ситник - відповідальний секретар, М.Є.Іщенко, О.М.Маринич, А.Д.Моргун, В.А.Смолій. Оскільки А.Г.Барвінок через хворобу так і не змогла приступити до своїх обов'язків, у листопаді 1992 р. заступником головного редактора призначається Г.Т.Гайовий. Проте 25 червня 1993 р. відбулася чергова зміна заступника головного редактора. Замість Г.Т.Гайового призначається В.П.Лакизюк [30]. Усього на період першого випуску часопису до редакційної ради увійшло 30 чоловік. З них п'ятеро були громадянами інших країн: Росії, Польщі, Румунії, Словаччини. Тому доречно підкреслити міжнародний характер видання і його розповсюдження.

Для успішної реалізації журналу було проведено ряд заходів, спрямованих на масову організацію його передплати: *"правлінням обласних організацій Спілки сприяти передплаті журналу "Краєзнавство" на 1993 р."* [33, арк.4]. У постанові Правління ВСК від 7 жовтня 1992 р. регіональні осередки ВСК мали бути оповіщені про відновлення видавничої діяльності журналу [28]. В документі зазначалося, що за *"ініціативою громадськості України, підтриманою правлінням Всеукраїнської спілки краєзнавців, з 1993 р. поновлюється випуск журналу "Краєзнавство"* [28]. Він був зареєстрований як періодичне друковане видання 24 червня 1992 р. (серія КП №735, м.Київ 21, вул. Рози Люксембург, 16, кім. 205, 206) [36]. У програмних документах видання зазначалась мета та завдання часопису: *"відродження кращих традицій українського краєзнавства, сприяння та популяризація діяльності краєзнавчих осередків в усіх регіонах України"* [36, арк.2]. Співзасновниками фахового видання виступили ВСК та журнал *"Пам'ятки України"*. До їхніх функцій входило забезпечення журналу матеріалами, підбір аналітичних та проблемних статей, робота з авторами тощо. Журнал *"Пам'ятки України"* був *"дітищем"* акад. П.Т.Тронька з часу, коли він очолював Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури (УТОПІК), тому авторитет голови ВСК сприяв співпраці редколегій обох видань. Однак, за свідченнями А.А.Ситника, зміна редакційної колегії журналу *"Пам'ятки України"* у 1994 р. призвела врешті-решт до розірвання творчих видавничих зв'язків.

Була встановлена періодичність випуску *“один раз на квартал до 10 друкованих аркушів”* [36, арк.2]. У проекті постанови ІІ з’їзду ВСК у перспективі передбачалось збільшити періодичність видання до 6 чисел на рік [31, арк.3].

Пакет документів, підготовлений і підписаний П.Т.Троньком, пройшов реєстрацію у 1995 р. [35]. На наш погляд, повторна реєстрація була викликана зміною таких положень як: *“назва видання”*, *“обсяг видання”*, *“сфера розповсюдження”*, *“засновник”*.

Складна економічна ситуація в країні змусила П.Т.Тронька регулярно звертатися до державних [21] і приватних [20] установ з проханням матеріально підтримати видання журналу. Так, редколегія часопису у №1 (1993 р.) та №1-2 (1994 р.) висловлювали вдячність Фонду катедр українознавства при Гарвардському університеті (США). Третій випуск часопису - №1-4 (1995 р.), вийшов за підтримки колективу Харківської облдержадміністрації. [10, с.1]. Задля більш організованого процесу видавничої діяльності редколегією журналу та Спільною краєзнавців було прийняте рішення про підготовку спеціальних видань, присвячених історії та сьогоденню окремих областей України. З метою випуску номеру, присвяченого Волинській області, було відряджено А.А.Ситника та В.П.Лакизюка до м.Луцьк для збирання матеріалів [25]. Нажаль, збірка так і не побачила світ, оскільки економічний стан в країні був важкий, почастишали випадки затримки заробітної плати, що торкнулося і редакторського складу журналу *“Краєзнавство”*.

Черговою спробою у налагодженні регулярного друкування журналу стало підписання договору про співпрацю з Міністерством культури і мистецтв [37]. Реалізація задуму мала закласти підвалини для успішного співробітництва цих установ у видавничій сфері. 1994 р. у Постанові ВСК зазначалося: *“з метою забезпечення своєчасного випуску подальших чисел журналу “Краєзнавство” звернутися до Міністерства культури з пропозицією про видання з 1995 року журналу “Краєзнавство” як спільного органу Всеукраїнської Спільки краєзнавців та Міністерства культури України з залученням необхідних бюджетних коштів”* [34, арк.3]. Наступного року був підготовлений проект, в якому зазначалися права і обов’язки обох сторін. У проекті Установчого договору закріплювалося право власності на журнал між двома суб’єктами - ВСК та Міністерством культури. До завдань ВСК входило збирання та підготовка матеріалу, в свою чергу Мінкультури та мистецтв *“зобов’язувалося фінансувати витрати, пов’язані з діяльністю редакції, забезпеченням папером та іншими матеріалами, друкуванням і розповсюдженням журналу на засадах державної дотації....(включаючи вартість паперу, поліграфічних витрат і розповсюдження готової продукції)”* [37, арк.1]. Проте підписання договору П.Т.Троньком в односторонньому порядку засвідчило так і не реалізований задум.

У 1995 р. було видано черговий номер часопису *“Краєзнавство”* (№1-4’ 1995 р.), присвячений 70-річчю Українського комітету краєзнавства, підготовлений творчим колективом Харківської обласної організації ВСК при сприянні й матеріальній підтримці Харківської обласної держадміністрації [10, с.1]. Презентація журналу в м.Харків співпала з проведенням урочистих заходів з нагоди 70-річчя від дня заснування Українського комітету краєзнавства (УКК).

Одним з останніх заходів редакційної колегії стала підготовка макету журналу, присвяченого ІІ з’їзду ВСК [23]. Структурно часопис складався з 4-х рубрик: Хто ми? (6 статей); Подвижники (1 стаття); Статті та студії (по регіонах) (25 статей); Книжкова полиця краєзнавця (1 стаття). Усього 33 статті. Видання номеру передбачалось на 1996 р. Проте брак коштів став на заваді реалізації проекту.

28 червня 1996 р. ВСК фактично призупиняє роботу редакційної колегії часопису. З 1 липня 1996 р. ліквідуються штатні посади заступника головного редактора, старшого інженера, друкарки. На час припинення діяльності редакційної колегії чотиримісячна заборгованість оплати праці (березень-червень 1996 р.) штатним працівникам залишилась не виплаченою [28].

Слід зазначити, що після припинення видавничої діяльності у 1996 р. робились спроби поновити друк журналу. Брак коштів в 10 тис. грн. не дозволив реалізувати появу спеціального випуску журналу *“Краєзнавство”*, присвяченого Чернігівській області [30]. Відсутність дати

на кошторисі засвідчує невизначеність у термінах видання часопису. Оскільки кошторис складено в українській гривні, тому припускаємо, що нижня межа у його підготовці має бути не раніше 2 вересня 1996 р. (введення української гривні в результаті грошової реформи в Україні). Верхньою межею ми вважаємо 1998 р., оскільки вже у 1999 р. виходить друком черговий номер часопису [46]. Ще одна спроба поновити видання часопису належить учасникам конференції у м. Харків (1997 р.). Голова ВСК П. Т. Тронько, виступаючи перед учасниками VIII Всеукраїнської наукової конференції, що проходила на базі Харківського університету, запропонував присутнім підтримати звернення до Президента України Л. Д. Кучми щодо порушення питання про державне утримання ВСК: *“її невеликого робочого апарату і редакції журналу”* [22, арк.2]. Проте з боку адміністрації Президента України це звернення так і залишилось без належної уваги.

Відсутність спонсорів та коштів стали визначальним чинником, який унеможливив друкування журналу в 1996-1998 рр.

У 1999 р. поновлюється видавництво часопису. Головним редактором залишився голова ВСК П. Т. Тронько. Його заступником став В. О. Савчук. До редакційної колегії увійшли ще 11 осіб. Принагідно зазначимо, що склад редколегії час від часу змінювався. Наступні сім років (до 2005 р.) журнал друкується у м. Кам'янець-Подільський на базі Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Проте адреса редколегії залишалась, як і раніше, у м. Київ (вул. Грушевського, 4 у приміщенні Інституту історії України НАН України). За свідченням голови секретаріату НСКУ Р. В. Маньковської, видавнича база була перенесена до м. Кам'янець-Подільський не випадково. По-перше, часопис міг розраховувати на матеріальну підтримку та поліграфічну базу, а, по-друге, Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет (нині - Кам'янець-Подільський державний університет імені І. Огієнка) став дослідницьким центром із вивчення актуальних проблем краєзнавства. В особистій бесіді з автором цієї статті А. А. Ситник підкреслив, що активісти Спілки, особливо В. О. Савчук провів титанічну роботу з підготовки до видання першого, після тривалої перерви, числа за чотири роки (1996-1999 рр.). На базі університету було створено приватне видавництво *“Абетка”*, яке і розпочало друкування часопису *“Краєзнавство”*.

У 1999 р. редколегія подає заяву про розгляд питання щодо зміни видавничого статусу журналу. Мова йде про новий кваліфікаційний рівень видання - науковий журнал. Того ж, 1999 р. Вчена рада Інституту історії України НАН України задовольнила подання, що зафіксовано у протоколах засідань Вченої ради Інституту (№1 від 28 січня 1999 р.). У зв'язку з цим були намічені перспективні завдання, серед яких: підвищення наукового рівня друкованих матеріалів; запровадження практики планування проблематики кожного номеру тощо [16, с.14]. Беззаперечним здобутком для часопису стали успіхи в реалізації видавничої діяльності за рахунок ВСК і Інституту історії України НАН України (співзасновника журналу з 2000 р.). Таким чином, журнал *“Краєзнавство”* став науковим фаховим виданням. Зміна його статусу сприяла підвищенню рівня підготовлених матеріалів та розширенню проблематики досліджень.

З 2000 р. заступником головного редактора часопису стає О. Г. Бажан. Його попередник - В. О. Савчук організував налагоджену систему добору матеріалів до номерів видання, визначив актуальну проблематику, рубрикацію часопису тощо. До 2005 р. він виконував функції регіонального редактора.

У 2009 р. журнал було внесено до *“переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями “Історичні науки”* [4].

На пленумі правління ВСК (5 грудня 2006 р.) зазначалось, що часопис *“Краєзнавство”* є *“необхідним виданням”*, проте нестабільна періодичність і малий тираж негативно впливають на його розповсюдження на теренах України. Тому *“задля більш оперативного висвітлення життя і досвіду роботи краєзнавчих осередків доцільно започаткувати випуск газети або інформаційно-методичного бюлетеня Всеукраїнської спілки краєзнавців”* [24, арк.5]. Таким чином, констатувався той факт, що часопис не може впоратися з усіма завданнями, які

на нього покладалися - науково-дослідницькими, пам'яткоохоронними, освітніми, популяризаторськими. Однак випуск запланованого бюлетеня так і не розпочався.

Протягом 2000-2008 рр. журнал *"Краєзнавство"* виходить друком більш-менш регулярно, проте матеріальне забезпечення було недостатнім. Журнал виходив за безпосередньої підтримки громадських організацій, державних установ та окремих науковців. Так, №1-2 за 2000 р. фінансував Інститут туризму федерації профспілок України в особі П.М.Слободяна [11, с.6]; №1-4 (2001 р.) вийшов за підтримки Всеукраїнського державного центру фестивалів та концертних програм при Міністерстві культури та мистецтв України та Кам'янець-Подільського державного університету [42, с.26]; №1-4 (2002 р.) [12, с.2] та №1-4 (2003 р.) [13, с.2] надруковано за сприяння ректора Кам'янець-Подільського державного університету проф. О.М.Завальнюка та Кам'янець-Подільського територіального сектору головної редколегії *"Реабілітовані історією"*; №1-4 (2005 р.) вийшов за фінансової підтримки президента ВАТ *"Адамс"* А.М.Ахієва та Кам'янець-Подільського державного університету [14, с.2]. В.О.Савчук порівнює цю ситуацію з умовами існування журналу у кінці 1920 - початку 1930-х років, коли держава нанесла свідомий удар по краєзнавчому руху.

Крім того, редколегія постійно змушена була шукати раціональні видавничі центри з *"демократичними цінами"*, виходячи із обмеженого кошторису ВСК. Тому місце друку журналу час від часу змінювалося. Журнал друкувався в Києві, Кам'янець-Подільському, Ніжині.

Проблему популяризації та розповсюдження журналу допомогла вирішити всесвітня мережа Інтернет. За співробітництва НСКУ та редколегії часопису *"Краєзнавство"* було створено спеціальний веб-ресурс. На власній інтернет-сторінці НСКУ розміщувалася коротка довідкова інформація про останні краєзнавчі новини. Більш того, на порталі НСКУ була розміщена повна електронна версія журналу *"Краєзнавство"* (1927-2012 рр.). Пізніше Спілка створила свій акаунт у соціальній мережі Facebook, що, безперечно, матиме позитивний вплив на популяризацію краєзнавства в Україні.

2008 р. став визначальним для Спілки краєзнавців. Він ознаменувався отриманням Спілкою статусу *"національної"*. Відтепер кошти на потреби НСКУ мають передбачатися державним бюджетом України [17], що забезпечило регулярний вихід журналу. Зрештою змінюється і назва Спілки - нині це Національна спілка краєзнавців України.

Хоча з 2008 р. журнал почав друкуватись стабільно, проте існувала проблема його розповсюдження по віддалених куточках України. Цю проблему допоміг розв'язати дослідник регіональної історії, генерал-майор внутрішньої служби України В.Є.Устименко. Він створив і очолив Урядовий військово-кур'єрський зв'язок та Службу дипломатичних кур'єрів незалежної України (фельд'єгерська служба), став першим в Україні дипкур'єром [5]. За його сприяння журнал з 2010 р. безкоштовно та в дуже короткі терміни поширюється за 140 адресами в усіх класичних університетах, обласних бібліотеках, музеях та архівах України [1, с.35].

12 вересня 2011 р. академік НАН України, Голова НСКУ, головний редактор часопису *"Краєзнавство"* П.Т.Тронько пішов з життя. З вересня 2011 р. виконуючим обов'язки, а з 23 січня 2012 р. - головою Національної спілки краєзнавців України, був обраний доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України О.П.Реєнт. У 2012 р. О.П.Реєнт очолює редакційну колегію журналу *"Краєзнавство"*, продовжуючи роботу, розпочату П.Т.Троньком.

Отже, відроджений часопис *"Краєзнавство"* продовжив традиції свого попередника, закладені у 1927-1930 рр., однак структура, статус авторського забезпечення, актуальність проблематики сучасного видання представлена значно ширше і на більш високому рівні. Часопис *"Краєзнавство"*, як і його харківський попередник, *"став важливим етапом у розвитку краєзнавчої справи в Україні, він вплинув на консолідацію краєзнавчих сил, що віддзеркалилося на комплексному вивченні історії України"* [43, с.51]. Безперечно, створення НСКУ, відродження фахового часопису, вивчення копіїткої праці краєзнавців попередніх років стало можливим за сприяння державних органів, а особливо самовідданої праці громадських організацій і поціновувачів історико-регіональних досліджень. Вирішальна роль у відродженні

часопису “Краєзнавство” належить патріарху українського краєзнавства, академіку П.Т.Троньку. Саме завдяки його високому науковому рівню, ґрунтовним знанням, авторитету вдалося розбудувати таку нелегку справу.

1. V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи. - К., 2012. - 182 с., іл.
2. *Бездрабко В.В.* Часопис “Краєзнавство” та краєзнавча справа в Україні (кінець 1920-х - початок 1930-х рр.): [монографія] / В.В.Бездрабко. - К., Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2005. - 224 с.
3. *Букет Є.* Видання, що пройшло крізь репресії / Євген Букет // Духовні обереги рідного краю / упоряд.: Л.Голота, Є.Букет. - К.: Укр. Пріоритет, 2011. - С.50-55.
4. Бюлетень ВАК України. - 2009. - №8.
5. *Гончаров О.* Малопримітна, але важлива ланка державного механізму виконавчої влади / О.Гончаров // Краєзнавство. - 2012. - №2. - С.162-166.
6. *Данилюк Ю.* Біля витоків журналу / Ю.Данилюк, О.Юренко // Краєзнавство. - 1993. - №1. - С.3.
7. До читачів // Краєзнавство. - 1993. - №1. - С.1-2.
8. Звернення голови Хмельницької обласної адміністрації В.М.Лундишева / Краєзнавство. - 1999. - №1-4. - С.5.
9. *Калакура Я.* Класифікація історичних джерел / Я.Калакура // Історичне джерелознавство. Підручник. - К., 2002. - С.90-119.
10. Краєзнавство. Науковий журнал / Гол. ред. П.Т.Тронько. - 1995. - №1-4. - К. - 96 с.
11. Краєзнавство. Науковий журнал / Гол. ред. П.Т.Тронько. - 2000. - №1-2. - К. - 260 с.
12. Краєзнавство. Науковий журнал / Гол. ред. П.Т.Тронько. - 2002. - №1-4. - К. - 102 с.
13. Краєзнавство. Науковий журнал / Гол. ред. П.Т.Тронько. - 2003. - №1-4. - К. - 96 с.
14. Краєзнавство. Науковий журнал / Гол. ред. П.Т.Тронько. - 2005. - №1-4. - 171 с.
15. *Криворотченко М.Г.* Чергові завдання Українського комітету краєзнавства / М.Г.Криворотченко // Краєзнавство. - 1927. - №1. - С.2-5.
16. Пленум правління Національної спілки краєзнавців України (12 червня 2009 р.): [мат. та док.]. - К., 2010. - 42 с.
17. Постанова Кабінету міністрів України / Про порядок надання статусу національних всеукраїнським творчим спілкам №1015 від 6 липня 1998 р. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1015-98-%D0%BF>.
18. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Доповідна записка Голові ВСК, академіку НАН України П.Т.Троньку від Відповідального секретаря правління Спілки А.А.Ситника. - 29 вересня 1995 р. - 1 арк.
19. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Заява Державному комітетові у справах видавництва, поліграфії та книгоросповсюдження. - Вих. № 31. - від 24.10.1994 р. - 1 арк.
20. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Лист Голові правління акціонерного комерційного банку соціального розвитку Укрсоцбанку М.І.Носу від Голови Всеукраїнської спілки краєзнавців П.Т.Тронька. - Вих. №13. - 4 квітня 1994 р. - 1 арк.
21. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Лист Першому Віцепрем'єру України академіку І.Р.Юхновському від Голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, головного редактора журналу “Краєзнавство” П.Т.Тронька від 14 січня [1994 р.]. - 2 арк.
22. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Лист Президенту України Л.Д.Кучмі від Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців №79 від 23.10.1997 р. - 2 арк.
23. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. План числа I/1996 журналу “Краєзнавство” присвяченого Другому з'їздові Всеукраїнської Спілки краєзнавців. - 2 арк.
24. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Пленум правління Всеукраїнської спілки краєзнавців від 5 грудня 2006 р. - 10 арк.
25. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Постанова бюро Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців / Про відрядження Ситника А.А. та Лакизюка В.П. - 6 квітня 1994 р. - 1 арк.
26. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Постанова бюро Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців / Про зміни в структурі штатних працівників правління Всеукраїнської спілки краєзнавців від 28 червня 1996 р. - 1 арк.
27. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Постанова Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців від 27 жовтня 1992 р. - 7 арк.
28. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Постанова Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців / Правлінню [...] обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців від 27 жовтня 1992 р. - 1 арк.
29. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Постанова Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців / Про кадрові питання від 25 червня 1993 р. - 1 арк.
30. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Примірний кошторис видання спеціального випуску часопису “Краєзнавство” присвяченого творчому доробку дослідників рідного краю Чернігівської області - 1 арк.
31. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Проект Постанови Другого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. - 1996 р. - 6 арк.
32. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Протокол №5 / Про внесення журналу “Краєзнавство” в перелік фахових видань від 23.12.05. - 2 арк.

33. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Протокол №11 / Засідання Президії правління Всеукраїнської спілки краєзнавців від 29 червня 1992 р. - 7 арк.
34. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Протокол засідання Президії правління ВСК від 23 грудня 1994 р. - 4 арк.
35. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації №1722 від 06.12.1995 р. - 1 арк.
36. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Свідчення про реєстрацію періодичного друкованого видання №735 від 24 червня 1992 р. - 2 арк.
37. Поточний архів Національної спілки краєзнавців України [ПА НСКУ]. Установчий договір про спільне видання часопису "Краєзнавство". - 1995 р. - 2 арк.
38. Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX - початку XXI ст.: монографія / В.С.Прокопчук; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка. — Кам'янець-Поділ.: Оіом, 2009. - 600 с.
39. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С.Прокопчук. - Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. - 312 с.
40. Ресніт О.П. Журнал "Краєзнавство": історія та перспективи: матеріали Пленуму правління Національної спілки краєзнавців України [85-річчя наукового журналу "Краєзнавство"], (Харків, 29 травня 2012 р.). - Харків: Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, 2012. - С.3-4.
41. Рябокобила О. Проблеми краєзнавства в журналі "Краєзнавство" (20-30-ті роки) / О.Рябокобила // Краєзнавство. - 2002. - №1-4. - С.22-25.
42. Савчук В.О. Журнал "Краєзнавство", як феномен краєзнавчого руху в Україні / В.О.Савчук // Краєзнавство. - 2002. - №1-4. - С.25-28.
43. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П.Т.Тронько. - К.: Інститут історії України, 2000. - 270 с.
44. Тронько П.Т. Національна спілка краєзнавців України: сторінки історії [книга-альбом] / [упоряд.: П.Бабенко, В.Дмитрук та ін.]. - К., 2010. - 120 с.
45. Тронько П.Т. Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності / П.Т.Тронько, В.С.Прокопчук // Краєзнавство. - 2010. - №1-2. - С.76-96.
46. Указ Президента України / Про грошову реформу в Україні №762/96, від 25.08.1996. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/762/96>.

Бровендер Д.Ю. Документы текущего архива Национального союза краеведов Украины как источник изучения деятельности журнала "Краєзнавство" (1993-2012 гг.)

На основе изучения и анализа документов текущего архива Национального союза краеведов Украины исследована история функционирования журнала "Краєзнавство" в 1993-2012 гг. Определены роль и место отраслевого периодического органа в общественной и культурной жизни Украины.

Отримано 26.03.2013

ЗВ'ЯЗОК ОСВІТИ ТА ЦИВІЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Досліджується комплекс заходів уряду Російської імперії у першій половині XVIII ст., які мали на меті дати певну професійну підготовку чиновникам для служби їх у цивільних державних установах через створення відповідних навчальних закладів та законодавчого регулювання.

Актуальним питанням історичної науки є становлення і розвиток бюрократичної системи Російської імперії. В умовах сучасності, коли всі галузі суспільного життя стали максимально бюрократизовані, важливим також є вивчення державної політики минулого щодо побудови управлінського апарату (від нижчого рівня до вищого), забезпечення якісними кадрами цього апарату і забезпечення самих кадрів належними умовами для ефективного функціонування. У цьому контексті слід обов'язково досліджувати процес професіоналізації чиновницького апарату імперії, який відбувався протягом фактично всього періоду її існування (XVIII - початок XX ст.) і був тісно пов'язаний, у першу чергу, з процесом побудови та розвитку системи освіти.

У даній роботі розглянуто спроби уряду Російської імперії налагодити постачання професійних чиновників до цивільних державних установ, які робилися на тлі розвитку системи освіти у першій половині XVIII ст. Урядовці намагалися реалізувати вказану мету, в першу чергу, через гімназичну та вищу освіту, хоча у цей період починає з'являтися і т.зв. спеціальна саме для майбутніх цивільних чиновників освіта. Втіленню вказаних цілей заважала ціла низка проблем: недосконалість самої системи освіти; становий характер як освіти, так і цивільної державної служби; відношення до ідеї обов'язковості навчання дворян тощо.

Проблема професіоналізації чиновництва Російської імперії рідко ставала предметом спеціального вивчення. Деякі відомості, необхідні для вивчення окресленого нами питання містять роботи дослідників, що присвячені більш загальним питанням історії пропонованого періоду. Так, Говорячи про період правління Петра I, професор О.Брікнер зазначав, що у цей час про широку просвітницьку діяльність серед населення мова не велася. Усе зводилося лише до сприйняття *“известных практически-применимых знаний, распространения которых требовал царь, нуждавшийся в обученных офицерах и техниках”* [1, с.247]. Фактично думку цього російського історика німецького походження підтвердив і його сучасник С.Князьков. Він вказував на те, що фактично у часи правління Петра I школа не ставила перед собою завдання загальної освіти. Вона утворювалася як школа, перш за все, технічна, тобто така, що давала ті знання, які на той момент були потрібні державі. А держава тоді потребувала майстрів, корабельних та інших інженерів, артилеристів, офіцерів тощо [6, с.490-491]. Плани побудови бюрократичного апарату ще не виношувалися.

Існують також роботи, присвячені історії окремих навчальних закладів або ж історії освіти в цілому, зокрема у першій половині XVIII ст. Такі дослідження містять певні відомості і з досліджуваної нами проблематики. Це праці А.Воронова [4], П.Мілюкова [8], Д.Толстого [17]. До окремої групи робіт відносимо дослідження, присвячені духовним навчальним закладам та їхній ролі у житті суспільства XVIII ст. У цей час, коли якісна система освіти ще не була побудована, саме духовні заклади освіти виявилися постачальниками найбільш якісних кадрів на цивільну державну службу. На жаль, спеціальної літератури з даної проблеми практично не існує, але певні висновки у цьому напрямку дозволяють зробити роботи Д.Вишневського [2], О.Воронова [4], В.Серебренникова [16], Л.Посохової [14; 15], П.Левицького [7] та інших дослідників.

Найбільш універсальною є ґрунтовна праця М.Владимирського-Буданова, присвячена державній політиці в галузі народної освіти саме у XVIII ст. Це питання вивчалось вченим саме у контексті побудови системи професійної освіти [3]. Він прослідкував цілу низку процесів, пов'язаних з навчанням майбутніх чиновників Російської імперії: відношення держави до освіти

в цілому та до професійної зокрема; поступове підвищення попиту на професійних чиновників та розуміння вищих сановників імперії необхідності навчання службовців; спроби налагодити спеціальну освіту для цивільних чиновників (приказних) та інш.

До цінних джерел при вивченні окресленої теми слід віднести нормативні акти досліджуваного періоду, що регулювали різні аспекти державної політики у галузі освіти, визначали умови вступу на цивільну державну службу і т.п. Такі документи були опубліковані у першому зібранні *“Полного собрания законов Российской империи”*, починаючи з тому IV і до тому XIII (саме ці томи охоплюють хронологічно роки з 1700 до 1753).

В цілому ж проблема професіоналізації бюрократичного апарату Російської імперії є малорозробленою і потребує більш глибокого і всебічного вивчення із залученням не лише наявної літератури, але й архівних джерел. Перейдемо до розгляду запропонованої теми.

Ще за часів Петра I спеціальної підготовки починає потребувати не лише військова служба, але й цивільна. Для проходження останньої все більш потрібним було знайомство з політичними, юридичними й економічними науками. Уряд намагався заснувати відповідну професійну школу, але зіткнувся з проблемою - негативним ставленням дворянства до *“приказної”* служби (ця проблема буде актуальною протягом усього XVIII та більшої частини XIX ст.). Дворяни розуміли, що потрапити на вищі посади цивільної служби можна було шляхами, що не мали нічого спільного з професійною підготовкою [8, с.305].

У цей період (перша половина XVIII ст.) з'являються певні освітні потреби у суспільства та держави. Але якщо суспільство бажало загальної елементарної освіти, то державі потрібна була професійна підготовка обмеженого кола людей, які потім їй би служили. Така розбіжність зберігатиметься ще довгий час і почне зникати лише з першої половини XIX ст.

Протягом майже всього XVIII ст., а особливо у першій його половині, особливе місце у галузі освіти в Російській імперії посідали різноманітні духовні навчальні заклади - академії, колегіуми, семінарії (оскільки інших фактично не було). Можна сказати, що великою мірою саме завдяки духовним навчальним закладам на державну службу у XVIII ст. потрапляли не лише представники дворянства, але й вихідці з інших станів, хоча це і відбувалося всупереч побажанням держави. Найдовше з усіх навчальних закладів імперії всестановий характер змогли зберегти т.зв. південно-західні школи. Київська духовна академія зберігала значення для українських земель всестанового університету (не зважаючи на досить потужну саме релігійну підготовку учнів) [2; 16]. Те ж саме можна сказати й про Чернігівську та Переяславську семінарії, Харківський колегіум тощо [5, с.554-555]. Наприклад, у числі т.зв. різночинців, які прислали до Переяславської семінарії своїх дітей у перший рік її існування (1738) було 45 осіб і серед них згадуються такі звання, як осавули, сотники, старости, два компанійських полковники, компанійські козаки, але найбільше - міщани та посполиті [13, с.237]. У 1730-х роках Чернігівський колегіум навчав дітей духовництва та світського звання. При цьому кількість останніх значно переважала (див. таб. 1). Начання у цьому колегіумі велося трьома мовами - слов'янською, польською та латинською.

Державну політику в галузі освіти на початку XVIII ст. відомий вчений М.Владимирський-Буданов характеризує наступними словами: *“правительство начала XVIII века не имеет вовсе в виду общего (человеческого, гуманного) образования. Целью его мер по народному образованию было не образование, а государственная служба”* [3, с.143].

Вже з самих перших років XVIII ст. російське законодавство починає висувати ідеї про те, що воно не визнає ніякої іншої мети в освіті, крім її значення придатності для тієї чи іншої професії. Іншими словами, держава піклувалася про навчання, а не про освіту, оскільки *“ремеслу можно обучать, но не образовывать на нем человека; образование умственных сил человека и, необходимое последствие его, образование воли (воспитание) не было в виду у государства той эпохи”* [3, с.155].

Ще у першій чверті XVIII ст. законодавчо було визначено форму навчання майбутніх чиновників. Це була т.зв. нижча юридична освіта і вона містила такі науки, як *“арифметика, формы книгам (маються на увазі правила діловодства - С.Д.), таблицы, стиль письма и прочее, что доброму подьячему надлежит”*. Пізніше усіх чиновницьких дітей наказувалося віддавати *“в обучение приказных дел”*.

Таблиця 1. Кількість учнів Чернігівського колегіуму та розподілом їх за соціальними групами [Див.: П-ко Вл. Из истории образования на Украине // Киевская старина. - 1905. - Т.90. - №9. - Отд.1. - С.245-246]

	1738/39	1739/40	1740/41	1741/42	1742/43	1743/44
Духівництво	67	90	85	85	89	105
Бунчукових козаків і старшин	12	23	30	27	25	38
Значкових козаків	27	22	19	17	11	12
Рядових козаків	24	12	26	15	26	37
Міщан	37	32	40	23	28	19
Посполитих	11	12	14	15	12	27
Вихідці з Польщі (не духовного звання)	24	22	40	29	22	29
Всього	202	213	254	202	213	267

Але, не зважаючи на певне законодавче забезпечення процесу професіоналізації цивільних чиновників, т.зв. д'ячеські школи (навчальні заклади, де спеціально готували б до цивільної служби) по всій імперії фактично були відсутні (можливо й були виключення в окремих містах, але вони не впливали суттєво на загальну нестачу таких закладів). Як наслідок, майбутні чиновники були вимушені навчатися у нижчих або цифірних школах [3, с.174]. Це, звичайно, впливало (негативно) на якість підготовки до служби.

На початку XVIII ст. з'являються цифірні школи. Вони були створені для дітей різних станів. Але духівництво і купці відмовлялися віддавати туди своїх дітей. Дворянських дітей до цих шкіл брати було заборонено у 1716 р. Таким чином, основним контингентом цифірних шкіл стали діти солдат і приказних служителів. Навчившись читати, писати й рахувати, вони закінчували на цьому свою освіту і йшли служити на різні посади, серед яких були писарські та канцелярські [6, с.487]. Такі посади не були популярними серед дворян, як і приказна служба в цілому, тому, як бачимо, у зародженні чиновництва Російської держави активну участь брали представники непривілейованих станів. Щоправда цифірні школи не були явищем масовим - на 1722 р. їх налічувалося всього 42 по всій державі.

Найголовнішою дисципліною у системі освіти майбутніх чиновників практично завжди була юриспруденція. У різні часи лише змінювався зміст цієї дисципліни. У першій половині XVIII ст. юриспруденція складалася з:

1) вивчення чинних правових кодексів (Уложення Олексія Михайловича, регламенти (особливо Генеральний) і укази);

2) знань т.зв. приказних справ, тобто практичного вивчення діловодства [3, с.180].

Знання цих предметів визначалося практичною метою служби у державних установах, не маючи відношення до загальної освіти.

У першій половині XVIII ст. процес професіоналізації чиновників відбувався не лише на рівні освітніх закладів, але й прив'язувався безпосередньо до т.зв. присутствених місць. Нижчі службовці при колегіях, які претендували на більш високі посади, фактично мали статус учня. Для прикладу, шпитальна прислуга, яка планувала стати лікарями, теж називалася учнями [3, с.269].

Фактично відбувалося отримання професійної освіти через службу. Державні установи Генеральним регламентом і Табелем про ранги були перетворені певною мірою на школи. Цей шлях досягнення професіоналізації бюрократичного апарату в тій чи іншій мірі протримався до часів Катерини II (а більш рідкісні приклади маємо і з пізніших часів). Цей спосіб зводився до того, що усі, хто служив у колегіях і канцеляріях вважалися учнями аж до зайняття ними т.зв. штатних або секретарських посад. Вся їхня освіта зводилася в основному до переписування справ. Така освіта певною мірою прирівнювалася до вищої юридичної. Таким чином, вважається, що ця вища освіта була організована ще у першій чверті XVIII ст. Генеральним регламентом

1721 р. у колегії допускалися особи, які бажали служити у канцеляріях і конторах, але вони не займали ніяких посад, а проходили тут навчання *“прилежным списыванием дел в письме и в арифметике”*. Секретарі повинні були наглядати, щоб ці колегії юнкери (так називали цих осіб) навчалися письму та всім справам, що відносилися до компетенції даної колегії [3, с. 174-175].

За словами М.Ф.Владимирського-Буданова, нова система освіти, започаткована у XVIII ст., була системою професійною. Її виникнення вчений пов'язував з виникненням і розвитком станів. При цьому він визначав чотири ознаки, з яких складається поняття стану: корпоративність, професія, спадковість і визнання державою. За його словами: *“Сословная организация, достигнув господства в известном обществе, обыкновенно сама укрепляет те элементы, на которых она созидалась: так устраиваются общественные школы не просто специальные (профессиональные), но именно сословные; доступ в них открывается только для лиц принадлежащих к известному сословию”*. Чим більше той чи інший рід служби вимагав спеціальних знань, шкільної підготовки, тим більше спільнота осіб, які виконували цю службу, була ближчою до станової організації [3, с. 88-90, 93, 122].

У першій половині XVIII ст. у російському законодавстві переважали два принципи, що не просто підтримували становість суспільства, але й робили це за допомогою освіти. Перший - кожен повинен вчитися тому, що складає професію його батька. Другий - з першого принципу випливає, що ніхто інший не може бути допущений до цієї професії. Щодо першого принципу, то тут держава робила незначні поступки. Вони стосувалися, як правило, вихідців із духовництва. У 1737 р. вийшов указ, згідно з яким дітям священослужителів було дозволено обирати рід служби за умови, якщо вони відкупилися від військової служби або ставили замість себе рекрута. У такому випадку їм надавалося право записатися у піддяді та навчитися арифметиці й геометрії (науки обов'язкові для цивільної служби) або вступити у духовенство (у цьому випадку слід було навчитися грамоти й риторичі), або ж записатися у купецтво [3, с. 103-104; 17, с. 41-42].

В іншому указі, від 25 вересня 1737 р. йшлося про те, що особи, які закінчили повний курс духовної освіти, можуть обирати собі рід занять. Зокрема ті, хто не бажав мати духовний чин *“также отсылают к губернаторам и воеводам, для определения в гражданскую службу, где они, увидев в тех делах практику, могут знатные чины заслужить”* [3, с. 107; 16, с. 299-301].

Риси стану чиновництва стало набувати близько першої чверті XVIII ст. Щоб не вишукувати постійно нові кадри для цивільної служби, держава все більше схилилася до ідеї спадковості приказної професії. Вже в указі 1721 р. йшлося про те, щоб *“учинить школу, где учит подьячих их делу, куда бы приказные люди детей своих повинны были отдавать, также и со стороны, кто похочет быть приказным”* [9, с. 451-452]. Як бачимо, тут професія піддядчих вже визнається їхнім обов'язком, але не виключно їхнім правом.

Діти приказних служителів ще більше прив'язуються до справи їхніх батьків указом 1744 р. Згідно з ним діти відставних приказних служителів, якщо вони здатні до служби (за віком і здібностями), призначалися до губернських і воеводських канцелярій. Малолітні діти залишалися при батьках, але відомості про них надсилалися до згадуваних канцелярій для того, щоб вони *“по возрасту и по обучении потому же к приказным делам определены быть могли”* [10, с. 156-157].

До 1755 р. визріла своєрідна криза у чиновницькому апараті. З багатьох губерній надходили скарги про нестачу в канцеляріях приказних служителів з причини забирання їх у солдати. Причина такої ситуації полягала у наступному. У 1732 р. було дозволено на канцелярську службу приймати дітей нижніх військових чинів (по декілька осіб у кожному канцелярію), оскільки мала місце катастрофічна нестача цивільних службовців. До 1755 р. вони повинні були повернутися до свого природного заняття, тобто до військової служби. А з 1755 р. їх і починають забирати у солдати. Аби уникнути такої ситуації, Сенат погодився повернути цих людей до канцелярій, але не розповсюдив дане правило на їхніх дітей. Хоча й останніх можна було залишати у цивільній службі якщо в канцеляріях збережеться нестача у чиновниках.

Іншим заходом з боку держави у цей час стало розпорядження *“впредь, с сего времени, ... секретарских и прочих нижних приказного чина людей детей их, кои не из дворян, до будущего рассмотрения ни в какую службу, кроме приказной отнюдь никуда не определять...”* [3, с. 119-120].

Таким чином, двома вказаними заходами у середині 50-х років XVIII ст. держава:

- 1) забороняє дітям приказних вихід в інші стани;
- 2) представникам інших станів забороняє вступ до стану приказних.

Фактично відбувається оформлення державної бюрократії як окремої соціальної групи, стану. М.Владимирський-Буданов навіть робить висновки про те, що вже у середині XVIII ст. спільнота людей, які займалися цивільною службою, отримала всі характерні ознаки стану. Причому відбулося це під впливом нормативних актів про спеціальну освіту цивільних чиновників (маються на увазі згадувані вище дячеські школи).

Держава - це не той інститут, що міг би розраховувати на постійну самовідданість підлеглих. Визначаючи службу собі метою освіти приватних осіб, держава повинна була викликати якийсь особистий стимул, вказати на особисту користь в освіті для громадян. Зробити це було не важко саме при становому характері освіти. Кожен повинен вчитися для себе, щоб не потрапити до нижчої професії, тобто до нижчого стану. Дослідник історії освіти Пекарський, аналізуючи державні заходи у цій галузі в XVIII ст. говорить, що *“при разсмотрении этих предположений нетрудно заметить, что в них прежде всего высказывалась потребность в образованных людях для замещения различных должностей в государстве, и что в этих людях чувствовался тогда великий недостаток”* (цитата за М.Владимирським-Будановим) [3, с.145].

Певною мірою наведене твердження є справедливим, але воно більш точно відображає освітню політику Російської імперії тільки першої половини XVIII ст. З приходом до влади Катерини II і розповсюдженням у державі (особливо у владних колах) ідей європейського Просвітництва *“потребность в образованных людях”* нікуди не поділася, а, можливо, навіть стала ще більш гострою, але при цьому вона вже не висловлювалася державою. Уряд та сама імператриця тепер, певною мірою, ідеалізували мету освіти, яка тепер повинна була нести народу т.зв. світло знань. Ця ідеалізація частково навіть відбилася у назвах навчальних закладів - наприклад, народні училища (щоправда, вони не мали нічого спільного з наданням освіти всьому народу, а лише окремим його представникам - з числа привілейованих). У катерининську епоху питання професійної освіти для майбутніх чиновників відійшло на задній план (при цьому потреба у такій освіті значно зросла). Певною мірою ситуація змінилася за часів Олександра I та Миколи I. У цей період відбулося остаточне становлення системи загальної освіти й активно відбувалася розбудова професійної.

Фактично протягом першої половини XVIII ст. держава досягла певного рівня професіоналізації цивільних чиновників через відповідну освіту. Але кількість таких чиновників ще не відповідала потребам самої держави. Сама ж професійна освіта не підкріплювалася попередньою загальною. Лише у кінці першої половини XVIII ст. деякі державні діячі починають висловлювати думку про те, що до певного часу всі повинні навчатися однаково, не готуючись до служби. Одним з представників таких ідей був І.І.Шувалов.

1. Брикнер А.Г. Иллюстрированная история Петра Великого в 2 т. / А.Г.Брикнер. - Том второй. - СПб.: Издание П.П.Сойкина, 1903. - 291 с.

2. Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). - К.: Типография И.И.Горбунова, 1903. - 371 с.

3. Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века. - Часть I. Системы профессионального образования (от Петра I до Екатерины II). - Ярославль: Типография Г.В.Фальк, 1874. - 330 с.

4. Воронов А. Историко-статистическое обозрение учебных заведений С.Петербургского учебного округа с 1715 по 1828 год включительно. - СПб.: В Типографии Якова Трея, 1849. - 293 с.

5. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. - Казань: Типография Императорского Университета, 1881. - 807 с.

6. Князьков С. Очерки истории Петра Великого и его времени / С.Князьков. - СПб.: Издание книжного магазина П.В.Луковникова, 1914. - 648 с.

7. Левицкий Памфил. Прошлое Переяславского духовного училища (бывшей переяславской семинарии) / П.Левицкий // Киевская старина. - 1889. - Т.24. - №2. - С.424-444.

8. Милуков П. Очерки по истории русской культуры. - Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование). - 4-е изд. - СПб.: Типография И.Н.Скорородова, 1905. - 402+VIII с.

9. О учреждении школы для обучения подьячих арифметике и письмоводству // ПСЗ-1. - Т.VI. - №3845. - С.451-452.
10. Об определении детей приказнослужительских, за негодностию к статской службе, в военную // ПСЗ-1. - Т.XII. - №8975. - С.156-157.
11. Об определении детей священников и церковников, обучавшихся наукам, по желанию их в духовные чины и в гражданскую службу; о невыпуске их из школ иначе, как к местам, и об определении непонятных к наукам в военную службу // ПСЗ-1. - Т.X. - №7385. - С.299-301.
12. Об освобождении от военной службы детей и родственников церковнослужительских, желающих вместо себя поставить купленных рекрут или внести по 200 рублей; об определении уволенных в школы для обучения наукам и о размещении обучившихся в духовную и гражданскую службы, а необучавшихся и ленивых в полки по прежнему // ПСЗ-1. - Т.X. - №7169. - С.41-42.
13. *П-ко Вл.* Из истории образования на Украине // Киевская старина. - 1905. - Т.90. - №9. - Отд.1. - С.235-247.
14. *Посохова Л.* Європейський досвід у навчальних практиках православних колегіумів України у XVIII ст.: джерелознавчий аспект / Л.Посохова // Наукові записки. Збірник праць молодих науковців та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. - Т.19 (у 2-х кн.). - Тематичний випуск: "Джерела локальної історії: методи, дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації". Книга 1. - К., 2009. - С.323-340.
15. *Посохова Л.Ю.* Православні колегіуми України XVII-XVIII ст. у контексті трансформації європейської університетської традиції / Л.Ю.Посохова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Історія. - Х., 2009. - Вип.4.
16. *Серебренников В.* Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. - К.: Типография Императорского Университета св.Владимира, 1897. - 223 с.
17. *Толстой Д.А.* Взгляд на учебную часть в России в XVIII столетии до 1782 года / Д.А.Толстой. - СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1883. - 100 с.

Дегтярев С.И. Связь образования и гражданской государственной службы в Российской империи первой половины XVIII в.

Исследуется комплекс мероприятий правительства Российской империи в первой половине XVIII в., которые имели целью дать определенную профессиональную подготовку чиновникам для их службы в гражданских государственных учреждениях путем создания соответствующих учебных заведений и законодательного регулирования.

Отримано 21.01.2013

ОСОБЛИВОСТІ МІСТОБУДУВАННЯ НОВОРОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (1817-1857)

У статті розглядаються особливості процесів архітектурно-планувальної композиції і забудови міст: Новомиргорода, Новогеоргіївська, Вознесенська, Єлисаветграда.

З проголошенням незалежності України у 1991 р. настали часи духовного і культурного відродження країни. Протягом останніх десятиліть все більше уваги приділяється регіональній історії та архітектурі. Вивчення історичного минулого окремих регіонів і містобудування дає можливість достатньо повно дослідити загальний історичний процес і вітчизняну архітектурну спадщину. Одним з аспектів вітчизняної регіональної історії є вивчення архітектурної минувшини Південної України. Фактично малодослідженою темою з історії містобудування у військових поселеннях кавалерії в Україні є проблема вивчення особливостей та архітектурно-планувальної композиції міст Новоросійського військового поселення кавалерії (1817-1857). Отже, метою даної статті є висвітлення особливостей процесів архітектурно-планувальної композиції і забудови міст: Новомиргорода, Новогеоргіївська, Вознесенська, Єлисаветграда Новоросійського військового поселення кавалерії. Автор у своїй публікації спирається на дореволюційні статистичні описи Херсонської губернії [4]. Джерельна база дослідження представлена також архівними матеріалами, що знаходяться у Центральному державному історичному архіві м.Київ та державному архіві Одеської області.

Територіально Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії розміщувалося у Катеринославській і Херсонській губерніях, а складалося з 4 міст і ще 131 населеного пункту. Так, у 1817 р. до складу Новоросійського військового поселення увійшло місто Вознесенськ, у 1819 р. - Новомиргород, у 1820 р. - Крилів, що у 1834 р. було перейменовано у Новогеоргіївськ, у 1828р. - Єлисаветград [10, арк.4, 8; 11, арк.25, 26]. У плануванні вибраної території міста передбачалося її зонування. Вперше в практиці будівництва проект забудови передбачав комплекс будівель, включаючи низку адміністративних, житлових і господарських споруд [9, арк.232-233].

Основною була житлова зона з громадським центром. Крім неї, планувалася виробнича зона. Житлова зона з громадським центром включала житлові квартали з житловими будинками, побутові установи, зелені насадження загального користування та вулиці. Під житлову зону відводилася краща частина території, в її плануванні передбачалося розміщення компактного типу забудови у вигляді кварталів, що оптимізувало умови облаштування вулиць і тротуарів. У центрі міста розміщувалися різноманітні установи, магазини, готелі. Громадський центр включав площу, адміністративні будівлі. Далі розташовувалися казарми, школи і медичні установи, у скверах і вздовж вулиць - зелені насадження. Казарми будували згідно із затвердженим планом на відкритій місцевості поблизу водойм, щоб кантоністи влітку мали можливість купатися, навчатися плавати [8, с.56]. Неподалік від казарми розташовували баню, город і сад, де працювали кантоністи.

Територія під парк передбачалася з використанням існуючих зелених масивів. Виробничу зону, де розміщувалися заводи, підприємства для переробки сільськогосподарської продукції, майстерні, склади тощо, планували за межами житлової зони.

У центральній частині Вознесенська знаходилася базарна площа, обсаджена тополями, довкола неї розміщувалися будинки управління, манеж, полкова церква, гауптвахта, шпиталь, розрахований на 150 ліжок, і богадільня [4, с.799-801]. У 1837 р. у місті збудували 2 палаци для прийому членів імператорської родини, столовий зал, оранжереї, театр, тріумфальні ворота [1, арк.19]. Військове керівництво потурбувалося також про облаштування парку з фонтаном [4, с.801].

У Новомиргороді знаходилися: 2 кам'яні церкви, 19 вітряків, тупчак, 2 винних погребі, 16 крамниць, готель, 3 постоялі двори, фабрика музичних інструментів, а також мильний,

свічний, цегельний заводи. Поруч із площею знаходилися полкова церква і богадільня. Особливу красу місту надавали державні та приватні сади. Неподалік від міста знаходилися державний парк і ферма [4, с.810]. Перелік будівель міста Новомиргорода Новоросійського військового поселення кавалерії наведений у таблиці.

У Новогеоргіївську знаходилися: 2 православні церкви, каплиця, шпиталь, притулок для бідних. Функціонували 10 крамниць, 3 винні погребі, готель, 4 постійних двори, 24 салотопних, 2 свічно-сальних, 4 цегляних і 2 шкіряних заводи. Кількість млинів становила: 3 водяних, 25 вітряків, 3 тупчаки. У 1857 р. у Новогеоргіївську нараховувалося 745 будинків [4, с.812-813].

У Єлисаветграді переважали кам'яні будинки, криті залізом, більшість з них були двоповерховими. Вздовж вулиць простягалися магазини, погребі, готель, чайні, майстерні, приватні колодязі. У місті були 39 кузень, жандармська казарма, низка приватних будинків, богадільні, приміщення для коней і худоби, якою торгували на ярмарках, а також тут функціонували: повітове училище з підготовчим класом, книгарня та міська лікарня [4, с.787-788, 790].

Важлива роль у військових поселеннях надавалася проектуванню альтернативних варіантів нового будівництва. Тому що, як відомо, від прийнятих проектних рішень залежали витрати на будівництво. Тобто на стадії проектування військово-поселенське керівництво намагалося вирішити проблему ефективного використання ресурсів, зокрема у будівництві. В процесі передпроектних робіт встановлювався попередній кошторис витрат відповідно до фінансових можливостей казни. Іноді розглядалися і аналізувалися декілька варіантів. Однак будівництво державних, господарських і військових приміщень велося повільно, що пояснюється обмеженим виділенням державних коштів. Платня будівельникам була дуже мізерною. Так, вільним цегельникам платили по 8 руб. з 1 тис. цеглин, солдатам видавалося лише 2 руб. за 1 тис.; за тесання каменю замість 50 або 80 руб. на місяць - лише по 5 руб. 90 коп. [6, с.123]. Проте регулярно виділялися кошти на будівництво церков і проведення ремонту в них. Гроші до церковних кас надходили ще з двох джерел - пожертвування від парафіян і від єпархії.

Імперський уряд зробив крок до стандартизації архітектурної композиції храмів. Приводом для цього стало розпорядження Олександра І. Під час відвідання військового поселення у 1818 р. йому не сподобався вигляд тамтешньої церкви. Імператор наказав генералу О.А.Аракчєєву з'ясувати, ким затверджувався план цієї споруди. Коли ж дізнався, що розгляд планів знаходиться в цілковитій компетенції духовної влади, тоді як влада світська не має права втручатися у цю справу, Олександр І звелів, аби кожен план церкви передавався на розгляд Міністерства внутрішніх справ. На виконання монаршої волі Комітетом міністрів було розроблено спеціальне положення про правила влаштування, ремонту і перебудови церков, затверджене вже Миколою І [3, с.155]. Церкви у військовому поселенні будувалися за спеціальним проектом, план якого передбачав форму квадратного хреста, введені були різноманітні формені церковні прикраси із зеленої тканини, розписані золотими квадратними хрестами та формена кругла хоругва [2, с.322-329]. Військове керівництво дбало про ремонт старих церков, щоб повною мірою забезпечити потреби парафіян.

6 грудня 1852 р. у Новомиргороді відсвяткували 100-ліття з дня заснування Миколаївському собору. У цей день на храмове свято після закінчення літургії настоятелем собору протоієреєм Стефаном Патенком було оголошено збір коштів на перебудову собору. Того дня зібрали 500 руб. сріблом. Інспектор резервної кавалерії О.П.Нікітін дозволив використати на перебудову Новомиргородського собору 5000 руб. сріблом з військових коштів; він же безкоштовно надав казенні матеріали і робочих. Протягом 1852-1856 рр. зібрали ще 2000 руб. сріблом добровільних пожертвувань. Начальник 1-8-х округів Новоросійського військового поселення кавалерії К.В.Пістолькорс, задовольняючи відповідне клопотання, виділив з державного бюджету 2703 руб. 31 коп. [4, с.398-399]. 27 червня 1856 р. архієпископ Херсонський і Таврійський Інокентій благословив початок робіт. Перебудова собору закінчилася у 1861 р. Вартість будівельних робіт коштувала 18 тис. руб. сріблом [4, с.394-397].

Таким чином, розглянувши характеристику містобудування Новоросійського військового поселення, можна простежити ряд планувальних архітектурних особливостей регіону. Активне

будівництво призвело до закріплення принципів системності при плануванні об'єктів. Влаштування міст в округах Новоросійського військового поселення кавалерії відбувалося відповідно до затверджених планів і йшло під керівництвом штабних архітекторів. Воно здійснювалося силами військово-будівничих підрозділів армії і робочих рот. Споруджувалися будівлі полкових і дивізійних штабів, господарські заклади, оселі військових поселенців, зводили кам'яні будинки. Проводилося перепланування міст.

Звісно, в обсязі однієї публікації неможливо проаналізувати всі особливості містобудування Новоросійського військового поселення кавалерії. Детальний аналіз потребує щонайменше написання окремої статті по кожному з названих міст. На сьогоднішній день Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. міста Новомиргород, Вознесенськ, Єлисаветград (сучасна назва - Кіровоград) внесено до списку історичних населених місць України [7]. Отже, дослідження архітектурного феномену військових поселень кавалерії, очевидно, є ще предметом подальших досліджень та наукового дискурсу.

Перелік об'єктів містобудівного середовища Новомиргорода (1854)

№	Назва будівлі	К-сть	При будівлі	К-сть
1.	Кам'яна церква	2	Кам'яна огорожа	
			Будинок для сторожа	1
			Будинок для продажу церковних свічок	1
2.	Богодільня зі службами	1		
3.	Гауптвахта з платформою	1	Навіс над ящиком	
4.	Будинок начальника дивізії	1	Флігель	
			Флігель для кухні	
			Погріб	2
			Льодовня	
			Стайня з коморою	
5.	Будинок дивізійного лікаря	1	Флігель для кухні	
			Флігель людський	
			Погріб	
			Льодовня	
			Стайня з коморою	
			Каретний сарай	
6.	Будинок полкового командира	1	Флігель для кухні	
			Флігель людський	
			Погріб	
			Стайня	2
			Каретний сарай	
			Сарай	
			Льодовня	
7.	Взводна стайня	2	Цейхгаузи	2
			Полкова майстерня	
8.	Дивізійний манеж	1	Казарми	
			Стайні	

9.	Будинок бригадного командира	1	Флігель для кухні	
			Стайні	
			Каретний сарай	
			Комора	
			Погріб	
			Льодовня	
10.	Колодязь	2		
11.	Бесідка	1		
12.	Екзерцицгауз	1		
12.	Казарма для сурмачів	1	Цейхгауз	
13.	Кухня для відкомандированих нижчих чинів			
14.	Кінний лазарет	1		
15.	Будівлі полкового і ділового дворів	6		
16.	Шпиталь	1	Флігель	2
			Баня	
17.	Будинок для квартирування офіцерів	1		
18.	Будівля для кухні	1		
19.	Стайня	1	Каретний сарай	
			Комора	
20.	Будинок окружного командира	1	Будинок для кухні	
			Комора	
			Погріб	
			Льодовня	
			Стайня	
			Каретний сарай	
21.	Сарай для практичних занять школи коновальської вправності	1		
22.	Військово-поселенські будинки для квартирування офіцерів	28	Прибудови	28
23.	Будинки для приїзду начальства	2	Каретний сарай	
			Флігелі для кухні і стайні з каретним сараєм	
24.	Будинок для чергування 4–8 округів поселення	1	Сарай	
25.	Будинок окружного комітету	1		
26.	Будинок для волосного комітету з кантоністськими	1	Флігель для кухні	
			Флігель для майстерні	

27.	Військово-поселенські будинки	13		
28.	Казарма для нижчих чинів терміново-строкової роти	1	Будівля для кухні	
29.	Баня	3		
30.	Відділення для ярмаркових лавок	2		
31.	Ярмарковий кінний загін	1		
32.	Запасний хлібний магазин	1		
33.	Клуня для молотьби хліба	1		
34.	Сарай для зберігання цегли	2		
35.	Цегловипалювальні печі	3		
36.	Печі для випалювання вапна	2		
37.	Сарай для обозу волового парку	1		
38.	Погріб для городніх овочів	1		
39.	Бар'єр навколо палац-парадного місця	1		
40.	Караули при шлагбаумах	2		
41.	Сарай для борошномельного млину	1		
42.	Будинок для архіву окружного комітету	1		
43.	Будинок волосного комітету	1	Стайня	1
			Сарай	1
44.	Цейхгауз для кінської зброї	1		
45.	Будинок для ямщиків	1		
46.	Погріб	1		
47.	Будинок для пральні при шпиталі	1		
48.	Будинок для виносу мерців	1		
49.	Сарай для розміщення хворих в літній період	2		
50.	Казарма для перехідних арештантів	1		
51.	Будинок для пожежної команди	1	Стайня для пожежних коней з навісом для пожежного інструменту	1
52.	Цейхгауз для непорушних запасів з двома відділами	1		

53.	Цейхгауз для інструменту строкової робочої роти	1		
54.	Будинок з кузнею і слюсарнею терміново-строкової роти	1		
55.	Кузня	1		
56.	Цегляний завод	1		
57.	Колодязь з навісом при шпиталі	1		
58.	Колодязь з навісом у дворі окружного комітету	1		
59.	Будинок на кладовищі	1		
60.	Будинок для квартирування волосного начальства	1	Флігель для кухні	1
			Флігель людський	1
			Стайня	1
			Льодовня	1
61.	Майстерня для виготовлення цегли	1		
62.	Караульне приміщення при в'їзді	1		
63.	Школа для військових поселенців, розрахована на 10 дітей	1		

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м.Київ, ф.1331, оп.1, спр.1а, арк.27, 27зв.

1. Державний архів Одеської області, ф.147, оп.1, спр.80.
2. Летопись прихода с.Ольшанки Св.Иоанна Милостивого церкви // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. - 1891. - №11. - С.374-406.
3. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII - середини XIX століття / І.І.Лиман. - Запоріжжя, 2004. - 488 с.
4. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / [сост. полковник А.Шмидт]. - СПб., 1863. - Ч.2. - 878 с.
5. Патенко С. Город Новомиргород, его храмы и духовное управление / С.Патенко // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. - 1880. - №13. - С.387-403.
6. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России: сборник / А.Н.Петров // Граф Аракчеев и военные поселения. 1809-1831. - СПб., 1871. - С.85-308.
7. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Списку історичних населених місць України" від 26 липня 2001 р. №878 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-п>.
8. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии: [в 2 ч.]. - СПб., 1817. - Ч.2: Особенности установления к устройству военного поселения регулярной кавалерии. - 96 с.
9. Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі - ЦДІА України у м.Київ), ф.1352, оп.1, спр.14.
10. ЦДІА України у м.Київ, ф.КМФ-12, оп.1, спр.104, арк.4, 8.
11. ЦДІА України у м.Київ, ф.КМФ-12, оп.1, спр.105, арк.25, 26.

Цубенко В.Л. Особенности градостроительства Новороссийского военного поселения кавалерии (1817-1857)

В статье рассматриваются особенности процессов архитектурно-планировочной композиции и застройки городов: Новомиргорода, Новогеоргиевска, Вознесенска, Елисаветграда.

Отримано 15.01.2013

МАЙДЕБУРА О.П.

БУРКСЕР Є.С. - ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК ПРИРОДНОЇ РАДІОАКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

Показано формування радіологічного центру в Одесі та його вплив на розвиток радіобіології. Встановлено внесок наукових робіт та ідей Є.С.Бурксеру у розвиток радіобіології в Україні.

У 2012 р. виповнилося 125 років від дня народження відомого хіміка, геохіміка, члена-кореспондента АН УРСР Євгена Самійловича Бурксеру (1887-1965). Відомо, що він був засновником першої в Україні радіологічної лабораторії. Проте Є.С.Бурксер один із перших у нашій країні, хто розпочав вивчення природної радіоактивності живих організмів, дії на них іонізуючої радіації, чим зробив вагомий внесок у науку, яка одержала назву радіобіологія, та її окремих напрямків - радіоекологію.

Першим центром дослідження радіоактивності в Російській імперії, до складу якої входила Україна, була радіологічна лабораторія, заснована в Одесі у 1910 р. Її фундатором, керівником і активним генератором ідей був хімік-неорганік, геохімік Євген Самійлович Бурксер. Народився Євген Самійлович 23 липня (4 серпня) 1887 р. в Одесі, його батько рано помер і Євгена виховувала мати - художниця Міланської академії мистецтв. Закінчив престижну Рішельєвську гімназію, в якій свого часу навчався ще один майбутній радіолог - експериментатор Г.Г.Де-Метц та викладав талановитий хімік, винахідник періодичної системи хімічних елементів Д.І.Менделєєв. У 1904 р. Євген Бурксер поступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету. В цей час у країні склалася напружена революційна ситуація, яка охопила і студентство. Євген брав активну участь в студентському революційному русі і під загрозою заслання, будучи студентом третього курсу, емігрував у Францію. У Парижі вільним слухачем відвідував лекції в Сорбоні з хімії та фізики, особливо його захопили лекції Марії Склодовської-Кюрі про дослідження радіоактивності [1]. Відома фізик, радіохімік, лауреат Нобелівської премії розповідала студентам про новий напрямок у науці, ділилась результатами останніх досліджень своєї лабораторії і проводила експерименти з радіоактивності. Після кожної лекції молодий слухач спілкувався з іменитою дослідницею, виявляв неабиякий інтерес до нового напрямку науки. Щире завзяття Євгена Бурксеру до науки помітила Марія Кюрі. Їхнє спілкування переросло в міцні наукові зв'язки, які підтримувалися до кінця життя Марії Склодовської-Кюрі. Знайомство з цією видатною особистістю значною мірою визначило наукову долю майбутнього вченого.

Після стабілізації революційної ситуації в Одесі, Євген повернувся до рідного університету і з 1907 р. із захопленням вивчав всесвітньовідомі праці з питань радіоактивності. Під керівництвом професора П.Г.Мелікішвілі виконував наукову роботу з вилучення із солей урану ізоотопів торію. У 1908 р. в університеті він зробив серію доповідей про радіоактивність, які були надруковані в журналі "Физик-любитель" в 1909 р. під загальним заголовком "Очерки явления радиоактивности" [2]. Після закінчення Новоросійського університету в 1909 р. з дипломом Першого ступеня Є.С.Бурксер працював рік в мінералогічному кабінеті у професора М.Д.Сидоренка і читав лекції про радіоактивність у навчальних закладах Одеси, Миколаєва та Кишинєва. Його лекції рясніли новітніми даними про маловивчене явище [3]. Паралельно з лекційною роботою молодий учений проводив дослідницьку роботу з вивчення природної радіоактивності солей металів та виділення урану. Підсумком наполегливої праці Є.С.Бурксеру з вивчення радіоактивності стала його книга "Очерки явления радиоактивности", що побачила світ у 1909 р. і стала першим в Україні та одним із перших видань в світовій науковій літературі про радіоактивність. Крім того, у цей період виходять його статті в журналі "Физик-любитель":

“Радиоактивность земной коры”, “Радиоактивность атмосферного воздуха”, “Очерк исследований явления радиоактивности за 1909 г.” [4, 5]. У своїх статтях і виступах автор підкреслював важливість дослідження радіоактивності природних об’єктів і необхідність створення радіологічних лабораторій на території Росії.

З цього приводу в 1910 р. Є.С.Бурксер подав Доповідну записку в Раду Одеського відділення Російського технічного товариства (РТТ), в якій обґрунтував доцільність створення радіологічної лабораторії в Одесі. Молодий учений зміг переконати керівництво РТТ у потребі заснування в Одесі центру з вивчення радіоактивності. Його пропозицію підтримав завідувач Хімічного відділу РТТ відомий хімік С.М.Танатар. У 1910 р. при цьому відділі було створено першу радіологічну лабораторію [6, 7].

У цей період відгукнулося студентське революційне минуле молодого вченого - відсутність “Свідомства про благонадійність”, що змусило Є.С.Бурксера залишити університет і зосередитися на науковій діяльності в радіологічній лабораторії, яку йому доручили очолювати.

Перша в Росії Радіологічна лабораторія займала одну кімнату в будинку №1 по вулиці Баранова (тепер вулиця Княжинська), не мала коштів і обладнання, у штаті якої був один працівник - Є.С.Бурксер, в особі завідувача, наукового керівника і лаборанта. Кошти для лабораторії Євген Самійлович заробляв читаючи лекції в середніх навчальних закладах через заборону викладання в університеті.

Наприкінці 1910 р. РТТ відрядило Є.С.Бурксера до провідних центрів Європи для ознайомлення з досвідом роботи та придбання обладнання для лабораторії. У Франції, в лабораторії Марії Склодовської-Кюрі, він вивчав новітні методи і методологію роботи з радіоактивними речовинами, у Німеччині вивчав і придбав сучасні прилади та обладнання для визначення радіоактивності, у Бельгії на Всесвітній виставці в Брюсселі придбав деякі еталонні радіоактивні експонати. Маючи великий багаж знань і невгамовне бажання втілити свої творчі ідеї в життя, він згуртував навколо себе в Одеській радіологічній лабораторії ентузіастів-фізиків і хіміків.

Російське технічне товариство як організація прикладного напрямку, що існувала в основному на кошти членських внесків і допомогу спонсорів, поставило перед лабораторією, а, точніше, перед Є.С.Бурксером, низку переважно практичних завдань:

1. Вивчення явища радіоактивності в науковому і практичному плані;
2. Вивчення хімічного, фізичного і біологічного впливу радіоактивних речовин;
3. Дослідження радіоактивності джерел мінеральних вод, ґрунтів і лікувальних грязей Росії;
4. Конструювання, еталонування та перевірка радіологічних приладів;
5. Виготовлення та перевірка радіоактивних препаратів;
6. Підготовка радіологічних кадрів, популяризація науки - радіології [8].

Від перших днів існування в лабораторії розпочалися дослідження радіоактивності різних природних об’єктів.

Для популяризації радіологічних робіт лабораторія взяла участь у народногосподарських виставках в Одесі вже у 1910 та 1911 роках, на яких експонувала колекцію радіоактивних мінералів, радіоавтографи різних об’єктів, деякі результати власних досліджень [9].

Із 1911 р. в лабораторії розпочалися дослідження радіоактивності води, мулу, гірських порід і природних об’єктів одеських лиманів, колодязної води і води з водогону Одеси. У грудні 1911 р. результати проведеної роботи були представлені на Другому Менделєєвському з’їзді та надруковані в статтях “Исследования радиоактивности Одесских лиманов”, “Радиоактивность одесской водопроводной воды” [10, 11].

Невелика лабораторія проводила широку експериментальну й аналітичну наукову роботу і за короткий термін було накопичено дослідницький матеріал, що потребував популяризації серед широких наукових кіл. У 1911 р. на базі лабораторії за редакцією Є.С.Бурксера почав виходити перший в Росії журнал радіологічного напрямку “Труды химической радиологической лаборатории”. На його сторінках висвітлювались не тільки праці Одеської лабораторії, а й нові досягнення зарубіжних лабораторій в галузі радіології, радіохімії та суміжних сферах науки.

Для виконання завдань, що були поставлені перед лабораторією, потрібно було знайти поклади радіоактивних копалин на території Росії, проте відсутність фінансування стримувало цю роботу. Тільки завдячуючи таланту, далекоглядності, гнучкості та винахідливості Є.С.Бурксер роботи було продовжено вже на більш масштабному рівні. Євген Самійлович розіслав у всі куточки Росії близько 500 листів із проханням надати зразки місцевих мінеральних руд і мінеральних гірських порід для безкоштовних аналізів на радіоактивність. Звідусіль у лабораторію почали надходити зразки для аналізу. Щодо одержаних результатів Є.С.Бурксер консультувався з досвідченим геохіміком і радіогеологом В.І.Вернадським, з яким підтримував наукові та дружні стосунки. У 1912 р. Є.С.Бурксер поставив за мету організувати експедицію на Кавказ для дослідження радіоактивності мінеральних вод Грузії та Абхазії. Через відсутність державного фінансування організувати експедицію було вкрай складно. Проте натхненний ідеєю, Євген Самійлович розіслав у різні зацікавлені в результатах експедиції наукові товариства Росії листи з проханням про матеріальну допомогу й отримав 500 рублів на організацію першої радієвої експедиції на Кавказ. До складу першої експедиції, очолюваної Є.С.Бурксером, входили його сподвижники професор Новоросійського університету, директор хімічної лабораторії С.М.Танатар, гірничий інженер і викладач Гірничого інституту Катеринослава І.І.Танатар та студенти Новоросійського університету Г.К.Савченко-Бельський і Г.А.Скальський. Перед експедицією стояло завдання дослідити радіоактивність мінеральних джерел і природних об'єктів Кавказу та з'ясувати причини їхньої радіоактивності.

Місяцем пізніше В.І.Вернадський теж відрядив експедицію Російської Академії наук для дослідження мінералів Кавказу. Головною метою цієї експедиції був пошук радієвих руд - основного джерела гамма-випромінювання для медицини у галузі радіаційної терапії пухлин та інших цілей. У 1912 р. за результатами обох експедицій В.І.Вернадський зробив доповідь на засіданні фізико-математичного відділу Академії, в якій підкреслив, що дані цих експедицій про поклади радієвих руд збігаються, відзначив плідну і фундаментальну наукову роботу одеської експедиції та особисто Є.С.Бурксеру.

У 1913 р. на XIII з'їзді російських природодослідників і лікарів Є.С.Бурксер виступив із доповідями *“Исследование радиоактивности минеральных источников в Тифлисской губернии в июне-августе 1912 г.”* і *“Задачи и очерк радиологической лаборатории в Одессе”*. Проаналізувавши досягнення Одеської радіологічної лабораторії, на з'їзді ухвалили рішення про важливість наукової діяльності радіологічної лабораторії одеського відділку РТТ і необхідність підтримки урядом й іншими організаціями її діяльності [10, 11].

Після такої високої оцінки лабораторія Є.С.Бурксеру розгорнула свою роботу більш інтенсивно, проте коштів на реалізацію всіх завдань, як і раніше, не вистачало. Тому для матеріальної підтримки лабораторії та виконуючи одне із завдань РТТ щодо підготовки радіологічних кадрів, у 1914 р. Є.С.Бурксер організував курси підвищення кваліфікації спеціалістів у галузі радіології. На курсах читали лекції з природи радіоактивності, навчали методам та роботі на приладах для визначення радіоактивності. Курси швидко отримали широку популярність. В Одесу на навчання почали приїздити дослідники з різних напрямів фізики, хімії та інших природничих наук, лікарі, студенти з усіх куточків Росії і з-за кордону.

Експедиція 1912 р. була тільки першим кроком у подальшому розвитку досліджень природної радіоактивності. Продовження робіт вимагало організації нової експедиції у регіони, визначені на основі аналізів зразків мінералів, надісланих до лабораторії. Проте відсутність коштів і незацікавленість держави гальмували подальше розгортання цих робіт. І знову Є.С.Бурксер розіслав листи з проханням про матеріальну допомогу. Вона виявилася мізерною, однак йому вдалося у 1912 р. організувати та очолити другу експедицію у складі працівника лабораторії О.В.Клефнера, геолога В.В.Дубянського, В.В.Бурксеру, К.П.Генаковського в півдennі губернії Росії, Грузію, на Кубань, у Крим і Бессарабію. Результати досліджень були опубліковані у 1912 р. в статтях *“Анализы вод минеральных источников Тифлиса”*, *“Исследование горных пород России”*, *“Исследование радиоактивных минеральных источников Боржомского имени”*, *“Исследование радиоактивности Одесских лиманов”* та деяких інших [12-14].

У 1914 р. в Петрограді відбувся Перший всеросійський з'їзд по боротьбі з раковими захворюваннями, на якому Є.С.Бурксер виступив із доповіддю про досягнення лабораторії в цій галузі. Він звітував, що в 1912 р. у лабораторії було побудовано еманатор для приготування радіоактивної води яку використовували для дослідів і для профілактики онкологічних захворювань. На той час лабораторія придбала 300 мг солей радію для досліджень, а з 1915 р. самостійно виділяла радій із відходів ферганської уранової руди і в 1917 р. мала наробок у 20 мг солей радію.

У 1914 р. Є.С.Бурксер на кошти від пожертвувань на розвиток науки відкрив радіологічну станцію в м.Іркутськ, завідувачем якої призначив співробітника одеської лабораторії М.О.Піхтіна. У наступному році Євген Самійлович розпочав серію багатолітніх і широкомасштабних досліджень радіоактивності атмосферного повітря в різних регіонах Російської імперії, які потребували удосконалення методик оцінки цього показника. Результати данної важливої наукової роботи були описані в багатьох статтях і викладені в монографії Є.С.Бурксера *“Аэрохимические исследования на Украине”* (1951 р.) [15].

В.І.Вернадський високо оцінював роботу талановитого вченого і його лабораторії, підтримував тісні наукові зв'язки з Євгеном Самійловичем через постійне листування з ним. У 1915 р. за редакцією В.І.Вернадського видано *“Труды радиевой экспедиции императорской академии наук”*, один том якого був підготовлений Є.С.Бурксером і присвячений роботі Одеської радіологічної лабораторії [16].

Із 1917 р. лабораторія займалася вивченням вмісту радону в різних водоносних горизонтах і визначила залежність його концентрації від глибини залягання. За результатами досліджень лікувальних властивостей радону Є.С.Бурксер зробив висновок про відсутність прямої залежності між лікувальними властивостями вод і грязей з їх радіоактивністю. За розробку методу дослідження радіоактивних властивостей лікувальної грязі Російська академія наук у 1917 р. відзначила Є.С.Бурксера премією.

Після революції 1917 р., тяжких років громадянської війни та занепаду господарства настав складний період для лабораторії, але, завдячуючи оптимізму, таланту й активності Євгена Самійловича, її не було закрито. У звіті про діяльність лабораторії в 1922 р. він писав: *“... не смотря на весь ужас жизни, работы лаборатории не только не прекратились, но шли научные colloquiums и научные исследования”* [17]. Після революції лабораторія входила до складу Науково-технічного товариства при Одеському обласному Раднаргоспі. У пошуках можливих шляхів виживання лабораторії Є.С.Бурксер зайнявся виробництвом лікарських препаратів та хімічних реактивів і створив першу державну хіміко-фармацевтичну лабораторію, в якій продовжив радіологічні дослідження. У цей період у нього зародився план створення хімічного інституту.

У 1921 р. на базі Одеської радіологічної лабораторії було організовано Інститут прикладної хімії і радіології, який в 1925 р. було перетворено в Хіміко-радіологічний інститут, керівником якого призначили Є.С.Бурксера. Це була друга велика науково-дослідна установа, що вивчала радіоактивність, після Державного радієвого інституту, створеного В.І.Вернадським у Петербурзі. В інституті функціонувало багато лабораторій, у тому числі фізична, в якій проводили дослідження радіоактивності природних об'єктів.

У 1925 р. Є.С.Бурксера було обрано членом-кореспондентом АН УСРР.

Значним є внесок Одеської радіологічної лабораторії у вивчення накопичення радіоактивних елементів рослинами й іншими живими організмами. Роботи з вивчення радіоактивності рослин і впливу на них рентгенівських променів розпочалися із заснуванням лабораторії. І вже у 1914 р. вийшла праця Є.С.Бурксера *“Действие радиоэлементов на растения”* [18].

У 1927 р. Є.С.Бурксер із співробітниками Одеського хіміко-радіологічного інституту І.Бруном і К.Бронштейном провів серію експериментів із виявлення радіоактивності рослин, які показали, що у сухих рослинах вона значно нижча ніж у свіжозрізаних і зів'язаних. Дослідники припустили, що радіоактивність пов'язана з процесами метаболізму, під час яких виділяються леткі радіоактивні гази. Наступним етапом стало визначення радіоактивності золи рослин. Було

встановлено, що рослини містять незначну кількість радію, як і торію, значення яких змінюються в межах чутливості застосованих методів [19].

У 1929 р. було визначено вміст радію у продуктах харчування рослинного та тваринного походження: пшениці, картоплі, яблуках, м'ясі, коров'ячому молоці, морських бичках і раках та встановлено, що всі вони містять лише сліди радіоактивності, а концентрація радію в досліджених продуктах не перевищує його концентрації в морській воді.

За високою оцінкою В.І.Вернадського, одеські вчені, незалежно від робіт Всесоюзної Академії наук, першими визначили кількісний склад радію в рослинах та інших живих організмах [1].

Продовжуючи працювати в Інституті прикладної хімії, в 1929 р. Є.С.Бурксер почав керувати новоствореною фізико-хімічною лабораторією при Українському інституті курортології та бальнеології в Одесі.

У 1932 р. Одеський інститут трансформувався в Українську філію інституту рідкісних металів, яка виросла в Науково-дослідний інститут АН України ім. А.В.Богатського. Наукові інтереси інституту поступово змінювалися і тепер ця поважна установа займається дослідженням і створенням препаратів та матеріалів малотоннажної хімії - лікарських препаратів, реактивів, каталізаторів, матеріалів для оптики і оптоелектроніки. Хоча діяльність сучасного наукового інституту не пов'язана з первинною науковою темою, але в історії Одеська радіологічна лабораторія залишила слід як перша наукова установа у Росії з системного вивчення природної радіоактивності, в тому числі рослин різних таксонометричних груп, і впливу іонізуючого випромінювання на живі організми, що в нинішній час є предметом вивчення радіобіології та окремого її напрямку - радіоекології.

У 1938 р. Є.С.Бурксер працював в Інституті геологічних наук АН УРСР у м.Київ, із 1939 р. керував ним і водночас викладав радіологію у Київському університеті. В 1939 р. його обрали головою Комітету з метеоритики АН УРСР. У роки Великої Вітчизняної війни був евакуйований до м.Уфа, де організував виробництво хімічних препаратів для оборонної промисловості.

У 1943 р. Є.С.Бурксер захистив докторську дисертацію.

У 1961 р. він створив лабораторію абсолютного віку в ядерній геології.

Помер Євген Самійлович Бурксер 25 червня 1965 р. на 77 році життя. Він був засновником багатьох напрямків науки, у тому числі радіобіології та радіоекології, його перу належить близько 300 наукових праць, 80 науково-популярних статей, під його керівництвом захищено 15 кандидатських дисертацій.

Завдяки зусиллям і далекоглядності талановитого вченого геохіміка Є.С.Бурксера у 1910 р. в Одесі була заснована перша в Російській імперії радіологічна лабораторія, яка за короткий час трансформувалась в науково-дослідний інститут державного значення. У лабораторії проводили різнопланові радіологічні, радіобіологічні та радіоекологічні дослідження. За редакцією Є.С.Бурксера з 1911р. почав виходити перший в Росії журнал радіологічного напрямку "*Труды химической радиологической лаборатории*". В 1912 р. організована перша радієва експедиція для досліджень радіоактивних природних покладів Росії. Він вперше в 1929 р. розробив методику визначенню вмісту радію у природних об'єктах і вперше визначив кількісний склад радію в рослинах та інших живих організмах. В лабораторії під його керівництвом з 1915 р. самостійно виділяли радій із відходів ферганської уранової руди. Під керівництвом Євген Самійловича в 1914 р. організовані курси підготовки радіологічних кадрів.

Наукову діяльність Є.С.Бурксера цілком обґрунтовано можна вважати предтечею формування нової науки радіобіології та окремого її напрямку - радіоекології.

1. Таубман Е.И. Первый центр по изучению радиоактивности в России / Е.И.Таубман // Научное и социальное значение деятельности В.И.Вернадского. - Л., 1989. - С.11-17.

2. Бурксер Е.С. Очерки явления радиоактивности / Е.С.Бурксер - Одесса: Изд-во журн. "Физик-любитель", 1910. - 103 с.

3. Бурксер Е.С. Из лекций по радиологии: лучи Беккереля / Е.С.Бурксер // Физик-любитель. - 1914. - №181/182. - С.30-33.

4. Бурксер Е.С. Радиоактивность земной коры / Е.С.Бурксер // Физик-любитель. - 1909. - №184. - С.98-110.

5. Бурксер Е.С. Радиоактивность атмосферного воздуха / Е.С.Бурксер // Физик-любитель. - 1909. - №96/100. - С.482-492.
6. Держархів Одеської області, ф.333, оп.1, спр.3, 83 арк.
7. Держархів Одеської області, ф.333, оп.1, спр.581, 12 арк.
8. Держархів Одеської області, ф.333, оп.3, спр.2, 8 арк.
9. Бурксер Е.С. Радиология на выставке 1910 г. в Одессе / Е.С.Бурксер // Физик-любитель. - 1910. - №103/104. - С.70-76.
10. Дневник XIII Съезда русских естествоиспытателей и врачей / Распорядительный комитет съезда. - Тбилиси, 1913. - Вып.9. - 258 с.
11. Дневник XIII Съезда русских естествоиспытателей и врачей / Распорядительный комитет съезда. - Тбилиси, 1913. - Вып.10. - 515 с.
12. Бурксер Е.С. Анализ вод минеральных источников Тифлиса / Е.С.Бурксер // Записки Одесского отделения Императорского Русского Технического Общества. - 1912. - Т.1, №5. - С.122-125.
13. Бурксер Е.С. Исследование радиоактивности одесских лиманов / Е.С.Бурксер // Записки Одесского отделения Императорского Русского Технического Общества. - 1912. - Т.1, №3. - С.87-89.
14. Исследование радиоактивности горных пород России / Е.С.Бурксер, С.Н.Зайцев, Э.А.Друзо, И.П.Рычев // Записки Одесского отделения Императорского Русского Технического Общества. - 1912. - Т.1, №4. - С.87-89.
15. Бурксер Е.С. Аэрохимические исследования на Украине / Е.С.Бурксер. - Л., 1951. - 284с.
16. Бурксер Е.С. Цель и задачи радиологической лаборатории Одесского отделения РТО / Е.С.Бурксер // Труды радиевой экспедиции АН. - 1915. - №7. - С.9-13.
17. Онищенко О.С. Физико-химический институт им. А.В.Богатского Национальной Академии Наук Украины: страницы истории / О.С.Онищенко. - Одесса: Феникс, 2007. - 464 с.
18. Бурксер Е.С. Действие радиоэлементов на растения / Е.С.Бурксер // Записки общества сельского хозяйства Южной России. - 1914. - №10. - С.1-14.
19. Де-Метц, Г.Г. Радіоактивність та будова матерії / Г.Г.Де-Метц. - Х.: Держтехвидат, 1931. - 366 с.

Майдебура О.П. Бурксер Е.С. - первый исследователь естественной радиоактивности в Украине

Показано формирование радиологического центра в Одессе и его влияние на развитие радиобиологии. Установлен вклад научных работ и идей Е.С.Бурксера в развитие радиобиологии в Украине

Отримано 21.03.2013

АЛЕКСЕЄВ С.Ю.

ПИТАННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА В ДОКУМЕНТАХ КРАЙОВОГО УПРАВЛІННЯ АРХІВІВ, БІБЛІОТЕК ТА МУЗЕЇВ (1942-1943 рр.)

Проаналізовано зміст та джерельну значимість документів з реорганізації музейної справи на території України. Розкрито плани, концепцію та можливі наслідки здійснення реорганізації музейної справи в Україні

Питання історії та діяльності установ культури за часів німецько-фашистської окупації вже давно перебувають в полі зору дослідників Другої світової війни. Протягом останніх двадцяти років дослідження цих питань значно активізувалося, причиною чого стало розсекречення та поступове введення до наукового обігу чималої кількості відповідних документів німецької окупаційної адміністрації. Але до сьогодення більшість цих досліджень були присвячені втратам установ культури внаслідок невдалої евакуації їхніх фондів радянським урядом в початковому періоді війни та через пограбування, вивезення та знищення цих фондів представниками німецької військової та цивільної адміністрації окупованих східних територій. Серед дослідників цих питань в першу чергу треба назвати М.Ковалю [5], Т.Себту [11; 12; 13], С.Кота [6; 7], О.Долинського [4], Д.Мешкова [3], В.Нестеренка [8], П.К.Грімстед [1; 2]. Доля власне музейних цінностей присвячені праці С.Кота [6; 7], Л.Пелькіної [9], Т.Себти [14; 13], І.Плахтія [10]. Переміщенню та втратам музейних цінностей присвячені дисертації Т.Себти [11] та М.Ткаченка [15].

Таким чином, в центрі уваги вищезазначених дослідників перебувала, як правило, вже згадана проблема переміщення культурних (в тому числі музейних) цінностей, а саме - питання щодо загальних втрат та окремих аспектів повернення в Україну вивезених бібліотечних, музейних та архівних фондів.

Тим не менш, переміщення музейних цінностей та колекцій було не єдиним проявом нацистської політичної доктрини стосовно музейних фондів та установ на території Рейхскомісаріату Україна. Аналіз документів німецької цивільної адміністрації Рейхскомісаріату Україна дозволяє зробити висновок про їх наміри щодо масштабної фундаментальної реорганізації музейних установ та всієї музейної справи на території РКУ, яку передбачалося втілити в життя після остаточного припинення військових дій. Власне кажучи, перші кроки на шляху до такої реорганізації були здійснені німецькою цивільною адміністрацією ще в 1942 та 1943 рр., але глобальні реорганізаційні процеси були унеможливлені браком відповідних німецьких фахівців та військовою обстановкою, яка з 1943 р. почала швидко змінюватись не на користь нацистської Німеччини.

Ключовим документом для отримання уяви про основні концептуальні засади реорганізації музейної системи на території Рейхскомісаріату Україна є *“Меморандум стосовно структури музейної справи в Україні”*, кілька екземплярів якого зберігається у справах Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв при Рейхскомісаріаті України в фонді 3206 *“Рейхскомісаріат України, м.Рівне”* ЦДАВО України [16].

Цей документ, розроблений відділом II-і Рейхскомісаріата України в червні 1942 р., не тільки визначає основні засади реорганізації музейної справи в Україні, але й містить певні спроби ідеологічного обґрунтування необхідності такої реорганізації. Меморандум є важливим документом для розуміння багатьох аспектів музейної політики на території Рейхскомісаріату Україна, оскільки він ілюструє майбутнє українських музеїв так, як це бачили фахівці та керівництво цивільної окупаційної влади в Україні.

Передусім, слід зазначити, що німецьке уявлення про майбутню структуру музейної справи в Україні виходило з того, що систему музейних установ України слід різко скоротити. Це скорочення мало відбутися за рахунок найпоширенішої ланки місцевих українських краєзнавчих музеїв.

Від існуючої до початку війни системи музейних установ України планувалося залишити лише по одному центральному окружному музею в кожному з генеральних округів Рейхскомісаріату Україна [16, арк.640]. Саме до цих музеїв з музеїв нижчих ланок (міських,

краєзнавчих) планувалося передати ті експонати, що мають історичну, наукову чи культурну цінність. Розташування цих центральних окружних музеїв обов'язково повинно було бути в містах дислокації відповідних генералкомісарів [16, арк.641].

При цьому в Меморандумі чітко визначено, що завданням кожного такого центрального окружного музею ставилося лише виконання інформаційно-довідкової функції в інтересах німецької адміністрації та сприяння таким чином адміністративній роботі.

В кожному з таких музеїв планувалося мати такі відділи: *“а) Грунт (види каміння та мінералів, їх кількість та родовища, види ґрунтів та інші.); б) Клімат (кліматологія та мінералогія області); в) Рослини (загальна характеристика, спеціальна характеристика технічних культур та культурних рослин); г) Тварини (загальна характеристика тварин, спеціальна характеристика сільськогосподарських та промислових тварин); е) Людина (антропологія, фольклористика); ф) Доісторичні часи та рання історія до 13 сторіччя; г) Спеціалізовані експозиції”* [16, арк.641].

З наведеного переліку відділів та коротких характеристик їхніх майбутніх фондів зрозуміло, що майбутні т. зв. *“центральні окружні музеї”* стали б таким собі гібридом довідника з наочним посібником для німецької адміністрації з питань економічної експлуатації відповідних східних областей. Будь-яку просвітницьку, культурницьку, виховну та ін. функції для місцевого населення реорганізовані музеї мати не могли.

Стосовно всіх інших музеїв нижчих ланок музейної системи України слід сказати, що згідно з викладеною в Меморандумі концепцією з реорганізації музейної справи, вони підлягали майже повній ліквідації: *“Німецька влада не може бути зацікавлена в створенні та існуванні великої кількості маленьких українських краєзнавчих музеїв, які можуть переслідувати тільки єдину мету - пробуджувати українські національні почуття. При надзвичайному дефіциті культурних цінностей, які дійсно придатні для експозицій, особливо після руйнівних наслідків війни, маленькі міські музеї представляють собою лише нагромадження випадкового, зайвого матеріалу, який часто не має жодної цінності, та, з одного боку, не виправдовує коштів на своє утримання, а з іншого боку, - може бути використаний для пропаганди націоналістичних ідей”* [16, арк.640].

Тобто, в обґрунтуванні ліквідації місцевих українських краєзнавчих музеїв німецькою владою зазначалося, що утримання цих музеїв є недоцільним, по-перше, з огляду на те, що їхні колекції не будуть мати культурної та історичної цінності (особливо після того, як всі більш цінні експонати будуть передані до центральних окружних музеїв), а по-друге - місцеві краєзнавчі музеї можуть бути використані для пропагування націоналістичних ідей (оскільки будуть зберігати пам'ять про минуле українського народу та сприяти його національній самоідентифікації). Зрозуміло, що наслідки такого можливого впливу місцевих краєзнавчих музеїв на свідомість українського народу були вкрай небажаними для окупаційної влади, особливо з урахуванням поглядів Рейхскомісара України на майбутнє українського народу.

Також заслуговує на увагу доля експонатів та колекцій українських музеїв зображувального мистецтва, як її було представлено в світлі виконання положень Меморандуму. З цього приводу в Меморандумі передбачено, що всім культурним цінностям європейського походження не має місця в центральних окружних музеях: *“Все, що прийшло до цієї країни з європейського мистецтва, завдячує своєму існуванню тільки невеликому, чужому цій країні панському проширку польського, литовського або російського походження”* [16, арк.641]. З огляду на це твердження, планувалося вилучити всі залишки колишніх музеїв та картинних галерей та після відповідного відсортування направити їх до місця постійного розташування - до майбутнього Центрального музею Європейського мистецтва, а залишки направити на зберігання до сховищ цього музею.

Отже, з наведеного вище можна зробити висновок, що внаслідок реорганізації музейної справи в Україні планувалося: 1) майже повністю ліквідувати місцеві музейні установи; 2) створити лише центральні окружні музеї (за кількістю генеральних округів в Рейхскомісаріаті Україна), які б задовольняли інформаційні потреби німецької адміністрації з питань, насамперед, сільського господарства, зоології та сприяли ефективній економічній експлуатації ресурсів

відповідних округів; 3) залишити один Центральний музей Європейського мистецтва, в якому акумулювати культурні цінності європейського походження.

Безумовно, втілення в життя *“Меморандуму стосовно структури музейної справи в Україні”* не відбулося через низку причин, до яких, серед інших, відносяться відсутність в генеральних округах офіційних уповноважених осіб Рейхскомісаріату Україна та Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв, які могли б організовувати та адмініструвати процес реорганізації музейних установ; відсутність в генеральних округах відповідних крайових установ (Крайових музеїв); розвиток подій на фронті. Тому рекомендації керівника Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв доктора Вінтера стосовно реорганізації деяких місцевих музеїв в генеральних округах Рейхскомісаріату Україна залишились невиконаними (наприклад, рекомендація стосовно об'єднання історичного музею, картинної галереї та природознавчого музею в Миколаєві в єдиний місцевий або краєзнавчий музей) [19].

Фактично, на сьогодні відомі лише дві спроби реорганізації музейних установ на території Рейхскомісаріату Україна, й обидві відбувались в Києві. Перша - це реорганізація художніх музеїв Києва, здійснена на виконання директиви Генералкомісара Києва від 13.01.1942 р. [18]. Відповідно до цієї директиви, Музей російського мистецтва було об'єднано з Музеєм українського мистецтва; об'єднана установа отримала назву *“Музей східноєвропейського мистецтва”*. Внаслідок цього об'єднання фонди музею західноєвропейського мистецтва (майбутній відділ західноєвропейського мистецтва в Крайовому музеї Києва) опинились адміністративно відокремленими від фондів східноєвропейського мистецтва, які залишились в музеї східноєвропейського мистецтва. Ймовірно, це було зроблено з метою полегшення майбутнього переведення (фізичного та адміністративного) *“культурних цінностей європейського походження”* (які, фактично, й складали фонди музею західноєвропейського мистецтва), яким, згідно з Меморандумом, *“немає місця в центральних окружних музеях”* [16, арк.641], до майбутнього Центрального музею Європейського мистецтва та його сховищ.

Також можна припустити, що майбутній Центральний музей Європейського мистецтва планувалося створити саме на базі музею західноєвропейського мистецтва, оскільки останній містив вагому частину творів європейського мистецтва, які залишились на території Рейхскомісаріату Україна.

Таким чином, реорганізацію художніх музеїв Києва було здійснено, цілком можливо, як початковий (підготовчий) етап виконання програми реорганізації музейних установ на території Рейхскомісаріату Україна, що була запланована Меморандумом (незважаючи на те, що директиву про реорганізацію художніх музеїв Києва було прийнято 13.01.1942 р., тобто до формальної дати складення *“Меморандуму стосовно структури музейної справи в Україні”* (16.07.1942 р.), все ж таки є підстави вважати цю реорганізацію підготовчим етапом виконання програми з реорганізації музейних установ, викладеної в Меморандумі, оскільки, по-перше, дата затвердження офіційного Меморандуму не може вважатися датою виникнення відповідних замислів (які, звичайно, виникають значно раніше прийняття офіційного документу), а по-друге, суть здійсненої реорганізації художніх музеїв Києва досить добре укладається в концепцію реорганізації музейної справи в Україні, що викладена в Меморандумі, та пояснюється цією концепцією)

Другим прикладом намагання втілення в життя програми реорганізації музейної справи в Україні стала спроба реорганізації фондів зоологічної колекції при Київському університеті та фондів зоологічної колекції Академії наук, що знаходилася в Інституті боротьби зі шкідниками. Внаслідок прийняття рішення про об'єднання фондів цих колекцій було створено Крайовий природознавчий музей, про що свідчить розпорядження Рейхскомісара України № Р ІІ 9003/ЕІ а2 від 01.06.1943 р. [21]. Цей документ та інші джерела, що висвітлюють процес створення Крайового природознавчого музею, згруповані в окремому розділі IX 2 В *“Крайові музеї - Київ (Природознавство)”*, який є підгрупою розділу IX - *“документи Групи Музеїв”* та зберігається в справі, 12 опису, 5 фонду 3206 ЦДАВО України. Це листування між керівником Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв доктором Вінтером, майбутнім керівником Крайового природознавчого музею доктором Матіле, керівником Сільськогосподарського дослідницького центру при Рейхскомісаріаті Україна доктором Зомером та Рейхскомісаріатом Україна з приводу заснування Крайового природознавчого музею.

Серед цих документів звертає на себе увагу звернення доктора Вінтера до Рейхскомісара України від 22.04.1943 р. [20], в якому обґрунтовується доцільність створення Крайового природознавчого музею та підпорядкування його Крайовому управлінню архівів, бібліотек та музеїв. Базою майбутнього музею мають стати об'єднані зоологічні колекції Університету та Інституту боротьби з шкідниками при академії Наук (стан та цінність обох зоологічних колекцій докладно висвітлені в доповідях майбутнього керівника Крайового природознавчого музею у м.Київ доктора Матіле [24; 25]). Оскільки останній був у підпорядкуванні Сільськогосподарського дослідницького центру Рейхскомісаріату Україна, питання об'єднання колекцій потребувало узгодження з боку Рейхскомісаріату Україна.

Значення даного документу для розуміння процесу реорганізації музейних установ на території Рейхскомісаріату Україна полягає ще й в тому, що він містить рекомендацію доктора Вінтера стосовно методів формування фондів майбутнього Крайового природознавчого музею, згідно з якою *“... найбільш корисні заходи полягають в тому, щоб якомога раніше почати вилучення музейних експонатів з місцевих музеїв та збір в одному місці розсіяних палеонтологічних та ботанічних зразків”* [20, арк.187зв].

Наміри формувати фонди Крайового природознавчого музею за рахунок експонатів місцевих музеїв знайшли своє відображення й в листі доктора Вінтера до регіонгсдиректора Габіга, який очолював відділ науки та культури Рейхскомісаріату Україна [22]. В листі, крім основного принципу формування Крайового природознавчого музею за рахунок об'єднання вищезгаданих двох зоологічних колекцій, йдеться про наявність великих природознавчих експозицій в Миколаєві та Полтаві (дані стосовно наявності таких експозицій в інших генеральних округах були ще невідомі). Також зазначено, що *“в локальних невеликих музеях є здебільшого відділи флори та фауни; про експонати, які можна звідси взяти для новостворюваного природознавчого музею, слід повідомляти окремо”* [22].

Цікавим для дослідження мотивів створення Крайового природознавчого музею є лист керівника Сільськогосподарського дослідницького центру при Рейхскомісаріаті Україна доктора Зомера до Управління продовольства та сільського господарства при Рейхскомісаріаті Україна [23]. В листі підтримується ідея створення Крайового природознавчого музею та зазначається корисність цієї установи *“особливо для сільського господарства”* [23, арк.198]. При цьому повідомляється про доцільність створення робочої колекції в Інституті ґрунтознавства, живлення рослин та землеробства, яка, в першу чергу, повинна мати напрям ґрунтознавства. Крім того, міститься рекомендація *“зібрати та класифікувати весь матеріал, розсіяний по всій Україні”* [23, арк.199].

Отже, аналіз вищенаведених документів дає підстави констатувати, що доформування фондів новостворюваного Крайового природознавчого музею планувалось здійснити також і за рахунок фондів місцевих (локальних) природознавчих та краєзнавчих музеїв. Крім того, доцільність створення цієї Крайової установи обґрунтовується її корисністю для сільського господарства.

Таким чином, створення Крайового природознавчого музею повністю відповідає двом основним тенденціям реорганізації музейних установ, викладеним в *“Меморандумі стосовно структури музейної справи в Україні”*, а саме: до фондів новостворюваного Крайового природознавчого музею повинні були бути передані фонди відповідних місцевих (регіональних) музеїв, розташованих в генеральних округах Рейхскомісаріату Україна; створення Крайового природознавчого музею мало слугувати оптимізації сільськогосподарській експлуатації територій генеральних округів (в тому числі й в напрямку ґрунтознавства, яке, згідно з Меморандумом, взагалі заплановано до виділення в окремий відділ центральних окружних музеїв).

Проведений аналіз вищенаведених документів дає змогу дійти до наступних висновків:

- наслідком запланованої реорганізації повинно було стати майже повне знищення існуючої музейної системи України, залишки якої зводились би до існування єдиного Центрального музею Європейського мистецтва як закритого накопичувача творів європейського мистецтва та системи окружних музеїв (по одному на кожний генеральний округ РКУ), які виконували б лише інформаційно-довідкову функцію в інтересах німецької адміністрації з метою забезпечення ефективної експлуатації відповідного округу;

- хоча перші кроки на шляху до такої реорганізації були здійснені німецькою цивільною адміністрацією ще в 1942-1943 рр., реорганізація музейної системи України відповідно до принципів, викладених в Меморандумі, не відбулась через низку причин, до головних з яких відносяться брак відповідного фахового персоналу в генеральних округах РКУ та несприятливий для Німеччини розвиток подій на фронті в 1943 р.;

- прикладами здійснення підготовчого етапу для реорганізації музейної системи України можна вважати реорганізацію художніх музеїв Києва в 1942 р. та створення Крайового природознавчого музею у Києві в 1943 р.;

- проаналізовані в статті документи з архіву КУАБМ є важливим джерелом з історії музейних установ на території РКУ, оскільки вони дають уявлення щодо планів окупаційної влади стосовно музейної системи України та міри їх виконання.

1. *Грімстед Кеннеді П.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / Патриція Грімстед Кеннеді, за участю Г.Боряка. - 2-е вид. - Л.: Фенікс, 1992. - 119 с.

2. *Грімстед Кеннеді П.* Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни / Патриція Грімстед Кеннеді, Геннадій Боряк // Пам'ятки України. - 1994. - Ч.3-6. - С.92-105.

3. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни: анот. перелік документів і матеріалів / упор. Д.Мешков. - К., 2000. - 75 с. - (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї; вип.3).

4. *Долинський О.* Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алуцці / О.Долинський, Т.Себта // Архіви України. - 2005. - №1-3. - С.579-646.

5. *Коваль М.* Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941-1944) / М.В.Коваль // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - К., 1996. - Вип.6. - С.34-42.

6. *Кот С.* Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї / С.І.Кот, О.Ошуркевич. - К.; Бремен, 1996. - Вип.1. - 98 с.

7. *Кот С.* Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії / С.І.Кот // Київ. - 1993. - №5-6. - С.152-155.

8. *Нестеренко В.А.* Становище музеїв та бібліотек у військовій зоні України в 1941-1943 роках / В.А.Нестеренко // Вісник Луганського Нац. пед. ун-ту ім. Т.Шевченка. Серія "Історичні науки". - 2004. - №8(76). - С.66-73.

9. *Пелькіна Л.* Евакуація і грабунок: Київські мистецькі цінності під час війни / Л.Пелькіна, М.Факторович // Пам'ятки України. - 1994. - №1-2. - С.111-119.

10. *Плахтій І.С.* Пограбування німецькими загарбниками музеїв, архівів і бібліотек Харкова в 1941-1943 рр. / І.С.Плахтій // Вісник Харків. держ. акад. культури: зб. наук. праць. - Х., 2001. - Вип.4. - С.126-132.

11. *Себта Т.М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Себта Тетяна Миколаївна. - К., 2000. - 225 арк.

12. *Себта Т.М.* Колекція документів ШТАЗІ як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під час другої світової війни / Т.М.Себта // Архіви України. - 1995. - №1-3. - С.69-76.

13. *Себта Т.М.* Привласнення та реституція: Документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору / Т.М.Себта // Пам'ятки України. - 1999. - №1. - С. XXVI-XXVII.

14. *Себта Т.М.* Українські музеї під час окупації в роки Другої світової війни: (Огляд архівних матеріалів) / Т.М.Себта // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - К., 1996. - Вип.6. - С.130-137.

15. *Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Ткаченко Михайло Іванович. - К., 1996. - 223 с.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.3206, оп.5, спр.4, арк.640-642.

17. Там само, ф.3206, оп.5, спр.8, арк.74зв.-75.

18. Там само, ф.3206, оп.5, спр.20, арк.1.

19. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.3.

20. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.187-188.

21. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.207.

22. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.195.

23. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.198-199.

24. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.209.

25. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.211-214.

Алексеев С.Ю. Вопросы реорганизации музейного дела на территории Рейхскомиссариата Украина в документах Краевого управления архивов, библиотек и музеев (1942-1943 гг.)

Проанализированы содержание и значимость как источников документов о реорганизации музейного дела на территории Украины. Раскрыты планы, концепция и возможные последствия осуществления реорганизации музейного дела в Украине.

Отримано 12.04.2013

КУЗЬМУК О.І.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЦИВІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ НАД СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ: ДОСЯГНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

Проведено ретроспективний аналіз становлення й розвитку системи демократичного цивільного контролю над Воєнною організацією і сектором безпеки і оборони України

В українському суспільстві традиційно існує позитивне ставлення до військової служби. Жодна політична сила, жоден прошарок населення не ставить під сумнів важливість забезпечення належної оборони держави. За даними соціологічних опитувань, проведених за різних часів у різних регіонах країни, зафіксовано високий ступінь довіри населення до Збройних Сил України - не менш ніж 40% громадян протягом усіх років незалежності України вбачають в армійських структурах осередок суспільно-політичної стабільності, прогнозованості, виховання у молодого покоління засад патріотизму [1]. Водночас спостерігається падіння престижу військової служби, беззаперечним фактом є критичний стан озброєння і військової техніки, значні труднощі існують на шляху до професіоналізації армії тощо.

При цьому справедливо ставиться питання про відповідальність за стан національного війська не лише військового командування, а й усього суспільства. За великим рахунком це стосується цивільно-військових відносин, найважливішою стороною яких є демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави (далі - цивільний контроль).

За нинішніх умов, коли Воєнна організація держави поступається місцем сектору безпеки і оборони, питання цивільного контролю не стали менш актуальними. На нашу думку, вони навіть набувають ще більшого значення. Це пов'язано, по-перше, з суттєвими змінами у спектрі загроз, для протидії яким призначений сектор безпеки; по-друге, зі зростанням вимог до дотримання демократичних стандартів у сфері цивільно-військових відносин.

Тема демократичного цивільного контролю над військовою сферою завжди була предметом уваги сучасної української науки. До неї в різні часи зверталися В.П.Горбулін [2], О.О.Котелянець [3], О.Маркєєва [4], О.Г.Разумцев [1], М.Требін [5] та багато інших. Цікаві і змістовні матеріали з питань цивільного контролю регулярно публікуються Центром О.Разумкова в журналі "Національна безпека і оборона". Значний інтерес у цьому контексті становлять роботи закордонних авторів, зокрема відомого російського воєначальника і вченого М.А.Гарєєва [6], представників західних наукових шкіл К.Донеллі [7-9], Д.Шерра [10-12] та інших.

Для кращого усвідомлення сучасного стану і проблемних питань цивільно-військових відносин в Україні важливо враховувати історію і особливості формування взаємин армії та суспільства. Метою статті є аналіз історичного досвіду формування і запровадження в Україні цивільного контролю в контексті сучасних тенденцій реформування сектору безпеки.

Проблема демократичного цивільного контролю над силовими структурами держави виникла в Україні синхронно з початком проведення у 90-х роках XX століття демократичних реформ. Вона набула відчутного звучання в засобах масової інформації і певного усвідомлення в суспільстві.

Одним з перших в Україні систематизовані погляди на цивільний контроль як необхідний атрибут демократичної держави виклав у 2000 році М.Требін [5]. На основі аналізу досвіду інших держав автор робить висновок про те, що невизначеність статусу армії в суспільстві, слабкість законодавчої бази функціонування і розвитку Збройних Сил, соціальна і правова незахищеність військовослужбовців і членів їх сімей роблять військовослужбовців заручниками обставин і ослаблюють обороноздатність держави. І навпаки, ефективний механізм відповідальності політиків за наслідки військової реформи сприяв би уникненню спроб перекладання такої відповідальності лише на армію. Крім того, подібний механізм утримує

політиків від прийняття необдуманих рішень, пов'язаних з використанням Збройних Сил [5, с.23]. Очевидно, що ці висновки є справедливими й стосовно інших, крім Збройних Сил, військових формувань.

В.П.Горбулін також розглянув питання впровадження демократичного цивільного контролю над воєнною сферою [2]. На його думку, вирішення цього завдання дасть змогу уникнути відомчих перекосів та стане запорукою спільної відповідальності за впровадження прийнятих рішень. При цьому термін “*контроль*” означає не лише право доступу до інформації, а й активну участь у визначенні функцій і завдань силових структур, забезпеченні їх належними ресурсами, соціальним захистом тощо.

Значний обсяг завдань щодо налагодження сучасних цивільно-військових відносин в Україні було виконано вже на початку 2000-х років.

Так, відповідно до Концепції (основ державної політики) національної безпеки України цивільний контроль було включено до основних принципів забезпечення національної безпеки [13]. Водночас слід зазначити, що на той час поняття “*контроль*” більше пов'язувалося в Україні з наглядом, тоді як в розвинутих демократичних державах основним змістом контролю вважалося управління (англ. *control*). В будь-якому разі проголошення такого принципу було важливим кроком на шляху демократизації України.

У сфері парламентського контролю Верховна Рада України, її комітети, народні депутати України мали можливість брати активну участь у формуванні оборонного бюджету та контролі за його виконанням, знати реальний стан Збройних Сил, стежити за дотриманням в армії дисципліни і законності. Контроль з боку Верховної Ради за використанням коштів оборонного бюджету здійснювала Рахункова палата, а за додержанням у військовій сфері конституційних прав і свобод людини і громадянина – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

З боку виконавчої влади важливі функції цивільного контролю виконували Президент України, Рада національної безпеки і оборони України, Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, органи судової влади та прокурорського нагляду, місцеві державні адміністрації. Для забезпечення діяльності Президента України у питаннях керування Збройними Силами та іншими військовими формуваннями держави функціонувала Генеральна військова інспекція при Президентові України [14].

Нарешті, у сфері громадського контролю політичні партії, ветеранські, жіночі та інші громадські організації, засоби масової інформації мали зв'язки з елементами Воєнної організації держави, висвітлювали стан справ у військовій сфері, сприяли налагодженню взаєморозуміння між армією та суспільством.

Керівний склад Міністерства оборони України, зі свого боку, брав активну участь у діяльності Ради національної безпеки і оборони України, у пленарних засіданнях та в роботі відповідних комітетів Верховної Ради України з обговорення оборонних питань. Для реалізації інформаційної політики Міноборони створено прес-службу.

Взаєморозумінню між армією та суспільством сприяла активна роль Збройних Сил, інших військових формувань у вирішенні таких загальнонаціональних завдань, як ліквідація наслідків стихійних лих, природних та техногенних катастроф. Важливе значення для громадської думки мала також участь Збройних Сил у міжнародній миротворчій діяльності поза межами нашої держави.

Однак належні умови для повноцінного впровадження цивільного контролю поки що були відсутні. Насамперед, не було досягнуто суспільного консенсусу щодо сприйняття самого поняття цивільного контролю. Багато хто розумів під цивільним контролем лише різноманітні перевірки, нагляд, виявлення та покарання винних. Але ж для контролю у такому смислі в Україні досить державних органів.

Дехто вбачав у цивільному контролі замах на принцип єдиноначальності та загрозу паралічу діяльності військових. Насправді, можна уявити собі такий стан, коли військовослужбовці на кожному кроці своєї діяльності мають виправдовуватися, коли вони відчувають постійний нагляд з усіх боків – парламенту, Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів, громадських

об'єднань, засобів масової інформації, окремих дуже активних громадян, не кажучи вже про цілком природну діяльність комітетів солдатських матерів. За таких умов важко сподіватися на ініціативу і самостійність військовослужбовців, їх наполегливість у виконанні поставлених завдань, на високий престиж військової служби.

Саме про це казав видатний російський військовий теоретик О.Свечін: *“Кращий спосіб позбавити любові до відповідальності - припустити, що кожен прояв волі, кожен вчинок може бути злочином і буде таким визнаний, якщо відповідна особа не зможе виправдатися. Якщо десь спостерігається надлишок ініціативи, якщо десь надто добре відчувається молоде, завзяте прагнення підняти і перевернути увесь світ, створюйте і розвивайте контрольні органи, на кожному кроці вимагайте виправдань. Спочатку люди погарячують, а потім, втомившись, стануть робити так, що пояснення будуть даватися їм дуже легко”* [15, с.445].

Спроби розширити рамки цивільного контролю до цивільного управління військовою діяльністю заперечують управлінські функції командного і начальницького складу військових формувань, ставлять під сумнів потребу в офіцері як військовому керівникові.

Багато хто пов'язує ефективність цивільного контролю з призначенням на посаду Міністра оборони цивільної особи. Дійсно, Міністр оборони - це політична фігура, яка здійснює зв'язок між Президентом України - Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України та військовою сферою. На нього покладені завдання щодо забезпечення реалізації державної політики з питань оборони і військового будівництва. Одночасно Міністр оборони має виключити загрозу встановлення контролю над військовою сферою з боку окремих суспільних груп. І справа не в тому, щоб керівник Міністерства оборони був одягнений на службі в цивільне, а в тому, щоб він був відповідальним політиком, бажано з перспективою подальшої політичної кар'єри. Такий міністр має бути підзвітним не лише Президенту України як главі держави, а й парламенту і громадянському суспільству.

Отриманий у 1994-1995 роках досвід призначення цивільного Міністра оборони був переважно негативним, оскільки, по-перше, на той час не було створено належної правової бази для цього, по-друге, Міністерство оборони і підпорядковані йому структури ще не були готові до роботи з цивільним керівником. Але поступово умови для роботи цивільного персоналу у військовому відомстві були значно поліпшені. Так, у 2002 році в рамках реалізації заходів адміністративної реформи у Міністерстві оборони впроваджено інститут Державного секретаря, проведено значні зміни в структурі міністерства та організації діяльності його підрозділів. Уточнено розподіл повноважень між Міністерством оборони і Генеральним штабом Збройних Сил.

На нашу думку, найбільш доцільною організацією цивільного контролю є такі взаємостосунки між армією та суспільством, коли забезпечується погодження їх інтересів та виключається простий диктат політичної волі військовим. При цьому важливим є визнання військового професіоналізму як однієї з форм цивільного контролю.

Чи є у нас військовий професіоналізм? З точки зору володіння зброєю та уміння її застосовувати в умовах бойової обстановки такий професіоналізм безперечно є. Щодо престижу військової служби, високого суспільного статусу військовослужбовців, їх соціальної захищеності як найважливіших стимулів до самоконтролю воєнної організації, то тут, на жаль, існувало й досі існує чимало проблем. Їх вирішення є однією з головних передумов позитивного впливу цивільного контролю на національне військо.

Одна з серйозних проблем впровадження цивільного контролю - кадрова. Укомплектування переважної більшості керівних посад Міністерства оборони України цивільними особами передбачає відповідну підготовку персоналу. Не можна довіряти здійснення функцій Міністерства оборони особам, необізнаним у військовій справі. Здавалося б, у нас досить звільнених у запас військовослужбовців (або таких, що перебувають у відставці) з величезним досвідом у сфері оборони держави. Однак це не вирішує проблему цивільного Міністерства оборони. Воно лише тоді буде насправді цивільним, коли основну частку його персоналу складатимуть особи, які мають ґрунтовну підготовку і практичний досвід сучасного менеджменту, організації взаємин з

іншими державними органами, у тому числі з Верховною Радою України, структурними підрозділами Адміністрації Президента України і Кабінету Міністрів України. Але водночас ці особи повинні мати достатній рівень знань у військовій сфері (це не може бути предметом компромісу) для того, щоб цивільний і військовий персонал могли спілкуватись під час вирішення своїх завдань однією мовою, уникали непорозумінь і пов'язаних з ними конфліктів.

Певною мірою ця проблема вирішується через організовану, починаючи з 2002 року, курсову військову підготовку цивільних фахівців. Однак поки що такого кадрового резерву в достатньому обсязі і достатньої якості не було накопичено. Це ще одна з передумов ефективного цивільного контролю, яку не було створено.

На початку 2000-х років Україна постала перед необхідністю законодавчого врегулювання питань цивільного контролю. Концептуальні засади такого контролю були сформульовані в зверненні Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України *“Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”* (далі - Послання) [16].

У Посланні визначені шляхи формування такої системи цивільно-військових відносин, яка б відповідала розвитку демократії та громадянського суспільства у країні. Основними з них Президент України вважав: залучення представників владних структур та військового керівництва всіх рівнів до вивчення цивільно-військових відносин у демократичних країнах; залучення до формування дієвої системи цивільно-військових відносин цивільних експертів, мас-медіа та академічних інститутів; розробку, прийняття та імплементацію пакета нормативно-правових актів для забезпечення ефективного цивільного контролю; запровадження керівних цивільних посад у структурах Воєнної організації України і призначення на них цивільних осіб; розвиток системи оборонного фінансування, розширення прав парламенту і Комітету з питань національної безпеки і оборони, посилення їх конкретної участі у підготовці оборонного бюджету; досягнення більшої відкритості Збройних Сил, насамперед через відмову від надмірної таємності [16, п.4.6].

До роботи над відповідним законопроектом були залучені комітети Верховної Ради України, фахівці Кабінету Міністрів, Міністерства оборони та Міністерства юстиції України, представники наукових і громадських організацій. При цьому важливо було сформулювати функції цивільного контролю, не дублюючи положень інших законодавчих актів, інакше саму ідею такого закону було б знецінено. Використовувалися напрацювання народних депутатів України, вітчизняних і закордонних фахівців, експертів Європейського Союзу і НАТО, а також рекомендації прийнятого у 2001 році Модельного закону СНД *“Про парламентський контроль над воєнною організацією держави”* [17] щодо форм реалізації повноважень і функцій парламенту в сфері цивільного контролю.

Саме про цивільний контроль над Воєнною організацією держави та правоохоронними органами йшлося в законопроекті, запропонованому Комітетом Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони. Одночасно на виконання доручення Прем'єр-міністра України Міністерством оборони України спільно з Міністерством юстиції України було розроблено проект Закону України *“Про демократичний цивільний контроль за військовими формуваннями та правоохоронними органами”*.

Спроба одним законодавчим актом встановити правові основи та практичні механізми цивільного контролю над величезною кількістю органів і структур різного підпорядкування, якими є Збройні Сили, інші військові формування та правоохоронні органи, призвела до серйозних труднощів.

Тому Президентом України як перший крок на шляху законодавчого врегулювання цивільного контролю був ініційований проект Закону України *“Про демократичний цивільний контроль над Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями”*, без розповсюдження його положень на правоохоронні органи.

Однак Верховна Рада України обрала більш радикальний шлях. 19 червня 2003 року нею було прийнято Закон України *“Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”* [18].

Цим законом визначені основна термінологія, предмет, основні завдання та принципи здійснення цивільного контролю, структура системи цивільного контролю, функції та повноваження його основних суб'єктів.

Провідну роль у системі цивільного контролю відведено парламентському контролю, головними інструментами якого є затвердження Державного бюджету України та контроль його виконання. Парламент має забезпечити унеможливлення використання Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних органів для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності, а також в інтересах окремих осіб, політичних партій, громадських організацій.

В інтересах підвищення дієвості парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина у сферах національної безпеки і оборони, правоохоронної діяльності статтею 11 закону запроваджено інститут представника Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у справах захисту прав військовослужбовців.

Поряд з парламентом, Президентом України, органами виконавчої та судової влади важливу роль у здійсненні цивільного контролю законом відведено органам місцевого самоврядування, засобам масової інформації та громадянам України.

Закон України *“Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”* визначив лише засади цивільного контролю. Але і за таких умов його прийняття дало змогу: зміцнити політичну стабільність в державі, покращити умови розвитку демократичних інститутів нашого суспільства; забезпечити подальшу демократизацію життя і діяльності Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних органів, прискорити воєнну реформу і досягнути якісних зрушень у її проведенні; підвищити відповідальність цивільної влади за стан справ у діяльності силових структур держави; зміцнити міжнародний авторитет України як демократичної держави, що твердо дотримується курсу на європейську інтеграцію та виконує взяті міжнародні зобов'язання.

Як засіб соціального регулювання, цивільний контроль спрямований на виявлення негативних явищ і тенденцій та їх подолання через систему державного управління. Тому більшість визначених законом форм і заходів цивільного контролю є профілактичними.

На нашу думку, Закон України *“Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”* не є вільним від недоліків. Одним з них є невизначеність механізмів прямої дії, які б забезпечили реалізацію проголошеного у статті 4 принципу взаємодії і відповідальності органів державної влади та органів військового управління і правоохоронних органів за здійснення оборонної політики та політики у справі зміцнення законності й громадського порядку, за своєчасне і всебічне матеріально-фінансове забезпечення Збройних Сил, інших складових Воєнної організації, правоохоронних органів держави.

Однак встановлений цим законом обсяг завдань і повноважень Верховної Ради України, інших суб'єктів цивільного контролю в цілому забезпечив європейський рівень такого контролю. З іншого боку, відбулася значна активізація наукової і громадської думки у напрямі дальшого удосконалення цивільного контролю, у тому числі у зв'язку з виникненням та поширенням нового для України поняття *“сектор безпеки”*. У цьому контексті значний інтерес становлять рекомендації міжпарламентських органів Європи щодо налагодження демократичного цивільного контролю над сектором безпеки як наступного кроку після запровадження такого контролю над Збройними Силами. Основний зміст рекомендацій та результати їх обговорення відображені в матеріалах міжнародних конференцій і семінарів [11; 19]. Низку змістовних думок і міркувань із зазначених питань було висловлено також учасниками міжнародної конференції на тему *“Реформування сектору безпеки України”*, яка відбулася в Києві 27-28 травня 2004 р. [20].

На сторінках українських видань та під час проведення конференцій і семінарів регулярно виступали також зарубіжні експерти з питань воєнної безпеки і військового будівництва Д.Грін, К.Донеллі, Д.Шерп [8-10] та інші. Вони наполегливо рекомендували прискорити реформування Збройних Сил України у напрямі досягнення європейських стандартів, збільшити рівень

фінансування національного війська, дослухатися до вимог НАТО та Європейського Союзу щодо демократичного контролю над збройними силами.

Про важливе значення політичного і цивільного контролю над військовими відомствами йдеться у статті відомого російського воєначальника і вченого М.А.Гарєєва *“Система воєнного управління”* [6]. При цьому автор підкреслює, що такий контроль не повинен шкодити професійній діяльності військових, не перетворюватись на самоціль і не доводитись до абсурду. Не слід перебільшувати роль *“оцивільнення”* силових відомств, інакше може статися, що на чолі *“професійної”* армії опиняться непрофесіонали.

Зміцнення демократичного цивільного контролю над силовими структурами держави було й залишається актуальним завданням державної політики.

У 2003-2004 роках в Україні було вперше проведено оборонний огляд, за результатами якого здійснено значну реорганізацію Міністерства оборони. Головні управління міністерства були перетворені на департаменти, очолювані цивільними керівниками. Проте зазначені зміни мали переважно формальний характер. Для укомплектування новостворених структурних підрозділів не вистачало підготовленого цивільного персоналу, не було розроблено розрахункових моделей і методик, без яких за сучасних умов не можна ефективно виконувати функції стратегічного і бюджетного планування, управління ресурсами тощо.

З оновленням у 2010 році засад внутрішньої і зовнішньої політики України [21] розпочався новий етап удосконалення цивільного контролю, тісно пов'язаний з формуванням сектору безпеки і оборони (далі - СБО). Відповідної спрямованості набули й публікації в наукових виданнях і засобах масової інформації.

Стратегією національної безпеки України визначено шляхи посилення цивільного контролю, насамперед через дальший розвиток механізмів президентського і парламентського контролю за діяльністю СБО, збільшення цивільної компоненти в його органах, залучення інститутів громадянського суспільства до вироблення та реалізації політики національної безпеки, а також до оцінки її ефективності [22].

Головні напрями реформування СБО України досить детально викладені також у Річній національній програмі співробітництва Україна - НАТО на 2012 рік (далі - Програма), затвердженій Указом Президента України від 19 квітня 2012 року №273 [23]. У Програмі наголошується, що реформуванню сектору безпеки України значною мірою сприяють демократичні перетворення в державі, що здійснюються в контексті європейської інтеграції України та конструктивного співробітництва з НАТО. Подальший розвиток відповідної законодавчої бази передбачається здійснити за такими основними напрямами:

- поетапне збільшення бюджетного фінансування сектору безпеки до рівня, що забезпечує його розвиток, забезпечення прозорості видатків на національну безпеку, запровадження дієвих механізмів боротьби з корупцією і зловживанням службовим становищем;

- дотримання вимог Конституції та законів України стосовно прав і свобод громадян, які перебувають на службі у Збройних Силах, інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, правоохоронних органах держави, та членів їх сімей;

- удосконалення механізмів інформування суспільства, міжнародної спільноти про діяльність інститутів сектору безпеки, у тому числі шляхом щорічного видання Білої книги, проведення заходів із залученням недержавних організацій та громадськості;

- удосконалення президентського і парламентського контролю над сектором безпеки і оборони;

- збільшення частки цивільних осіб у секторі безпеки і оборони.

Указом Президента України від 13 серпня 2010 року *“Про забезпечення здійснення контролю за діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань”* [24] забезпечення здійснення повноважень Президента України у сфері контролю за діяльністю Збройних Сил, інших військових формувань покладено на Адміністрацію Президента України. Водночас Президент України у своєму щорічному посланні до Верховної Ради України *“Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році”* [25] стосовно цивільного контролю

за діяльністю сектору безпеки і оборони підкреслив, що це не лише право нагляду та інспектування, а й розподіл відповідальності.

Значну увагу питанням цивільного контролю приділено в Стратегічному оборонному бюлетені за результатами другого оборонного огляду в Україні. Згідно з цим документом виконання завдань, необхідних для трансформації сектору безпеки і оборони України, здійснюватиметься за умов: збалансування та оптимізації видатків державного бюджету на потреби оборони; безумовного гарантування державою виділення визначених ресурсів; підвищення дієвості демократичного цивільного контролю за діяльністю складових СБО України, вдосконалення внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту за використанням бюджетних коштів і державного (військового) майна, а також системного здійснення заходів щодо запобігання корупції [26, п.3.5.5].

На нашу думку, під цивільним контролем над сектором безпеки і оборони держави слід розуміти комплекс управлінських, контрольних та інших заходів, які здійснюються державними органами законодавчої, виконавчої та судової влади, а також громадськими інститутами суспільства в інтересах встановлення і підтримання гармонійних цивільно-військових відносин, забезпечення належної боєготовності та боєздатності військових формувань, дотримання у військовій і правоохоронній сферах конституційного порядку, чинного законодавства, державної та військової дисципліни за будь-яких обставин.

З урахуванням зазначеного можна сформулювати критерії ефективності цивільного контролю: ступінь охоплення законодавчо-нормативною базою держави всіх значущих питань побудови і функціонування сектору безпеки і оборони; збалансованість ролі та відповідальності всіх гілок державної влади та органів військового управління щодо прийняття найважливіших рішень стосовно діяльності та розвитку СБО; неможливість приховування дійсного стану Збройних Сил, інших військових формувань, недоліків та хиб у їх діяльності; наявність дієвого механізму запобігання залученню Збройних Сил, інших військових формувань на бік однієї з гілок влади, політичної сили, соціальної групи населення тощо.

Отже, процес удосконалення демократичного цивільного контролю над військовою і правоохоронною сферами в Україні триває. Важливо, щоб цей процес стимулювався не лише зовнішніми обставинами, а й об'єктивними умовами внутрішнього економічного і політичного розвитку України. На нашу думку, цивільний контроль над сектором безпеки і оборони не може бути ефективнішим за той контроль, який парламент, уряд і органи судової влади здійснюють стосовно державного апарату, економіки і суспільства. Тому створення дійсно правової держави є об'єктивною передумовою для впровадження ефективного цивільного контролю. По мірі вирішення цієї проблеми удосконалюватиметься й цивільний контроль.

1. *Разумцев О.Г.* Збройні Сили України та суспільство / О.Г.Разумцев. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/ru/arhiv/kolonkaavtora/4330-2011-02-02-09-05-54>.

2. *Горбулін В.П.* Реформа воєнної організації держави. Концептуальні підходи / В.П.Горбулін // Дзеркало тижня. - №48(372). - 2001. - 8 грудня.

3. *Котелянець О.О.* Шляхи підвищення ефективності демократичного цивільного контролю над сектором безпеки / О.О.Котелянець. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/obonoglyad/11530-2012-08-13>.

4. *Маркєєва О.* Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України у нових політичних реаліях. Аналітична записка / О.Маркєєва. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/394/>.

5. *Требін М.* Механізми цивільного контролю над Збройними Силами / М.Требін // Людина і політика. - 2000. - №3. - С.19-23.

6. *Гарєєв М.А.* Система воєнного управління / М.А.Гарєєв // Воєнно-промисловий кур'єр. - 2004. - №3(20). - 28 января.

7. *Донеллі К., Грін Д.* Перетворення у галузі оборони у нових демократичних державах / К.Донеллі // Наука і оборона. - 1997. - №1-2. - С.15-21.

8. *Донеллі К.* Нове обличчя європейських збройних сил в ХХІ столітті / К.Донеллі // Національна безпека і оборона. - 2002. - №5. - С.59-64.

9. *Донеллі К., Грін Д.* Головні принципи сучасного військового будівництва в контексті реформування сфери безпеки і оборони в Україні / К.Донеллі, Д.Грін // Національна безпека і оборона. - 2003. - №7. - С.54-62.

10. *Шерр Д.* Вимоги НАТО та Європейського Союзу щодо демократичного контролю над збройними силами / Джеймс Шерр // Реформування Збройних Сил України: пріоритети, передумови та перспективи:

за матеріалами міжнародних семінарів “Реформування Збройних Сил України. Потреби у змінах”, Київ, 14-15 лютого 2000 р. та “Відносини між збройними силами, суспільством і державою”, Київ, 22-23 червня 2000 р. - К., 2001. - С.92-93.

11. *Шерр Д.* Реформа сектора безпеки в Україні: західний погляд / Джеймс Шерр // Матеріали та документи міжнародного семінару 17-18 листопада “Освітні аспекти реалізації Цільового плану Україна-НАТО 2004 в структурах сектору безпеки держави”. - Дніпропетровськ, 2004. - С.28-32.

12. *Шерр Д.* Трансформація сектора безпеки / Джеймс Шерр // Дзеркало тижня. - №23(498). - 2004. - 12-18 червня.

13. Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 №3/97-ВР “Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України” // Вісник Верховної Ради України. - 1997. - №10. - Ст.85.

14. Указ Президента України від 27.02.1995 № 147/95 “Про утворення Генеральної військової інспекції при Президентові України”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/147/95>.

15. Постигание военного искусства. Идеиное наследие А.Свечина // Российский военный сборник. - Выпуск 15. - М.: Военный университет. Русский путь, 1999. - 696 с.

16. Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв’язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/file/docs/3/d128486.doc>.

17. Модельний закон СНГ “О парламентском контроле над военной организацией государства”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.iacis.ru/html/?id=22&pag=133&nid=1>.

18. Закон України від 19.06.2003 № 975-IV “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” // Вісник Верховної Ради України. - 2003. - №46. - Ст.366.

19. *Белов О.Ф.* Оборонний огляд та законодавче забезпечення процесу реформування Збройних Сил України. Оборонна політика України: реалії та перспективи: Матеріали міжнародної конференції / О.Ф.Белов; Національний інститут проблем міжнародної безпеки. - К.: НІПМБ. - 2004. - С.55-63.

20. Реформування сектору безпеки України: Матеріали міжнародної конференції (Київ, 27-28 травня 2004 р.) / Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Женевський центр демократичного контролю над збройними силами. За заг. ред. *С.Пирожкова, Ф.Флурі*. - К.: НІПМБ, DCAF. - 318 с.

21. Закон України від 01.07.2010 №2411-VI “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” // Вісник Верховної Ради України. - 2010. - №40. - Ст.527.

22. Указ Президента України від 08.06.2012 №389/2012 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року “Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389/2012>.

23. Указ Президента України від 19.04.2012 №273/2012 “Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна - НАТО на 2012 рік”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/273/2012>.

24. Указ Президента України від 13.08.2010 №815/2010 “Про забезпечення здійснення контролю за діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/815/2010>.

25. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. - К., НІСД, 2012. - 256 с.

26. Указ Президента України від 29 грудня 2012. №771/2012 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2012 року “Про Стратегічний оборонний бюлетень України”. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main/tt4003y2012>.

Кузьмук О.И. Демократический гражданский контроль над сектором безопасности и обороны Украины: достижения и проблемы (исторический аспект)

Проведен ретроспективный анализ становления и развития системы демократического гражданского контроля над Военной организацией и сектором безопасности и обороны Украины.

Отримано 5.04.2013

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

БОДНАРЮК Б.М., САНДУЛЯК І.Г.

**ФОРМУВАННЯ ЛАТИНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ІТАЛІЇ
В ПЕРІОД РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VI-X ст.)**

В статті розглядається коло питань, пов'язаних з особливостями формування і становлення латинської літератури на території Італії в період Раннього Середньовіччя. Виділена проблематика орієнтована на аналіз та висвітлення розвитку літературної традиції протягом VI-X ст. Крім того, в статті характеризується творчість низки найбільш відомих тогочасних письменників, теологів та істориків.

Тисячолітня історія середньовічної латинської літератури на думку багатьох сучасних дослідників здійснила суттєвий вплив на виникнення та розвиток європейських національних літератур. Разом з тим, зародження нових світоглядних уявлень і художніх форм в надрах греко-римської цивілізації відбувалося на тлі політичних і економічних змін, в процесі занепаду й розпаду Західної Римської імперії. Означені чинники, як відомо, обумовили історичний перехід до наступної епохи в розвитку європейського соціуму - середнім віком.

Протягом IV-VI ст. нова християнська література внесла в античну поезію і старі ораторські жанри не лише якісно та духовно оновлений зміст, а й створила нові літературні форми, доступні та зрозумілі широкій аудиторії. Саме християнські поети переосмислили і поглибили алегоричні образи, до яких зверталися поети "срібної латини". Їх алегоризм був якісно іншим, ніж алегоризм їхніх вчителів - класичних язичницьких авторів, до певного ступеню відповідаючи психологічному аналізу літератури нового часу.

Найзнаменитіший поет християнського заходу IV ст. Пруденцій проголосив новий римський патріотизм, незалежний від язичницької традиції. Ідею Пруденція продовжили у V-VII ст. його наступники, шанувальники та ідейні прибічники. З іншого боку, галерея видатних письменників Раннього Середньовіччя й останніх "чатових" вмираючої культури античного світу завершується яскравою фігурою Кассиодора, засновника знаменитого Віварія. На прикладі творчості папи Григорія I Великого (Двоєслова) (590-614) і першого лангобардського історика та поета Павла Диякона (720-800) можна зрозуміти, яку визначну роль у формуванні середньовічної літератури відігравали народні елементи, як відбувався (творчо реалізовувався) процес взаємопроникнення латинської літератури і фольклору варварських народів.

В літературі епохи Каролінгів та Оттонів знайшли відображення процеси виникнення національної самосвідомості як результат формування з різних етнічних елементів (і асиміляції колишніх завойовників) єдиної італійської народності. Необхідно також констатувати, що відчуття своєї приналежності до італійського народу було властиве більшості письменників лангобардського походження, в тому числі дотепному, гострому й доволі саркастичному памфлетисту Ліутпранду Кремонському (922-972), найбільш оригінальному і суб'єктивному історику X ст.

Непересічними є заслуги середньовічних книжників у збереженні й передачі наступним вікам спадщини античної освіченості. Не останню роль у цьому відіграла діяльність римського ерудита Анастасія Бібліотекаря (810-879), чия невтомна перекладацька праця сприяла жвавому літературному обміну між Візантією, Італією та Францією. Разом із ірландським мислителем Еріугеною (810-877) він багато зробив і для злиття неоплатонівської філософії з християнською теологією [66, с. 29].

В скрипторіях Італії та Франції епохи Каролінгів переписувались твори римських поетів і прозаїків; завдяки трудам невідомих переписувачів доби Раннього Середньовіччя вони дійшли до нашого часу. Варто також підкреслити, що римська література VI-X ст. була великою школою стилю й невичерпним джерелом художніх образів і тем не лише для гуманістів Кватроченто, а й для філологів Орлеану, філософів Шартра і правознавців Болоньї XII ст. [66, с. 30].

Щоправда, ранньосередньовічні автори отримали класичну античну спадщину далеко не повністю, оскільки частину язичницьких опусів знищила сама Християнська Церква. Однак і це часткове сприйняття античної традиції виявилось достатнім для того, щоб шляхом тривалої еволюції та повільного вдосконалення підняти європейську культуру з напівварварського стану до тих парнаських висот, на котрі впевненою ногою увійшов Данте (1265-1321), а слідом за ним - Петрарка (1304-1374) і його наступники, які більш глибоко й творчо осмислили те, що було значною мірою відомо до початку епохи Відродження лише вузькому колу кліриків-інтелектуалів.

Латинська література IV і початку V ст. виявляє чимало особливостей, що порушили норми й усталені традиції класичного періоду. Саме через призму даного періоду середньовічне суспільство сприймало протягом тривалого часу стародавню греко-римську літературу. Устремління, схильності, пристрасті і забобони доби Пізньої Античності виکارбовувались із надзвичайною силою в пам'яті наступних поколінь. Соціум епохи занепаду Західної Римської імперії відіграв роль своєрідного заповітувача культурної спадщини Античності, але заповів її далеко не повністю, переважно підкорюючись докорінно зміненому (християнізованому) світогляду, який одні історики нині вважають регресивним, а інші намагаються вбачати у ньому нові творчі сили [67, с.9-10].

Грунтуючись на згадуваних вище реаліях можна констатувати, що в історичному процесі IV-V ст. на Заході дослідники-медієвісти виділяють деякі специфічні особливості, котрі визначили у подальшому розвиток усього західноєвропейського Середньовіччя. Серед найбільш характерних рис фахівці відзначають наступні: напівфеодальна садиба, панування натурального господарства, розмежування між міським ремеслом та сільським господарством, християнська релігія в основі світоглядних та морально-етичних пріоритетів, участь Церкви в мирських справах [67, с.12]. Разом з тим, такі цивілізаційні й структурно-організаційні прояви, як латинський пізньоантичний абсолютизм, римська бюрократична система, підвладність Церкви імператору зникають на Заході разом із розпадом Імперії, але залишаються в інституційних підвалинах Візантійської держави, продовжуючи тою чи іншою мірою впливати і на західноєвропейські країни та етноси протягом VI-X ст. [67].

З іншого боку, як зазначає відомий радянський вчений І. Голєніщев-Кутузов, *“у римському суспільстві IV-V ст. було набагато більше байдужих, тобто тих, хто був ані стриманим, ані гарячкуватим, ніж відкритих противників нової державної релігії. Язичники в душі часто приймали християнство через кар'єрні міркування. Зустрічалися і єпископи, зокрема, наприклад, Сидоній Аполлінарій, вірші та проза котрих насичені язичницькими образами (що повториться в епоху Відродження). Навіть римського папу Дамасія як поета, який писав епітафії мученикам не виходячи за межі риторичної стилістики й античної фразеології, слід віднести не до християнських письменників, а до авторів “національної школи”. Близьким йому за духовно-світоглядними ідеалами був інший поет пізньоантичної доби - Авзоній”* [73, с.15].

Отже, в контексті твердження І. Голєніщева-Кутузова можна зазначити, що формування латинської літератури Італії в період Раннього Середньовіччя відбувалось із врахуванням складових, притаманних літературі двох попередніх століть. Разом з тим, виділена в статті проблематика є актуальною, оскільки вона, з одного боку, дозволяє розкрити ідейно-світоглядні особливості латинської італійської літератури доби Раннього Середньовіччя, а з іншого - осмислити її духовну сутність, морально-етичні орієнтири та соціумні пріоритети на рівні сучасної наукової рефлексії.

Аналізуючи обширну джерельну базу по виділеній темі, варто зазначити, що середньовічна латинська література Італії має ряд специфічних рис, які у своїй основі об'єднали старі (класичні) античні взірці у дещо адаптованому варіанті, з новими християнськими догматичними ідеалами та духовними і морально-етичними пріоритетами. Латинська література Італії VI ст., природно, бере свої начатки у IV-V ст. Два попередні століття - це своєрідна світоглядна межа, пов'язана з переходом (на рівні ментального сприйняття суспільством) від пізньоантичних язичницьких традицій до нових ранньосередньовічних християнських образів та ідеалів.

Раннє Середньовіччя - час, багатий на епістолографічні твори. Найбільшим враженням для тогочасного читача стало віршоване листування між поетом Децимом Магном Авзонієм (310-394) та його улюбленим учнем Павлином, єпископом Ноланським (409-431): останній змінив блискучу, на думку Авзонія, кар'єру вчителя риторики на аскетичний образ життя спочатку в горах Іспанії, а згодом - у маленькому італійському містечку Нолі поблизу гробниці Св. Фелікса, особливо шанованого Павліном [74, с.53]. В цьому оригінальному листуванні відображений духовний та інтелектуальний зв'язок учителя з учнем при повному взаємному світоглядному нерозумінні одне одного. З прозаїчного листування багато цікавої та змістовної інформації надають листи Св. Єроніма Стридонського (340-420) та Сидонія Аполлінарія (430-486), а віршовані послання до франкських королів і високопоставлених "варварів" використовує для безсоромних лестощів талановитий версифікатор Венанцій Фортунат (540-609) [20; 21].

У V-VI ст. створюються опуси автобіографічного характеру - великі за обсягом і глибокі за змістом. Зокрема, необхідно згадати знамениту "*Сповідь*" Св. Аврелія Августина (354-430), першого західного Отця Церкви, і оригінальний твір останнього античного філософа, "*прихованого*" стоїка Боеція (480-525) - "*Втиху філософією*" [16]. Ці праці певною мірою являли собою взірці художньої прози. З іншого боку, наприкінці V ст. активізується тенденція до актуалізації творів суто релігійного, напучувально-дидактичного спрямування.

Всі церковні опуси вже на кінець VI ст. чітко відзначаються або негативним, або позитивним характером. Перша група - це твори полемічні. Найбільш ранні з них присвячені боротьбі з язичництвом взагалі або з окремими особами, які не бажали позбавлятися своїх язичницьких уподобань і забобонних світоглядних орієнтирів; більш пізні (VI-VII ст.) взірці церковної латинської літератури присвячувались спростуванню єретичних вчень, засуджених і виклятих рішеннями Вселенських Соборів [66, с.127]. Даний тип літератури, яка відігравала ключову теологічну роль у формуванні ортодоксальних засад християнського віровчення, складає інтерес з точки зору історії розвитку Церкви і росту її духовного впливу на ранньосередньовічний соціум Заходу.

Друга літературна група творів - позитивна; це проповіді, моральні та етичні настанови і твори, в яких автори тлумачили або коментували окремі книги Біблії. Протягом VI-VII ст. найбільша увага приділялась книгам старозавітних іудейських пророків, важким для розуміння пересічного вірянина через сакралізовану містичну символіку і складну систему образів, властивих східним релігіям і абстрактних для західного сприйняття. Доволі часто суто екзегетичним цілям присвячувались і листи великих церковних діячів тієї епохи; прикладом можуть слугувати численні листи папи Григорія I Великого [66, с.130].

Піклуючись про релігійне виховання своєї пастви, багато хто з представників Християнської Церкви, які вже отримали широку, але ще не достатньо глибоку освіту, одночасно бачили, як загальний освітній рівень населення, і корінного, і нового (варварського), катастрофічно падає. В цій ситуації вони намагались передати особам, володіючим латинською мовою, основні дані з історії, географії, природничих наук і створювали праці енциклопедичного характеру. Найбільш відомими діячами VI-VII ст., які займалися створенням наукових компендіумів і хрестоматій, були Кассиодор [33] та Св. Ісидор Севільський [31]; обидва залишили низку праць з різних галузей науки, переважно копільтивних, але таких, що здобули популярність і користувались на Заході попитом до початку епохи Відродження.

З іншого боку, необхідно підкреслити, що найбільшу цінність з усіх накопичених в епоху Раннього Середньовіччя знань, складають опуси з історії. Інтерес до конкретних історичних подій, який ніколи не згасав у людей спостережливих, призвів до створення таких важливих історичних творів, як "*Історія готів*" Йордана, "*Історія франків*" Св. Григорія Турського (538-593) [26] і "*Церковна історія народу англів*" Беди Досточтимого (672-735) [13]. Ця лінія на рівні традиції продовжувалась з успіхом і в наступні віки. Разом з тим, не дивлячись на хронікальний і наративний характер цих опусів, з численними інтерполяціями дидактичних міркувань, вони заклали основу для знайомства наступних поколінь з історичними реаліями тієї складної епохи.

На думку сучасних медієвістів, жодна історична епоха не отримала у подальшому настільки різних та суперечливих оцінок і характеристик, ніж доба Раннього Середньовіччя. Вчені Відродження змальовували ці часи як період неуттвта та інтелектуальної недолугості його представників; видатні вчені-енциклопедисти і просвітителі-класицисти XVIII ст. визначали ту епоху як період, коли зароджувалась і починала розвиватись культура Західної Європи [80, с.20]. Разом з тим, як підкреслюють історики нової генерації початку XXI ст., “темні віки” слід оцінювати не як часову добу, а з точки зору діяльності та спадщини тих людей, які активно працювали, творили, винаходили, щоб залишити своїм сучасникам і нащадкам той досвід і ті досягнення, котрі вони вважали корисними та необхідними [100, с.5].

Не слід також забувати і про визначну об’єднуючу роль латинської мови, яка на початок VI ст. вже зазнала доволі суттєвих ухилів від класичних норм не лише “золотого”, а й “срібного” віку. Однак латина, як би це не виглядало парадоксально, тим не менш, зберегла своє життя на багато століть, і до того моменту, коли національні європейські мови зміцніли й почали створювати свою власну літературу, вона одна слугувала зв’язуючою ланкою між багатомовними племенами нової Європи, і саме латиною була народжена література, котра виконувала по мірі можливості ті завдання, що ставив перед нею її час [80, с.21-22].

Початок Каролінзькому відродженню, як відомо, поклав сам франкський король та імператор Карл Великий (768-814) актом від 787 р., котрий мав назву “Капітулярій про науки”. Цей законодавчий документ передписував при кожному монастирі й при кожній єпископській кафедрі відкривати школи для всіх, хто здатний вчитися. Це означало, що навчання молодих ченців і кліриків переставало бути турботою заклопотаного іншими справами єпископа чи абата й ставало турботою спеціального вчителя, який міг навчити учнів наукам краще та якісніше [71, с.10]. Мережа таких шкіл швидко розкинулась по всіх єпархіях Франкської держави. Другий капітулярій Карла Великого від 802 р. розширював повноваження і обов’язки вчителів у цих монастирських та єпископальних школах. Центром означеної шкільної мережі та головним осередком франкської культурної еліти стала придворна “Академія” Карла, відкрита ним у власній столиці - Аахені.

Придворна школа для дітей імператора, його фаворитів та вищих вельмож, майбутніх державних сановників, існувала у франків і раніше, але за Меровінгів вона слугувала, головним чином, вихованню військових чеснот. За Карла в ній почали викладати латинську мову, вивчати античних класиків, Біблію та сім вільних мистецтв. Вчителями тут були найкращі вчені, які з’їхалися з усіх кінців християнської Європи до її нової політичної та духовної столиці; учнями стали франки з кращих родів, обрані Карлом для політичної кар’єри [65, с.17]. Тут, на стику двора і школи, серед вчених, учнів, любителів і покровителів вченості й склалась та своєрідна інтелектуальна спільнота, за котрою в науці закріпилась назва “Академії” Карла Великого. Це була з точки зору її функціональних прерогатив відразу академія наук, міністерство просвіти і дружній гурток однодумців. В її стінах обговорювались серйозні богословські питання, читались лекції, тлумачились автори минулих епох і влаштовувались бенкети, де присутні складали вишукані комплементарні вірші і розважались вирішенням складних метафізичних проблем і логічних загадок [65, с.18].

Членами “Академії” були сам Карл (він особисто знав вісім мов) зі своєю численною родиною, відомі духовні та світські сановники, вчителі й кращі учні придворної школи. Кожний член “Академії” приймав античний або біблійний псевдонім (це була напівзабута традиція галльських і британських вчених спілок IV-V ст.). Карл звався “Давид”, його двоюрідний брат Адельхард, абат Корбійський - “Августин”, його доньки і придворні дами - “Луція”, “Євлалія”, “Математика”; Алкуїн був “Флакк”, Муадвін - “Назон”, Ангільберт - “Гомер”, Ейнхард - “Веселілл”. Серед придворних зустрічались імена “Несмія”, “Сульпіцій”, “Тірсіс”, “Тимофій”. “Академія” Карла Великого стала початком великого культурно-просвітницького руху; до неї під кінець VIII ст. сходяться шляхи всіх традицій європейської латинської культури майже за два століття [65, с.19].

Традиції в “Академії” передавались виключно від учителів до учнів. У витоків Каролінзького відродження стояло покоління іноземних інтелектуалів - тих, хто приніс до франкської столиці залишки знань, розкиданих попередньою епохою по окраїнах Європи: з Італії, Іспанії, Ірландії, Англії та Галлії.

З християнських та язичницьких авторів пізньоантичної і ранньої варварської доби в “Академії” вивчалися Авзоній, Клавдій, Авіан, Рутілій Номасіан, Аполлінарій Симоній, Амміан Марцеллін, Макробій, Марцеан Капелла, Пруденцій, Драконтій, Тертулліан, Арнобій, Лактанцій, Св. Амвросій Медіоланський, Св. Кіпріан Карфагенський і Оріген [100, с.6]. Необхідно також відзначити, що члени гуртка Алкуїна також були добре обізнані в творчості та науковій спадщині Св. Єроніма Стридонського, Св. Аврелія Августина, Сульпіція Севера, Павла Орозія, Сальвіана, Боеція, Еннодія, Аратора, Присціана, Фульгенція, Св. Бенедикта Нурсійського, Кассиодора, Венанція Фортуната і Св. Колумбана. Особливою повагою серед франкських інтелектуалів VIII-IX ст. користувались такі автори, як Пруденцій, Павлін Нолянський, Седулій Скотт [50; 51], Максиміан [36], Григорій Великий [25], Св. Ісидор Севільський і Альдхельм [4].

Італія була першою країною, завойованою Карлом, яка вразила його своєю незвичною культурою. Рівень цієї культури, проте, не слід перебільшувати: шкільна освіта і тут була у занепаді; Рим втратив свої колишні мистецькі позиції, а віршоване послання, яке Карл отримав від Римського понтифіка в 774 р., вражало метричними вадами. Однак в італійських монастирях зберігалися книги і ці книги були необхідні для культурної справи Карла [67, с.8]. За Альпи потягнулися з Італії ті рукописи, котрі у подальшому перетворились на архетипи більшості латинських текстів, що дійшли до сьогодення: спочатку богослужбові книги і підручники латинської граматики, потім твори Отців Церкви, зрештою античні класики. За книгами вирушили на північ і люди - ті з небагатьох, хто мав ще знання і відчували, що при франкському дворі на ці знання є попит, а в Італії потреба в інтелекті зникла [67, с.8].

Таких людей було троє: Петро, диякон Пізанський, грамастик, який став першим відроджувачем наукових занять у придворній школі і котрий присвятив свій підручник граматики самому королю франків; Павлін, патріарх Аквілейський, один з видатних богословів свого покоління, перший радник Карла у питаннях церковної політики; і найталановитіший з них - Павло Диякон, колишній придворний вчитель лангобардського короля, автор історичного підручника і майстерних віршів. У подальшому саме Павло Диякон усадив своєю “Історією лангобардів” [46]. Їх перебування та науково-просвітницька діяльність при франкському дворі тривали близько десяти років. На початок 793 р. вони всі вже повернулися до Італії: Павлін у свою Аквілею, Павло Диякон в монастир Монте-Кассіно, літній і хворий Петро - у монастир під Римом. Проте, результати їхньої діяльності були вкрай важливими. Саме вони заклали основу усього наступного культурного відродження у Франкській державі, і 80-ті роки VIII ст. по праву вважаються “італійським періодом” в історії придворної “Академії” [67, с.17].

За “італійським періодом” настав “англосаксонський” - 90-ті роки VIII ст.: новим главою придворної школи і придворної “Академії” став англосакс Алкуїн (з ним Карл Великий теж познайомився в Італії). На долю ченця Алкуїна (735-804) випало упорядкування та організація того освітньо-виховного матеріалу, котрий накопичився у придворній школі при попередніх італійцях: саме Алкуїну крім поетичних вправ [1] належала розробка зв’язної та послідовної програми навчання в “Академії” (латина - сім вільних мистецтв Античності - теологія), складання підручників по основних предметах (підручники ці не виходили з використання до XII ст.), розробка методики викладання [69, с.223]. Алкуїн виявився талановитим дидактиком і педагогом. Серед його підручників можна легко вирізнити ті, що написані для початківців і ті, які передбачались для вже підготовлених учнів. Крім того, свої підручники Алкуїн складав у діалогічній формі для полегшеного сприйняття відповідного матеріалу.

Ірландія, третій культурний центр попередньої епохи, також здійснила внесок в роботу першого покоління вчених Каролінзького відродження. Серед найбільш відомих ірландців при дворі короля франків можна згадати теолога Колумбана, граматика Клемента, поетів Дунгала і Дуоду [28], географа Дікуйла, ритора Теодульфа [77, с.196].

Готська Іспанія також дала Каролінзькому відродженню декілька видних своїх представників, але всі вони були не стільки письменниками, вченими та вчителями, скільки талановитими практиками - адміністраторами, дипломатами, полемістами і перекладачами. Це Ліонський архієпископ Агобард (814-840) [10], який засуджував поклоніння іконам і звичай "Суду Божого", а також заперечував магію та забобони; Клавдій, єпископ Туринський, котрий мріяв відродити чистоту і моральність раннього християнства і заради цього розпочав таке гоніння на ікони, яке збурило на декілька років всю Франкську Церкву [102, с. 87-88]. Найбільш талановитим діячем серед іспанських просвітителів виявився Теодульф (788-821), єпископ Орлеану, адміністратор, дипломат, мораліст, екзегет і покровитель мистецтв, один з найобдарованіших поетів свого часу [52].

З перших років нового IX ст. на сцену виступає друге покоління представників Каролінзького відродження - германські учні іноземних вчителів, які перетворились на інтелектуалів та авторитетів. Саме на них вирішив спертися у своїй культуртрегерській діяльності Карл в останнє десятиліття свого правління. Германцями "нової інтелектуальної хвилі" були Ейнхард, улюбленець і фаворит імператора, автор його життєпису [60] і найкращий знавець латини при дворі; Ангільберт, морганістичний зять Карла, поет, мораліст, естет [5]; Муадвін, учень і друг Теодульфа, талановитий поет-панегірист і ритор; Амаларій Трирський, учень Алкуїна, дипломат, посол імператора у Константинополі, перший латинський богослов, який зайнявся алегоричним тлумаченням західних літургійних обрядів; Фридугіс, другий учень Алкуїна, автор твору "Про субстанцію небуття і мороку" [55], патролог і філософ; Смарагд Сент-Міхаельський, автор 15 книг коментарів до граматики Доната, єдина людина у франкській державі, яка прямо побуджувала імператора Людовика Благочестивого (814-840), сина Карла, відмінити у своїх доменіальних володіннях рабство.

До видатних германців при дворі франкських володарів так само належать і два "просвітителі Германії" - Рабан Мавр (780-856) [57], абат Фульдський, і Грімальд, абат Сент-Галленський, трудами котрих керовані ними монастирі стали впливовими центрами латинської культури за Рейном, в нещодавно залучених до християнської цивілізації східно-германських областях. Саме з Рабана Мавра починається останній період Каролінзького відродження - "монастирський" [74, с. 61].

Варто зазначити, що сам Карл Великий монастирів не любив. Для його централізаторської політики вони були каменем спотикання, оскільки не підлягали місцевій єпископальній владі й були тісно пов'язані з провінційною, сепаратистською налаштованою знаттю; крім того, саме монастирі ховали за своїми стінами сотні молодих здорових чоловіків від військової повинності. Тим не менш, вже за Карла виник зв'язок його двору з найбільшими монастирями країни: в Корбі абатом став Адальхард, двоюрідний брат Карла, в Шеллі - Гісла, його сестра, в Турі - Алкуїн, в Сен-Рік'є - Ангільберт [93, с. 134]. На початок 30-х років IX ст. мережа міжмонастирських культурних зв'язків розкинулася ще ширше - у Фульді абатом став Рабан Мавр, у Сент-Галлені - Грімальд, в німецькій частині Імперії розквітнули Лорш, Корвей, Рейхенау, в романській - Фер'єр, Оксер, Турне, Флері і єпископське місто Реймс. Отже, коли за Людовика Благочестивого була розігнана придворна "Академія", культурі вже було куди відступити й одержати новий притулок.

Останньою людиною, яка піклувалась про підтримання єдності Франкської імперії, був Хінкмар, Реймський архієпископ (845-882), перший радник Карла II Лисого (843-877), автор 66 книг морально-етичного і напучувального характеру. Після його смерті занепад і розвал Західнофранкської держави став реальністю, а ще через сорок років, коли зі сходу Європи своє нестримне нашествя на Імперію почали угорці, тотальна криза поширилась і на Східнофранкську державу.

З найбільш відомих діячів Каролінзького відродження, крім вже згаданих вище, своєю творчістю відзначилися Нітхард [38], Ермольд Нігелл [59], Годескальк [27], Валафрид Страбон [17], Хейтон [56], Іоанн Скотт Еріугена [30], Геральд [24], Ноткер Зайка [39], Амвросій Аутперт [8], Вінфريد-Боніфаций [22], Св. Бенедикт Аніанський [14], Ассер [12], ряд анонімних авторів, які залишили після себе чудові взірці тогочасної поетичної майстерності як ліричного, так і

духовного спрямування. Прикладом може слугувати *“Молитва до Св. Гемініана про відвернення угорців від Модени”* [37].

Оттонівська доба в історії середньовічної латинської літератури Італії характеризується спадщиною в першу чергу двох найбільш відомих, крім Павла Диякона, письменників - Анастасія Бібліотекаря та Ліутпранда Кремонського [35]. Крім того, на літературній ниві у X ст. відзначилися такі автори, як Іоанн Диякон, Ангеллій з Равенни [9], Андрій з Бергамо, Ерхемперт з Монте-Кассино, Ардерик з Беневенту, кардинал Бароній.

Характерною особливістю цієї епохи стало повернення в галузі літератури до античних взірців. Для істориків X ст. таким взірцем став Саллюстій, для поетів Теренцій, Горацій і Пруденцій, для всіх авторів - Св. Аврелій Августин і Св. Амвросій Медіоланський. Ще однією особливістю означеної доби стала відмова німецьких інтелектуалів власне від німецької мови - після творів Отфрида Вейсенбурзького до початку XI ст. літературна творчість розвивалась виключно латиною. Головними культурними осередками у Священній Римській імперії за часів правління Оттона I Великого (936-973), так само як і у франкському соціумі, були монастирі - Гандерсгейм, Кведлінбург і Нордгейм [90, с.104-105].

Серед популярних письменників X ст. доречно згадати Ратхера Веронського [48], Відукинда Корвейського [23], Хротсвіту Гандерсгеймську [58], Анселла Схоластика [7], Отлоха Еммерамського [42], Ламперта Герсфельдського. Не менш відомими в цю епоху стали літературні поетичні збірки невідомих авторів та агіографічні твори. Прикладом можуть слугувати *“Кембріджські пісні”*, поеми *“Втеча в'язня”* [15], *“Руодліб”* [49], *“Життя Олексія, людини Божої”*.

Ще однією цікавою особливістю оттонівської літературної традиції стало створення вчених житійних п'єс філософського та драматичного характеру, і це в той час, коли Європа і гадки не мала про театр - лише через триста років одна з п'єс Хротсвіти дійде до підмостків. В поезії X ст. домінують метричні вірші з напівримами (*“лейденські”* гекзаметри і пентаметри) і ритмічні вірші з римованими закінченнями. Як поети в ті часи уславились Архіпіїт, Марбод і Примас Орлеанський. Визнаним авторитетом та метром полемічної і моралізаторської літератури стає вже згадуваний Ратхер Веронський. У своїх опусах він соціальну критику перетворює на сповідь, самоаналіз та самовикриття, продовжуючи найкращі традиції Ісидора й Августина.

Переходячи до історіографічного аналізу, необхідно відзначити наступне. Проблеми історії середньовічної латинської літератури є доволі специфічною галуззю медієвістики. Не так багато істориків протягом двох минулих століть вивчали цей культурологічний феномен в усіх його проявах, впливах, наслідках та розмаїтті. З дореволюційних фахівців, які розглядали складні питання, пов'язані зі становленням та розвитком латинської літературної традиції протягом VI-X ст., або висвітлювали дотичні питання, в першу чергу необхідно згадати імена А.Гаспарі [66], П.Біццеллі [65], А.Садова [95], О.Петерсона [89], В.Певницького [88], П.Кудрявцева [81], видатного філософа та медієвіста Л.Карсавіна [80], І.Бубнова [64], А.Пономарьової [87], Ф.Успенського [97].

У 20-30-ті роки XX ст. нових ґрунтовних монографічних досліджень, де б комплексно розглядалась ранньосередньовічна італійська та франкська література, з'явилося досить мало. Разом з тим, духовна, зокрема церковна, культура в епоху правління Теодориха I Великого (470-526) як предмет дослідження актуалізується; ця сама тенденція стосується і лангобардської літератури, і творчості видатних письменників Каролінзького відродження й Оттонівської доби. З фахівців європейського рівня у міжвоєнний період варто згадати першу жінку-медієвіста в Росії, доктора історичних наук саме в галузі середньовічної літератури, О.Добіаш-Рождественську, яка присвятила декілька десятків серйозних наукових публікацій текстואльним особливостям західноєвропейського письма [75]. Цікавою з методологічних позицій є її стаття, присвячена фріульському мінускулу і лангобардській історико-літературній традиції VIII ст. [76]. Блискуче знаючи середньовічну латину, латинську палеографію і каліграфію, московський професор О.Добіаш-Рождественська на концептуальному рівні дослідила й комплексно проаналізувала феномен ранньосередньовічної латинської літератури.

Дотичні статті, присвячені виділеній проблематиці, у міжвоєнний період також опублікували М.Шайтан [99] і А.Фортунатов [98]. У 40-80-ті роки минулого століття серед радянських істориків-медієвістів, які займалися питаннями латинської літератури в період Раннього Середньовіччя, варто згадати науковий доробок таких відомих фахівців, як В.Шишмарьов [101], А.Штейн [102], М.Алексєєв [61], А.Гуревич [71], В.Жирмунський [77], К.Бертельс [63], О.Шишков [100], З.Удальцова [96], М.Стеблін-Каменський [94], Б.Рамм [90], А.Смірнов [91], Г.Анікін [62]. Однак вченими зі світовим ім'ям, чиї монографічні дослідження відрізняються надзвичайною ґрунтовністю та концептуальністю узагальнень і присвячені окресленій вище тематиці, у другій половині ХХ ст. стали М.Грабарь-Пассек [68], І.Голєніщєв-Кутузов [74] та М.Гаспаров [69].

Ці науковці у своїх класичних працях не лише аналізують і характеризують феномен ранньосередньовічної латинської літератури з точки зору його історії та шляхів розвитку; літературну творчість провідних західноєвропейських письменників, поетів, філософів, істориків і теологів вони розглядають на тлі зародження нових духовно-світоглядних уявлень та художніх форм в надрах греко-римської цивілізації, забарвлених у християнську ідеологію, мораль та догматику.

Крім колективних тематичних праць академічного рівня - *“Історії Всесвітньої літератури”* [79], *“Літератури та мистецтва західноєвропейського Середньовіччя”* [82], *“Західноєвропейської середньовічної словесності”* [78] - на сьогоднішній день згадуваними питаннями займаються такі російські історики, як О.Мощанська [83], С.Неретіна [85], М.Нєнарокова [86] та ін. Їх дослідницька увага переважно концентрується на Каролінзькому відродженні і Оттонівській епосі. Літературу цієї доби вони розглядають з точки зору формування передумов культурного об'єднання країн Західної Європи під егідою франкських королів. З іншого боку, вплив на цей процес мала і середньовічна Християнська Церква, роль якої також враховується та аналізується сучасними російськими дослідниками. Зрештою, жанрова специфіка, світоглядна орієнтація й образна символіка ранньосередньовічної латинської літератури VI-X ст. залишаються актуалізованими і перспективними об'єктами для подальших наукових досліджень.

Переходячи до аналізу італійської культури та літератури за часів врядування короля Теодориха і його наступників, у першу чергу необхідно зазначити наступне. Коли малолітній імператор Ромул Августул зрікся у 476 р. римського престолу, вождь потужного варварського воєнного союзу, король германців Одоакр (476-493) поспішив завітати візантійського імператора Флавія Зенона (474-491) у своїй вірності й просив дарувати йому титул патриція. Після деяких коливань Зенон, який визнавав західним імператором свого ставленика Юлія Нєпота (Юлій на той час ховався у далматинському Солуні), звів Одоакра у цей сан, хоча подібний *“дар”* не давав останньому по суті ніяких легітимних прав [73, с.25]. Новий державний устрій Італії VI ст., очолюваної варварським королем, не відповідав системі правління в інших частинах колишньої Західної Римської імперії, де всю повноту влади захопили германські вожді й поширювали суверенні права не лише на своїх одноплеменників, а й на римських громадян.

У Галлії, Африці, Іспанії не було сенату і консулів, які претендували б на які-небудь, нехай і досить ілюзорні, права. Рим, перша столиця Імперії, не міг бути так само легко підпорядкований новій адміністрації, як Ліон або Карфаген [73, с.25-26]. Латинське цивільне населення, здебільшого католицьке, і варварський військовий стан, який сповідував аріанство, жили в Італії поруч, не змішуючись. Ця подвійність виявилась фатальною для Одоакра; її так само не змогли перебороти Теодорих і його спадкоємці.

Історики називають Одоакра *“людиною доброї волі”*. Він дійсно намагався примирити старе та нове і, зберігаючи фактичну владу, віддати належне імператорові Сходу. Підозрілий Зенон йому не вірив і, розкривши змови в Імперії, до яких Одоакр, на його думку, міг бути причетний, вирішив його замінити. Не маючи реальної сили, щоб боротися з ним, Зенон спрямував у Італію остготського вождя Теодориха, котрий кочував Балканським півостровом, захоплюючи різні області й міста [73, с.28].

Теодорих очолював загони готських воїнів, які промишляли здебільшого грабунком. До нього приєдналися інші германські племена - свеви, маркомани, бургунди. У супроводі дружин, дітей і візків з домашнім скарбом готи вторглися 488 р. в межі Італії. В улесливому панегірику римський поет Еннодій запевняв, що воїнів у *"полчищі завойовника"* було стільки ж, скільки піщин на морському узбережжі й зірок на небі. Історики зі свого боку вважають, що Теодорих вів за собою усього кілька десятків тисяч воїнів [80, с. 72]. Після жорстоких боїв на річці Ізонцо в серпні 489 р. й біля Верони наприкінці вересня того ж року Теодорих зайняв Мілан і Павію. Він проявив у боях надзвичайну мужність та звитягу, навколо його імені народжувались легенди, які згодом надихнули німецьких мінезингерів, творців пісень про Дітріха Бернського та Нібелунгів [71, с. 109].

Оточений у Равенні, Одоакр був змушений скласти зброю і здався на милість переможця, але був зрадницьки вбитий. Теодорих наказав знищити й все оточення Одоакра. Після цього акту *"варварської державної мудрості"* він оголосив амністію і став правити виходячи з тих самих принципів, що і його попередник [71, с. 210]. Подібно Одоакру, не будучи спроможний розв'язати проблему співіснування римлян та готів, він прагнув до якоїсь германо-романської *"гармонії"*. Едикти Теодориха дають досить чітке уявлення про норми двоєдиної держави, у якій одночасно діяли римське право та германські звичаї. Однак готи й римляни не стали одним народом. Змішані шлюби були навіть заборонені [71, с. 113]. Релігійні переконання і звичаї продовжували різнити римлян та германців. Варто також взяти до уваги, що над італійським королівством Теодориха висів *"меч"* Візантії, яка ніколи не примирялася із владою варварів у Римі та Равенні. Дарма Теодорих писав імператорові Афанасію: *"Моє королівство - спадок Вашої імперії"*, і не карбував золотої монети зі своїм зображенням, оскільки це було правом лише імператора [71, с. 115].

Тим не менш, Теодорих виявив більшу гнучкість у державних справах, особливо на початку правління. Незважаючи на те, що майбутній король провів свою юність у Константинополі як заручник, він був напівписьменний і підписувався за допомогою золотої дощечки, на якій були вирізані літери з його ім'ям. Теодорих цінував освіту й прикрасив Верону, Равенну та Рим акведуками, театрами, палацами [9, с. 247]. Теодорих зазнав похвали ораторів, наблизивши до себе найбільш освічених римлян із сенатської аристократії, які невдовзі стали пропагандистами його ідеї щодо злиття двох народів під егідою римської культури [9, с. 249]. Зрештою, король остготів став представником *"освіченого абсолютизму VI століття"*. Він виказував знаки поваги сенату, вітав новообраних консулів, котрі, як і раніше, відкривали урочистим жестом ігрища в цирку, немов Рим продовжував залишатися володарем світу, а не перетворився в *"археологічний музей"* [81, с. 223].

Теодориху вдалося навіть розширити кордони своєї держави. Від вандалів він одержав без викупу Сіцилію і зайняв прибережну Іллірію, проникнувши також у Норик і Сирмію. З бургундами (зі столицею в Ліоні), зі спорідненими західними готами у Південній Галлії та з Вандальським королівством у Північній Африці він встановив добросусідські стосунки шлюбами, подарунками, взаємними поступками. У Римі процвітали література й наука. З теренів Галлії стікалися до Мілана учні в школи латинських риторів [32, с. 198].

Магн Фелікс Еннодій, родич знаменитого Северина Боеція, був римлянином (народився в Арлі 474 р.). Рано втративши батьків, він з дитячих років жив і виховувався в Павії, у родичів. Коли прийомна мати померла, його взяла на виховання заможна християнська родина. Він обручився з однією із доньок своїх благодійників, але батьки зубожіли і шлюб не відбувся. Магн Фелікс став духовною особою, а його наречена - черницею. З кінця V ст. він жив у Мілані, де прославився як оратор. В 514 р. Еннодія призначили єпископом Павії; помер він 521 р. [32, с. 198]. Один з перших опусів Еннодія - *"Сповідь мого життя"*, написаний влітку 511 р. За тональністю твір Еннодія має багато спільних рис зі *"Сповіддю"* Августина [101, с. 234].

З 494 р. Еннодій служив при канцелярії Павійського єпископа Єпіфанія (466-496). У *"Житті Єпіфанія"* Еннодій розповідає про його дипломатичні місії на Схід, у Візантію, а також в Тулузу, до вестготського короля Ейриха (466-484). Автором підкреслюється політична роль Єпіфанія

при Одоакрі й пізніше, при Теодориху. У Павії, як пише Еннодій, Єпіфанію вдалося відновити міські стіни, відбудувати зруйновані варварами будинки й церкви [100, с.235]. З Життя видно, наскільки зросли у VI ст. світська влада та вплив єпископів. Значну частину літературної спадщини Еннодія становлять 297 листів, що дійшли до нас. Вони написані переважно в Мілані на початку VI ст. На їхній стиль вплинув Симмах Старший, любитель лаконізму. Автор вклав багато праці в обробку своїх послань. Вони були призначені для публічного читання - як листи Цицерона та Петrarки [100, с.239-240].

Складаючи вірші, Еннодій підкоряв свою музу правилам класичної просодії, хоча й “збивався” часом на народну мову. У своїй творчості він звернувся до формалістичної поезії початку IV ст., з якої найбільше цінував “квадратні вірші” Оптаціана Порфірія. Серед великих віршів Еннодія найбільшою популярністю користувалась “Епіталама Максиму”. В епіталамі поет зі знанням “художнього ремесла” використовував різні розміри: гекзаметри, дистихи, хорейчний тетраметр, сапфічні строфи, гендекасіллаби [100, с.243]. Епіталама починається гімном Природі. У весільних святах беруть участь Аполлон і музи. П’ять сапфічних строф присвячені божественній наготі Венери. Амур штрикає серце нареченого. “Епіталама Максима” за своєю язичницькою натхненністю близька поезії Авзонія. 501 р. Еннодій стає дияконом. Отже випад проти обітничі цнотливості й чернецтва, котра передбачає уникнення плотських радощів життя, в діалозі між Венерою й Амуром навряд чи був доречним у вустах клірика, який робив церковну кар’єру. Біографічний інтерес складають деякі вірші Еннодія, де він описує свою подорож річкою По під час розливу й через засніжені гори у Бріансон [100, с.243-244].

Для гімнів Еннодія (втім, як і для інших його творів) типовою ознакою є змішання християнського з язичницьким. Сусідство благочестивих думок та грішних помислів в епіграмах поета спонукає згадати укладачів африканської антології V ст. Це змішання шокує деяких сучасних католицьких літературознавців. “Найбільш характерне в Еннодії - і це вказує на поверховість його християнського почуття, - з обуренням пише Артуро Помпеаті, - його постійне прагнення все передати в язичницькій термінології й у рамках міфології; в одній пісні на честь Єпіфанія він навіть називає Бога вищим серед богів.” [77, с.197].

Набагато справедливішою та історично об’єктивнішою є думка англійського вченого Ф.Ребі: “Твори Еннодія цікаві тим, що показують, по-перше, якою сильною була в Італії наприкінці V ст. язичницька традиція, по-друге, що Авзоній і Сидоній Аполлінарій не залишилися без спадкоємців, хоча варварські навали знищили язичницькі школи в Галлії. Еннодій - може останній представник тих, хто намагався примирити язичницьку культуру зі сповіданням християнства” [77, с.198]. Поруч із благочестивими гекзаметрами у поета зустрічаються дистихи цілком вільні, де панує не суворий апостол Петро, а пустотливий Амур і навіть напівприхований в античних гаях Приап (наприклад, в епіграмі про Пазифія) [92, с.75].

Еннодій віддав належне й описовому жанру, великим майстром якого був Клавдіан. Одна з епіграм, наприклад, зображує сади короля Теодориха. Еннодій складав надписи у віршах до брами будинку, до садової хвіртки, сходів, погребу, маслосійні. Такі надписи-епіграми створював у Польщі XVI ст. Миколай Рей [92, с.75]. Як більшість галлів, Еннодій був схильний до іронії. Він насміхався над римським плащем і довгою бородою якогось Іовіана, над дрібними кар’єристами і всюдисущими дурнями. Епіграми Еннодія, у свою чергу, сходять до традиції Марциала. У художньому відношенні вони досконаліші, ніж його довгі вірші. Поетична творчість Еннодія була забута Середньовіччям. Письменники цієї епохи - Павло Диякон у VIII, Ландольфо з Мілану у XI і Джауауд з Беррі у XII ст. цитують лише “Життя Єпіфанія” в якості історичного джерела, навіть не згадуючи про його великий, суто літературний, доробок. Порівняно пізно, в 1569 р., твори Еннодія були видані в Базелі. Для подальшого вивчення творчості поета й письменника з Арля суттєве значення мало паризьке видання 1611 р. абата Сирмона [74, с.184].

Серед учнів Еннодія, яких він захищав, ставши єпископом Павії, був молодий ритор Аратор, син юриста з Лігурії, вихований після смерті батька на церковні кошти у Мілані. Аратор продовжував свої заняття літературою у Равенні під керівництвом племінника Еннодія Порфірія. Він ознайомився не лише з авторами давнини, як і всі його сучасники; Аратор

азнав впливу генія Вергілія. Крім того, молодий поет був знайомий з гімнами Св. Амвросія Медіоланського та віршами християнських поетів Пруденція та Драконтія [66, с.456]. У столиці остготського королівства Аратор прославився своїм красномовством. В 526 р. він виступав перед королем Теодорихом, захищаючи інтереси далматинців, а 527 р. був відряджений Аларихом II (484-507) послом до імператора Візантії Юстиніана I (527-565). Кассиодор допоміг йому зробити придворну кар'єру [66, с.456-457].

Коли готсько-італійське королівство занепало, Аратор опинився у Римі і став дияконом. Він здобув прихильність папи Віглія (537-555), з благословення якого склав епічну, точніше, дидактичну, поему у двох книгах, присвячену діянням апостолів. У цій поемі, доречно підкреслити, присутні досить показові для подальшого розвитку середньовічної літератури елементи: символіка чисел і алегоризм, який переплітається з реальним оповіданням. Архітектоніка поеми, однак, далека від досконалості; окремі сцени сюжетно погано пов'язані. Риторична майстерність - ось головна перевага Аратора [66, с.457]. Красномовство було настільки улюбленим римлянами навіть у період занепаду, що церква Св. Петра в Узилищах у квітні 544 р. упродовж цілого тижня була переповнена відвідувачами, які вимагали повторення довгої поеми Аратора. Вірші його охоче читали на бенкетах в період Раннього Середньовіччя. *"De actibus apostolorum"* цитували і коментували у XI-XII ст. Протягом усієї доби Середньовіччя поема Аратора слугувала однією з програм шкільних книг [66, с.459].

Знання латинської граматики та правил латинського віршування в освіченому середовищі Італії й серед вчених візантійців трималися ще на належному рівні на початку VI ст., коли писали Боецій, Кассиодор, Еннодій. У цей час жив найвідоміший латинський грамастик Пізньої Античності Присціан, родом з мавританської Кесарії (Північна Африка). Він був викладачем латини у Константинополі за Афанасія I (491-518) і присвятив імператорові латинський панегірик, написаний ямбічними сенаріями [101, с.343]. Пов'язаний із сенаторськими колами Рима, Присціан знав Аврелія Симмаха і присвятив консулу Юліану свій головний твір *"Мистецтво граматики"*. Твір цей особливо оригінальний розробкою латинського синтаксису. Присціан займався також математикою і теорією віршування. Він порівнював латинську граматику із грецькою й вдало ілюстрував свій трактат прикладами з класичних авторів. Виклад його відрізняється чіткістю, мова може посперечатися з мовою кращих письменників класичної епохи [101, с.343-344].

До недоліків Присціана варто віднести повторення, деяку непослідовність викладу й певні смислові протиріччя. Його етимології, як у більшості авторів того часу, фантастичні. Він схильний також за аналогією створювати форми, у реальній мові не існуючі. Філолог з Кесарії наслідував, особливо в синтаксисі, знаменитому грецькому граматику II ст. н.е. Аполлонію Дисколу, а також іншим грецьким мовознавцям, чиї твори не збереглися й відомі лише за відображенням їх у граматичному трактаті Присціана [101, с.344]. Варто підкреслити, що твір знаменитого африканського грамастика був до XV ст. кращим посібником з літературної латинської мови. Розшукуючи сліди загублених грецьких граматичних творів, до Присціана зверталися візантійці, наприклад, Максим Плануд. Перше видання *"Граматики"* Присціана вийшло у Венеції в 1470 р., незабаром побачили світ ще кілька видань, серед яких *"Альдіна"* 1527 р. Латинська термінологія нашого часу ґрунтується значною мірою саме на *"Граматиці"* Присціана [85, с.52].

Важко визначити, через відсутність прямих згадок і конкретних свідочств, коли жила *"найчудовіша людина"* Фабій Планциад Фульгенцій, чиї твори стали в середні віки важливим джерелом відомостей про древніх язичницьких богів і героїв. Одні джерела відносять його діяльність до початку V ст., інші, очевидно, більш достовірні - до кінця V та початку VI ст. Відомо, що Фульгенцій був африканець і що лівійська мова була його рідною мовою. Він завуальовано говорить про вторгнення якихось ворогів, котрі потурбували його, коли він *"віддавався заняттям літературою"* у своєму маєтку. На щастя, якийсь король (очевидно, варварський) розігнав ворогів [85, с.54].

У творах Фульгенція немає й натяку на той римський патріотизм, який з великою силою *"буває"* у віршах александрийця Клавдіана та галло-римлянина Рутілія. Фульгенцій навіть різко

відзивається про Рим. Він був затятим католиком і вважав свої оповідання про язичницьких богів байками, які слід розуміти алегорично. Його безглузді етимології, темні тлумачення, пристрась до *“мови Езопа”*, відсутність художнього смаку та недолугість обурювали і продовжують обурювати класичних філологів. Фульгенцій, за виразом німецького дослідника М.Шанца, несмачний, безглуздий, брутальний автор [85, с.55]. Латинська мова Фульгенція насичена варваризмами і порушує основні правила латинського синтаксису, а письменник був, імовірно, сучасником Присциана. Проте, його *“Три книги про міфологію”*, коментарі до Вергілія мали великий успіх на Заході не лише в *“темні століття”*, а й у XI-XII ст., вплинувши на коментарі *“Енеїди”* Бернарда з Шартра та Джона із Солсбері. Перше видання творів Фульгенція вийшло у Венеції в 1476 р. Варто додати, що цього африканського письменника Західна Європа читала ще у XVII ст. [85, с.55].

Для розуміння світоглядних зрушень, які відбулися протягом IV-V ст., особливо важливою є діяльність Бенедикта з Нурсії, засновника першого у Західній Європі чернечого Ордену бенедиктинців і абатства Монте-Кассино, котре стало одним з найважливіших центрів середньовічної італійської культури. Доречно відзначити, що після Бенедикта не лише язичники, а й напівязичники, як Еннодій, стали літературним анахронізмом. Останній з великих *“стражів”* античної культури - Кассиодор, який пережив усіх своїх видатних сучасників, теж *“скинув тогу й одягнув рясу”*, наслідуючи їм [65, с.66-67].

Бенедикт народився в Умбрії, у *“холодній Нурсії”*, як говорив Вергілій. Він одержав у Римі ґрунтовне риторичне виховання, але залишив у ранній молодості заняття літературою і вирушив у Сабінські гори, де, наслідуючи анахоретів єгипетської Фіваїди, вів аскетичний спосіб життя. Біля Неаполя він заснував обитель Монте-Кассино [65, с.67]. 8 квітня 529 р., у день Пасхи, ченці зі співом *“Аллілуйя”*, як повідомляють орденські Хроніки, розпочали роботу. Вони викорчували навколишній ліс і на напівзруйнованому форумі, біля старого античного храму, знищили статую Аполлона, молотами розбили вівтар і розтрощили зображення інших язичницьких богів. Святилище Аполлона було перебудоване й перетворене у каплицю-ораторій Св. Іоанна [65, с.67].

Цей гірський монастир став *“колицкою”* всіх монастирів Бенедиктинського ордену, які виникли в багатьох країнах Західної Європи протягом VI-IX ст. В *“Правилах”* Св. Бенедикта, написаних латинською мовою, наближеною до народної, майже не говориться про освіту ченців. Перший абат рекомендував подвижникам аскези займатися винятково читанням Святого Письма й псалмоспівом, а також суворо наполягав на необхідності фізичної праці як найкращого засобу від ліні - *“матері всіх пороків”*. Якщо згодом, у VII-VIII ст., Бенедиктинський орден став поширювачем знання та культуртрегером західноєвропейського соціуму, а бенедиктинські ченці - сумлінними переписувачами стародавніх рукописів не лише духовного, а й світського змісту (цій зміні орден був зобов'язаний впливу Віварія Кассиодора) [73, с.120].

Сам Бенедикт знав латинську літературу, але грецьких авторів - лише в перекладах. Достеменно невідомо, коли помер Бенедикт. За традицією датою його смерті вважається 21 березня 543 р. У середині VI ст. в монастирі з'явився перший поет Марк з Монте-Кассино. Він склав досить майстерно 33 дистихи - похвалу засновникові ордену. Вірш, присвячений Бенедиктові, написав також Павло Диякон, який був першим коментатором монте-кассинського Статуту. За нашествя лангобардів у 581 р. абатство зазнало руйнації, але невдовзі його відновили. (Вдруге й ущент Монте-Кассино було сплюндроване американською артилерією в 1944 р.) [73, с.121].

Долангобардську епоху латинської літератури завершує Флавій Магн Аврелій Кассиодор Сенатор, один з найбільших культурних діячів середньовічного Заходу [67, с.11]. Пращури Кассиодора були вихідцями з Сирії. Його прадід осів в Абрुццо. Флавій Магн Аврелій належав до четвертого покоління вельмож і великих італійських землевласників. За Теодориха Кассиодор швидко зійшов по щаблях чиновницької ієрархічної драбини до її вершини. Він здобув милість та прихильність короля ще юнаком, коли виголосив за звичаєм того часу панегірик правителеві Італії. Між 507 і 511 рр. Кассиодор був квестором Теодориха,

тобто його особистим секретарем, і складав для свого напівписьменного короля ті сповнені латинської елегантності листи, стилю яких дивувалися не лише середньовічні письменники, а й прискіпливі гуманісти Кватроченто [67, с. 11].

Консулом Кассиодор став у 514 р., коли йому було не більше 25 років. У наступному році він був призначений на посаду міністра двору (*magister officiorum*). Якийсь час він, як і його батько, виконував обов'язки намісника Луканії та Бруції, а згодом - префекта преторія (533 р.). Кассиодор до самої смерті готського короля користувався прихильністю Теодориха і зберіг своє високе положення при його спадкоємцях [67, с. 12]. В 540 р., коли візантійці зайняли Рим і стало зрозуміло, що пануванню готів у Італії незабаром прийде кінець, Кассиодор відчув, що його мрії про державотворення за римським взірцем примарні. Більше тридцяти років він займав вищі посади в Італії, складав листи й укази, в яких оживали традиції "*непереможного Риму*", - і все це виявилось безглуздом [67, с. 12].

В душі п'ятдесятилітнього державного діяча відбувся перелом. Він усамітнівся у своїх маєтках, розташованих на півдні Італії, де хазяйнували війська візантійського імператора Юстиніана. Колишній римський консул і магнат перетворив свій будинок у чернечий гуртожиток. Оточений учнями, він провів старість у Віварії - так він назвав свій притулок, де цілковито занурився у заняття літературою та богослов'ям. Помер Кассиодор 575 р., коли лангобарди зайняли всю Північну і більшу частину Середньої Італії [67, с. 12-13].

Монастир Кассиодора не наслідував бенедиктинському Статуту, у ті часи ще зовсім новому й маловідомому. Можна з достатньою впевненістю стверджувати, що Статут Віварія був василіанським, тобто східно-православного зразка, який домінував у Південній Італії протягом усього Раннього Середньовіччя. Згідно зазначених реалій логічно провести паралель між організацією Віварія Кассиодора та школами в Александрії, Едесі, Антіохії й сирійській Нисибії [66, с. 343]. Кассиодор, разом з папою Агапітом (535-536), мав також намір відкрити в Римі вищу школу, перший християнський "*університет*" на Заході, за прикладом вищих навчальних закладів, які існували на православному Сході з часів правління імператора Феодосія I Великого (379-395), але готсько-візантійська війна перешкодила здійсненню цих планів. Кассиодору довелося обмежитися освітою своїх ченців у Віварії. Для дидактичних цілей він написав, крім "*Коментаря*" до псалмів, відповідне керівництво до вивчення релігійної та світської літератури [34]. Крім того, він наполягав на тому, що риторичні фігури властиві світовій поезії. Біблія, на його думку, універсальна і містить ті самі лінгвістичні елементи, які існують в поезії усіх народів [34, с. 154].

"*Коментар*" Кассиодора до псалмів займає дві тисячі стовпців "*Патрології*" абата Міня. Дослідники спадщини Кассиодора до початку 50-х років XX ст. не звертали належної уваги на цей розлогий опус. Ернст Курциус вперше показав значення "*Коментаря*" до псалмів для середньовічної теорії літератури. Кассиодор, зокрема, стверджував, продовжуючи розвивати думки Св. Єроніма Стридонського і Св. Августина Аврелія, що світські науки розвивають те, що у зародку існує в Одкровенні Іоанна Богослова. Тим самим Кассиодор остаточно переборював наявну до нього в християнській літературі подвійність у ставленні до світської та богословської літератури [85, с. 160].

Відпала також необхідність постійно "*виправдовувати*" Біблію, доводячи, що й у ній є загальноприйнятні стилістичні фігури. Навпаки, стверджував Кассиодор, ці фігури виникають з Біблії [33, с. 149]. Отже, немає протиріччя між стилістикою Святого Письма і світських творів. Вірогідно, що теорія ця не була вигадана Кассиодором; імовірно також, що вона запозичена ним у ранніх візантійських богословів. Однак Кассиодор ввів її на Заході і вона дала можливість Середньовіччю ставитися терпимо і навіть зі співчуттям до язичницьких письменників. У своїх теологічних "*Керівництвах*" ("*Institutiones*") Кассиодор говорить про те, що вивчення світської літератури необхідне для розуміння Біблії. На рубежі VIII-IX ст. Алкуїн, продовжуючи думку Кассиодора, напише: "*Філософи не створили, а лише відкрили вільні мистецтва; Бог їх сотворив у самій Природі, а знайшли їх у її лоні найбільш мудрі з людей*" [3, с. 265].

Друга частина "*Institutiones*" розробляє питання граматики і риторики. Наслідуючи в цілому Боецію, Кассиодор вводить своїх читачів у вивчення семи вільних мистецтв. В розділі про діалектику розглядається вчення про силогізми та визначення, а також говориться про топіки

(“загальні місця”), необхідні як для поетів, так і для юристів. Св. Ісидор Севільський переробив і адаптував (спростив) цю частину праці Кассиодора. В результаті “*Institutiones*” стали однією з основних навчальних книг у середньовічних школах Заходу [96, с.332].

Кассиодор не був оригінальним філософом. Його книга про душу “*De anima*”, написана ще при дворі Теодориха, являє собою змішання неоплатонізму та християнства. Сама манера викладу передусь схоластичним трактатам [96, с.332]. Засновник Віварія також не був богословом у патристичному значенні цього слова; він виявився природженим теоретиком стилю. Близько 537 р. Кассиодор видав свої “*Variae*” - збірник актів і офіційних листів на основі реальних документів, складених ним від імені короля Теодориха [33]. Збірник переслідує насамперед літературні цілі і є зразком вишуканого дипломатичного та адміністративного стилю. Цей стиль за структурою речення бере витoki з едиктів і листів канцелярій Західної Римської імперії IV-V ст. У такий спосіб “*Variae*” пов’язані із традицією римського імперського діловодства [83, с.78].

Вишуканість викладу Кассиодор вважав істотним, якщо не головним елементом бюрократичного листування. Ця елегантність здобувалася зверненням до риторичного мистецтва минулих часів. “*Опубліковані нами декрети, - пише він, - повинні знайти голос пращурів і настільки гідні похвали, наскільки сповнені пахоцями давнини*” [33, с.155]. Як відзначав П. Біциллі, під цією декларацією підписалися б усі гуманісти епохи Відродження [65, с.145]. За зразком світських канцелярій створювався у V-VI ст. й слог понтифікальних документів. Папські енцикліки стали наслідувати форми імператорських едиктів; тому стиль, вироблений Кассиодором, важливий не лише для подальшого розвитку стилю королівських канцелярій західного Середньовіччя, а й для церковних офіційних документів. Секретар Теодориха незмінно звертався до римського права як до першоджерела державного права готсько-італійського королівства. Одна із сентенцій Кассиодора говорить: “*Будь наймудрішим наслідувачем древніх*” [34, с.155].

У середньовічній західноєвропейській дипломатиці можна чітко розрізнити той самий змістовий поділ офіційного звернення на складові частини, що й у Кассиодора, а саме: протокол, текст, кінцівка. Протокол ділиться на заклик (*invocatio*), позначення імен, титулів, звань і повноважень укладача документу (*intitulatio*), адреса з ім’ям і титулами того, кому документ спрямований (*inscriptio*), нарешті, вітання (*salutatio*). Після цієї вставної частини йде текст, розділений на преамбулу, яка містить загальні міркування з літературними алюзіями та цитатами (*exordium*, *arenga*). Преамбула у свою чергу “*готує*” виклад послання [77, с.194-195]. Після формули, яка вводить в суть справи (*notificatio*, *promulgatio*), розвивається експозиція, що викладає ті обставини, які спонукали скласти документ (*diplom*) або офіційного листа (*narratio*). Виклад обґрунтовується або підтримується посиланням на юридичні документи (*dispositio*) і закінчується загальним судженням (*sanctio*) [77, с.195]. Третя частина містить підпис уповноваженої особи, скріплений печаткою й засвідчений іншими особами (*subscriptiones*) в ролі свідків-спостерігачів; досить часто наприкінці такого документу зустрічається формула благословення (*apprecatio*) [77, с.196].

У своїх “*Variae*” Кассиодор навмисно не ввів першу і останню частини, тим самим додавши документам безособового та позачасового характеру як стилістичним зразкам для будь-якого листування у майбутньому. Доречно підкреслити, що преамбула у середньовічних теоретиків офіційного стилю отримала назву “*одержання благовоління*” (*captatio benevolentiae*) - термін, котрий зберігся, щоправда в іронічному сенсі, і в наш час [74, с.251]. З іншого боку, сучасні вчені констатують: є потреба докладніше дослідити, на якому рівні стиль Кассиодора відбився у дипломатичному листуванні та епістолографії епохи Відродження (від Колуччо Салутаті до Еразма Роттердамського). Відомо, що у XV-XVI ст. західноєвропейські гуманісти цікавилися Кассиодором і що його видавав у Базелі Іоанн Сиккард [66, с.411].

Доводиться шкодувати про втрату “Історії готів” у 12 книгах, написаної Кассиодором між 526 і 533 рр. Твір цей виник за волінням Теодориха і мав пропагандистське значення. Автор повинен був довести шляхетність і “стародавність” готів, “які нічим не поступаються римлянам”, а особливо прославити королівський рід Амалів [73, с.126]. Щоб додати готам більшої історичної ваги, Кассиодор об’єднав їх із сарматами та скіфами (подібно тому, як

далматинські й польські історики епохи Відродження об'єднували зі згаданими народами слов'ян). Кассиодор користувався грецькими та римськими творами про германців; більшість з них до нас не дійшла. За літературний зразок він тримав опуси Тацита й Амміана Марцелліна [73, с.126]. Йордан, алан або напівгот за походженням, родич Амалів по жіночій лінії, який став єпископом Кротони, репрезентував у середині VI ст. в Константинополі латиною скорочений текст праці Кассиодора під назвою "*Про походження та діяння гетів*". Однак і в такому урізаному та зміненому вигляді "*готська хроніка*" Йордана залишається цінним пам'ятником з історії тогочасних германських народів [73, с.127].

Кассиодор почав, можливо, разом з іншими перекладачами, латинський переклад Йосифа Флавія (37-100), про що свідчать його "*Institutiones*". Він називає Йосифа Флавія "*майже другим Титом Лівієм*". Варто відзначити, що "*Іудейські старожитності*" Йосифа Флавія були досить поширені на Заході в середні віки, однак імені Кассиодора дослідники в рукописах не виявили [81, с.378].

Особливої уваги заслуговує "*Історія роду Кассиодорів*", до якої включені також біографічні відомості про інших видатних людей того часу. Це белетризоване генеалогічне оповідання, де містилося безліч анекдотичних випадків, збереглося лише в екзерпціях, тобто витягах (матеріали про самого Кассиодора, про Боеція та Симмаха). Інші історичні твори Кассиодора менш значні. "*Історія в трьох частинах*" ("*Historia tripartita*") являє собою компіляцію церковної історії за грецькими джерелами. "*Хроніка*", як досвід викладу всесвітньої та римської історії з переліком консулів, була написана на прохання Евтариха, консула в 519 р. [71, с.219-220].

Переписування рукописів Кассиодор вважав заняттям почесним та богоугодним і високо цінував кваліфікованих переписувачів. У збірнику "*Variae*" є лист, адресований якомусь переписувачеві, де говориться про його високе покликання, важливе як для державної адміністрації, так і для судочинства [68, с.53]. У Віварії автор "*Variae*" склав окрему інструкцію з орфографії для ченців-переписувачів. Не доводиться сумніватися в тому, що "*Орфографія*" Кассиодора - твір компілятивний і що він використовував іноді суперечливі дані різних латинських граматиків, від Луція Аннея Корнута, вчителя поета Персія (I ст. н.е.), до Присціана. Тим не менш, завдяки цій компіляції до середньовічних переписувачів дійшли настанови і судження авторитетних античних граматиків [68, с.53]. Той самий Ісидор Севільський використовував орфографічні матеріали Кассиодора у своїх творах, завдяки чому вони стали загальновідомі.

Необхідно також відзначити, що літературна спадщина Кассиодора Сенатора стала своєрідним "*мостом*", перекинутим з Античності, через початковий період Середньовіччя, до XI-XIII ст. - епохи відновлення наук і літературних традицій у західноєвропейських феодальних країнах [31, с.199-201]. Із середини VI - до середини VIII ст., коли лише в деяких місцях Іспанії та Ірландії, котрі підтримували зв'язки з Візантією, почали "*мерехтіти*" поодинокі вогнища культури, Італія була ще огорнута "*варварським мороком*". Деякі дослідники XIX - першої половини XX ст., як відомо, децю перебільшували чи занадто ідеалізували досягнення італійської культури VII ст. Звичайно не всі культурні центри були зруйновані вщент новою навалою варварів; збереглися або були відновлені монастирі та єпископські кафедри. В Римі, Неаполі та на Сіцилії тривало, хоча і в незначному "обсязі", навчання юнацтва [74, с.257]. Однак у порівнянні з першою половиною VI ст. культура Італії завмерла, і знадобилося майже два століття, щоб нові завойовники, лангобарди, долучилися до римської спадщини, відчули себе італійцями, сприйняли латинську мову як літературну і на ній почали вести свої Хроніки і записувати свою історію.

(Далі буде)

1. Алкуин. Послание к королю // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.258.

2. Алкуин. Послание к Коридону // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.259.

3. Алкуин. Словопрение высокороднейшего юноши Пипина с Альбином Схоластиком // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.265-268.

4. Альдхельм. Загадки // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С. 206-208.
5. Ангильберт. Карл Великий и папа Лев // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.280-283.
6. Ангильберт. Эклога к королю // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.284-286.
7. Анселл Схоластик. Видение Анселла Схоластика // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.111-115.
8. Амвросий Аутперт. Житие святых Палдона, Тасона и Татона // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.73-74.
9. Агнелл Равеннский. Книга об архиепископах Равенны // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.243-259.
10. Агобард Лионский. Плачевное послание о несправедливостях к Манфреду, знатному придворному // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.288-301.
11. Агобард Лионский. Проповеди о вере и надежде // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.301-302.
12. Ассер. О деяниях Альфреда // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.404-415.
13. Беда Достопочтенный. Церковная история народа Англов. - М.: Наука, 2007. - 503 с.
14. Бенедикт Аннианский. Послание к архиепископу Нибридию // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.172-175.
15. Бегство узника // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.116-127.
16. Бозций. Утешение философией. - М.: Синтагма, 2002. - 326 с.
17. Валафрид Страбон. К Храбану Мавру, аббату Фульды, своему учителю // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.325-326.
18. Валафрид Страбон. Сапфические строфы // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.328.
19. Валафрид Страбон. Сопоставление невозможностей // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.330.
20. Венанций Фортунат. О королеве Теудехильде // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.159.
21. Венанций Фортунат. Утешение Хильперика и Фредегонды // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.160-161.
22. Винфрид-Бонифаций. Огласительные беседы // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.50-66.
23. Видукинд Корвейский. История саксов. - М.: Наука, 1976. - 302 с.
24. Геральд. Вальтарий // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.384-401.
25. Григорий Великий. Диалоги о житии и чудесах италийских отцов и о вечной жизни души. - М.: ЭКСМО, 2006. - 344 с.
26. Григорий Турский. История франков. - М.: Наука, 1975. - 321 с.
27. Годескальк. Песня Годескалька // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.317-319.
28. Дуода. Стихи к Вильгельму // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.345-346.
29. Дуода. Наставительная книга Доданы // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.350-351.
30. Иоанн Скотт Эрригена. На Дионисия Ареопагита // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.359.
31. Исидор Севильский. Этимологии // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.199-201.
32. Исидор Севильский. История о царях готов, вандалов и свевов // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.196-198.
33. Кассиодор. Разное // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.148-152.
34. Кассиодор. Об изучении наук божественных и человеческих // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.153-155.
35. Лиутпранд Кремонский. Отчёт о посольстве в Константинополь // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.65-69.
36. Максимиан. Элегия V // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.129-132.
37. Молитва к Св. Геминиану об отвращении венгров от Модены // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.408.
38. Нитхард. История в четырёх книгах // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.302-306.
39. Ноткер Заика. Три брата и козёл // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.367.
40. Ноткер Заика. Послание к Соломону о пяти чувствах // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.368.

41. *Ноткер Заика*. Деяния Карла Великого // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.369.
42. *Отлох Эммерамский*. Книга об искушениях, переменчивой судьбе и сочинениях // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.148-150.
43. Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - 480 с.
44. Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - 444 с.
45. Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - 559 с.
46. Павел Диакон. История лангобардов. - М.: Наука, 2003. - 238 с.
47. Песнь об Аквилее, не заслуживающей восстановления // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.409-410.
48. *Ратхер Веронский*. Шесть книг предисловий или Агонистик // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.49-54.
49. Руодлиб // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.130-145.
50. *Седулий Скотт*. На поражение норманнов // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.348.
51. *Седулий Скотт*. Словопрение Розы и Лилии // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.349-350.
52. *Теодульф*. Послание к королю // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.270-275.
53. *Теодульф*. О всех сословиях века сего // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.158-160.
54. *Теодульф*. О книгах, которые я любил читать, и о том, как выдумки поэта мистически толкуются философами // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С. 276-277.
55. *Фридуис*. О субстанции ничто и тьмы // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.221-226.
56. *Хейтон*. Видение Веттина // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.333-340.
57. *Храбан Мавр*. Эпитафия Валахфриду Страбу // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.229-242.
58. *Хротсвита Гандерсгеймская*. Дульций // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С.83-84.
59. *Эрмольд Нигелл*. Прославление Людовика, христианнейшего Цезаря // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С.309-314.
60. *Эйнхард*. Жизнь Карла Великого. - М.: Терра, 1998. - 98 с.
61. *Алексеев М.П.* Литература средневековой Англии и Шотландии. - М.: Наука, 1984. - 378 с.
62. *Аникин Г.В., Михальская Н.П.* История английской литературы. - М.: Наука, 1975. - 410 с.
63. *Бертельс К.Э.* Роман об Александре и его главные версии на Востоке. - М.-Л.: АН СССР, 1948. - 245 с.
64. *Бубнов И.М.* Абак и Бозий. - Пг.: Восток, 1915. - XII, 205, IV с.
65. *Бицилли П.М.* Элементы средневековой культуры. - СПб.: Летний сад, 1995. - 263 с.
66. *Эрмольд Нигелл*. История итальянской литературы. - М.: Тип-ия А.Сабурова, 1895. - Т. I. - XXXII, 768, IX с.
67. *Грабарь-Пассек М.Е.* Латинская литература от античности к средневековью (IV-VIII вв.) // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С. 7-21.
68. *Грабарь-Пассек М.Е.* Раннесредневековая латинская литература // История Всемирной литературы: В 9-ти т. - М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. - Т.2. Литература Средневековья. - С.45-72.
69. *Гаспаров М.Л.* Каролингское Возрождение (VIII-IX вв.) // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1970. - С. 221-242.
70. *Гаспаров М.Л.* Латинская литература между Империей и папством (X-XI вв.) // Памятники средневековой латинской литературы X-XII веков / Отв. ред. М.Е.Грабарь-Пассек и М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 1972. - С. 9-37.
71. *Гуревич А.Я.* Культура и общество средневековой Европы глазами современников. - М.: Наука, 1989. - 435 с.
72. *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. - М.: Мысль, 1972. - 341 с.
73. *Голенищев-Кутузов И.Н.* Средневековая латинская литература Италии. - М.: Наука, 1972. - 308 с.
74. *Голенищев-Кутузов И.Н.* Романские литературы. - М.: Наука, 1975. - 343 с.
75. *Добиаши-Рождественская О.А.* Мастерские письма на заре западного Средневековья и их сокровища в Ленинграде // Труды Комиссии по истории знаний. - Л.: Соцэкгиз, 1930. - Вып. 10. - С.7-25.
76. *Добиаши-Рождественская О.А.* Ранний фриульский минускул и одна из проблем жизни и творчества лангобардского историка VIII в. // Сборник статей по вспомогательным историческим дисциплинам. - Л.: ЛГУ, 1935. - С. 135-148.
77. *Жирмунский В.М.* Средневековая литература как предмет сравнительного литературоведения // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. - М.: АН СССР, 1971. - Т. XXX. - Вып.3. - С.182-224.
78. Западноевропейская средневековая словесность / Под ред. Л.Г.Андреева. - М.: Наука, 1985. - 681 с.
79. История Всемирной литературы: В 9-ти т. - М.: АН СССР; Пушкинский дом, 1989. - Т. 2. Литература Средневековья. - С. 357-420.
80. *Карсавин Л.П.* Культура средних веков. - М.: Гиперион, 2003. - Т.1. - 326 с.

81. Кудрявцев П.И. Судьбы Италии. - М.: 1-я Императорская тип-ия, 1889. - XIV, 571, III с.
82. Литература и искусство западноевропейского Средневековья / Под ред. О.Л.Мошанской, Н.М.Ельченко. - М.: Владос, 2002. - 205 с.
83. Мошанская О.Л. Религиозная литература средних веков // Литература и искусство западноевропейского Средневековья / Под ред. О.Л.Мошанской, Н.М.Ельченко. - М.: Владос, 2002. - С. 76-95.
84. Мошанская О.Л. Христианские мотивы в элегии "Странник" и в поэме "Видение Христа" // Синтез культурных традиций в художественном произведении // Межвуз. сб. - Н. Новгород, 1996. - С.6-12.
85. Неретина С.С. Слово и текст в средневековой культуре. - М.: Наука, 1994. - 357 с.
86. Ненарокова М.Р. Европейская школьная культура VIII-IX веков // Памятники средневековой латинской литературы. VIII-IX века / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. - М.: Наука, 2006. - С.22-47.
87. Пономарёв А.И. Собеседования Св. Григория Великого о загробной жизни в их церковном и историко-литературном значении. Опыт исследования памятников христианской агиологии и эсхатологии. - СПб.: СПбДА, 1889. - XXI, 364, V с.
88. Певницкий В. Св. Григорий Двоеслов - его проповеди и гомилетические правила. - К.: КДА, 1871. - XVIII, 230, III с.
89. Петерсон О., Балабанова М. Западноевропейский эпос и средневековый роман: В 4-х т. - СПб.: Тип-ия Ф.Альшпуллера, 1896. - Т.III. - XXV, 545, X с.
90. Рамм Б.Я. Каролингское Возрождение и проблемы школьной образованности в раннем Средневековье // Учёные записки Ленинградского пед. ин-та им. М.И. Покровского, 1940. - Т.V. Исторический факультет. - Вып. 1. - С.89-116.
91. Смирнов А.А. Средневековая литература Испании. - Л.: Наука, 1969. - 322 с.
92. Смирнов А.А. Из истории западноевропейской литературы. - М.-Л.: Наука, 1965. - 545 с.
93. Смирнов А.А. Клерикальная литература // История французской литературы: В 4-х т. - М.-Л.: АН СССР, 1946. - Т.1. - С.123-168.
94. Стеблин-Каменский М.И. Мир саги. Становление литературы. - М.: Наука, 1971. - 305 с.
95. Садов А.И. Обзор языка папы Григория I (по его письмам). - Пг.: Заря, 1916. - 185 с.
96. Удальцова З.В. Италия и Византия в VI веке. - М.: АН СССР, 1959. - 502 с.
97. Успенский Ф.И. Церковно-политическая деятельность папы Григория I Двоеслова. - Казань: КазДА, 1901. - XV, 331, VIII с.
98. Фортунатов А.А. Алкуин как деятель Каролингского Возрождения // Учёные записки Московского гор-го пед. ин-та, 1941. - Т.3. Кафедры исторического факультета. - Вып. 1. - С. 26-46.
99. Шайтан М.Э. Ирландские эмигранты в средние века // Средневековый быт / Под ред. О.Добиаш-Рожественской. - Л.: Нива, 1925. - С.179-204.
100. Шишков А.М. Средневековая интеллектуальная культура. - М.: Аргос, 2003. - 418 с.
101. Шишмарёв В.Ф. История итальянской литературы и итальянского языка. - Л.: Наука, 1972. - 514 с.
102. Штейн А.Л. История испанской литературы. - М.: АН СССР, 1976. - 536 с.

Боднарюк Б.М., Сандуляк И.Г. Формирование латинской литературы Италии в период Раннего Средневековья (VI-X ст.)

В статье рассматривается круг вопросов, связанных с особенностями формирования и становления латинской литературы на территории Италии в период Раннего Средневековья. Выделенная проблематика ориентирована на анализ и освещение развития литературной традиции на протяжении VI-X вв. Кроме того, в статье характеризуется творчество ряда наиболее известных писателей, теологов и историков того времени.

Отримано 5.04.2013

ХАРЬКОВСКИЙ Р.Г.

ПРОЕКТЫ ЕВРОПЕЙСКОЙ ЭКСПАНСИИ В ЕГИПТЕ (XVII-XVIII вв.): ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Статья посвящена исследованию процесса эволюции египетского вектора европейской экспансии в XVII-XVIII вв. Отмечается, что если в предыдущий период (XI-XVI вв.) основными претендентами на преобладающее влияние в Египте были Англия, Испания, Португалия и Франция, в борьбе которых ведущую роль играл религиозный фактор, то на данном этапе основное соперничество за доминирование в долине Нила развернулось между Лондоном и Парижем, а определяющим в их противостоянии стал экономический фактор.

Регион Ближнего Востока на протяжении ряда столетий сохраняет важное положение как геополитический плацдарм. Огромное значение имеет и тот факт, что здесь сконцентрирована значительная часть мировых запасов энергоресурсов, вокруг добычи и транспортировки которых в последнее время разворачивается острая борьба, в которую втянута и Украина. Развернувшиеся с начала 2011 г. события в Северной Африке и на Ближнем Востоке придают особую актуальность изучению истории международных отношений в этом регионе. Исследование корней подобного противостояния, происходившего на этой территории в прошлом, на наш взгляд, может облегчить процесс разрешения ближневосточных конфликтов в настоящем и предотвратить их появление в будущем.

Проблемы истории международных отношений в регионе Ближнего Востока освещены в работах таких представителей ближнего и дальнего зарубежья как В.Н.Виноградов, В.П.Георгиев, Н.А.Дулина, Т.В.Еремеева, О.И.Жигалина, А.Дебидур, Н.С.Киняпина, Е.Лависс, А.Рамбо, А.З.Манфред, Ф.А.Ротштейн, Е.В.Тарле, М.Т.Панченкова, М.Н.Тодорова, Г.А.Нерсесов, Г.Л.Бондаревский, М.С.Андерсон, Ч.Вебстер, Ф.Бейли, Дж.Морриот, Ф.Мозели, В.Пюрьи, Ф.Родки, М.Сабри и др. [1; 2; 3; 8; 9; 10; 11; 13; 15; 18; 20; 21; 22; 24; 26; 27; 28; 30; 32; 34; 35; 36; 37; 41; 42]. Значительный вклад в изучение ближневосточной политики стран Западной Европы и США внесли отечественные исследователи: В.Адагуров, М.С.Бурьян, Б.Гончар, О.Б.Демин, О.Захарчук, Е.А.Коппель, К.А.Русakov, В.В.Савенков, В.Самчук и др. [16; 19; 23; 25; 29; 31; 38; 39; 40]. Тем не менее, история зарождения колониальной политики европейских держав в этом регионе, на наш взгляд, является недостаточно изученной в отечественной историографии.

Данная статья представляет собой попытку проследить процесс эволюции египетского вектора европейской экспансии в XVII-XVIII вв.

Прежде всего, необходимо отметить, что интерес к Ближнему Востоку европейские державы начали проявлять задолго до рассматриваемого периода - первые торговые отношения между Европой и странами Ближнего Востока имели место ещё в конце XI в. и были следствием начала Крестовых походов. Так, первый Крестовый поход (1096-1099) завершился завоеванием Иерусалима и обширных районов Ближнего Востока и Северной Африки. На захваченных территориях крестоносцы создали свои государства, крупнейшим из которых было Иерусалимское королевство, от которого номинально зависели три вассальных государства: графство Триполи, княжество Антиохия и графство Эдесса. Европейская культура, право и марсельская торговля доминировали в этих государствах. Всё сирийское побережье фактически становилось владением Франции, основавшей здесь военно-монашеские ордена Госпитальеров и Тамплиеров.

Последующие военные экспедиции крестоносцев проходили с переменным успехом, а в период Столетней войны (1337-1453) ближневосточный вектор и вовсе снизошел для европейских правителей на роль второстепенного. К тому же, существенное усиление в

XV в. Османского султаната, захватившего к тому времени обширные территории в Малой Азии, Северо-Восточной Африке и на Балканах, привело к фактической блокаде левантской торговли европейцев и вынудило их искать иные пути доступа на Восток, один из которых - морем вокруг мыса Доброй Надежды - весьма кстати открыл в 1497-1499 гг. Васко да Гама (1469-1524) [17, с.6].

Господство англичан и голландцев на новом маршруте в конечном итоге побудило правящие круги Франции к установлению более тесных связей с Портой. Так, в 1535 г. король Франции Франциск I (1494-1547) получил от султана Сулеймана аль-Кануни (1520-1566) первые капитуляции для своей страны. По условиям этого договора турецкий султан предоставил французам возможность торговать на сирийском побережье и в долине Евфрата, уплачивая в турецкую казну такие же пошлины, как и торговцы-турки [17, с.345]. Кроме того, подданным Франциска I в Османской империи предоставлялась полная религиозная свобода с правом иметь охрану в святынях для христиан местах, что, по сути, было равнозначно протекторату французов над всеми католиками Леванта [17, с.346-347].

Франция, как держава преимущественно средиземноморская, к началу XVII в. располагала всеми условиями для установления контроля на торговых артериях, берущих начало на побережье Леванта и Египта. Именно такая расстановка сил определила характер качественно нового этапа международной борьбы за доминирование в этом регионе. Так, в течение XVII в. такие французские политики как Ришелье и Кольбер прилагали значительные усилия для того, чтобы направить французскую торговлю с Востоком по сухопутному пути через Египет в противовес морскому пути вокруг Африки.

Во второй половине XVII в. в широких кругах французской общественности возникают первые основательные и долгосрочные планы частичного либо полного подчинения некоторых стран Ближнего Востока, в том числе и Египта. Некоторые дипломаты и политические деятели советовали Людовику XIV (1643-1715) обратить внимание именно на эту страну с тем, чтобы превратить ее во французскую колонию [14, с.167, 172-175]. Подобную идею предложил и немецкий философ Г.В.Лейбниц (1646-1719), представивший королю 18 марта 1672 г. трактат, в котором он советовал французскому монарху, готовившемуся тогда к войне с Голландией, покорить ее, но *“не в Амстердаме, а на берегах Нила”*. Философ также подчеркивал необходимость *“завоевания Египта”*, поскольку это, по его мнению, *“открыло бы путь быстрого сообщения”* между Францией и *“богатыми странами Востока”*, а также позволило бы контролировать ост-индскую торговлю, ликвидировав тем самым экономическую основу процветания Голландии [Цит. по: 12, с.11]. Ж.-Б.Кольбер также считал, что могущество Голландии проще сокрушить в Египте, чем на её территории. Однако Людовик XIV, придававший большое значение французской экспансии на Восток, не разделял точку зрения своего министра, поскольку опасался прямого столкновения с Портой, в то время находившейся на вершине своего могущества. Как отмечал Е.В.Тарле, начав в 1672 г. войну против Голландии, французский монарх стремился уничтожить самого сильного промышленного конкурента и самую богатую колониальную державу, ударить по Голландии в Европе так, чтобы она выпустила из своих рук свои владения в Азии [41, с.210].

Тем не менее, в период с 1673 по 1686 гг. Франция смогла получить от турецкого правительства целый ряд новых торговых капитуляций и добилась принятия декретов и фирманов, обязывавших наместников султана на всей территории империи уважать капитуляционные права, дававшие французским негодантам немало протекционистских льгот.

Однако Франция была не единственной европейской державой, заинтересованной в открытии сухопутного торгового пути через Египет. С момента создания английской Ост-Индской компании в 1600 г. и вплоть до становления Британской империи в Индии в результате Семилетней войны (1756-1763) английское правительство также уделяло значительное внимание развитию торговли с Ближним Востоком. Успешная торговая экспансия Англии в Османской империи в значительной степени была обусловлена поражением Франции в Семилетней войне (1756-1763).

Между тем, потеря Францией колониальных владений в Северной Америке и Индии, способствовала существенному изменению внешнеполитической линии Парижа: французские министры и марсельское купечество направили свои объединенные усилия на укрепление своего влияния в странах Ближнего Востока. Дополнительным стимулом к проведению подобной политики были практически непрерывные русско-турецкие войны второй половины XVIII в. Ослабление Османской империи и усиление России рассматривалось в Версале как явная угроза для всей французской средиземноморской торговли.

Обострение русско-турецкого противостояния привело к возникновению в правящих кругах Франции двух взаимоисключающих подходов в ближневосточной политике. Министр иностранных дел граф Ш.-Г.Верженн (1717-1787) предлагал всячески поддерживать слабеющую Порту в технических, военном и финансовом отношениях, укрепляя ее обороноспособность в борьбе против России. Альтернативную точку зрения представлял посол Франции в Константинополе граф Сен-При, который полагал распад Османской империи неизбежным, а следовательно, - призывал принять своевременное участие в разделе *“турецкого наследства”*, подчинив Египет, а если удастся - то и Сирию [6, с.13]. Последняя точка зрения после Семилетней войны находила все большее число сторонников. Так, А.Вандаль приводит следующее описание планов оккупации Египта, автором которых был министр иностранных дел Людовика XV (1715-1774) герцог Э.Ф.Шуазель (1719-1785): *“Соразмерно с быстрым ослаблением (Османской империи. - Р. Х.), взгляды наших государственных мужей все с большим вниманием обращаются в сторону долины Нила. Некоторые разделяют наше стремление к приобретению этих богатых территорий, которые неминуемо будут утрачены для османской власти. Они думают, что Франция не будет сюда никого допускать, но, достаточно охраняя свои интересы, оставит часть добычи неверным. Ослабление власти мусульман будет скорым и вопрос о нашей части в разделе Востока очень скоро станет актуальным и будет активно обсуждаться”* [14, с.170].

Несмотря на привлекательность подобных прогнозов, в конечном итоге восторжествовал политический курс, направленный на сохранение политической целостности Османской империи. Верженн сместил Сен-При и о планах захвата Египта на несколько десятилетий забыли.

Египетский вопрос оказался в центре внимания французских политиков вследствие активизации британского проникновения в пределы Османской империи. В 1775 г. англичане заключили с одним из мамлюкских беев Мохамедом Эль Доабом договор, позволявший английским торговцам без препятствий пересекать территорию Египта [5, с.13]. Это обстоятельство подтолкнуло группу французских торговых резидентов в Каире направить две докладные записки в торговую палату Парижа, в которых поднимался вопрос о тех *“преимуществах, которые Франция могла бы получить от торговли через Суэцкий перешеек”* [Цит. по: 5, с.13-14]. В то же время на берегах Сены полагали, что *“свои”* планы в отношении Египта вынашивают и в Вене, поскольку австрийское правительство неоднократно проявляло повышенный интерес к сухопутным коммуникациям на египетской территории.

Однако начало Великой французской революции помешало чиновникам палаты отнестись к этим запискам с должным вниманием. Об этих документах, как и о трактате Лейбница, и о планах Сен-При, вспомнили лишь во времена Директории. Вынесение французским правительством египетского вопроса на повестку дня в последние годы XVIII в. не было случайным. К тому времени захват Египта стал казаться парижским политикам, марсельским купцам и французским резидентам в Порте делом необходимым и вполне реальным по ряду причин. Во-первых, как справедливо отмечал А.З.Манфред, *“идея овладения Египтом”* полностью *“отвечала интересам французской буржуазии того времени”* [33, с.204]. Во-вторых, захват Египта мог бы существенно поднять авторитет Франции как колониальной державы, значительно подорванный после Семилетней войны, укрепить французскую средиземноморскую торговлю, лишить англичан монополии на ввоз индийских товаров в Европу, используя торговый путь через Суэц и Красное море. В-третьих, оккупация долины

Нила явилась бы отправной точкой для развертывания дальнейших операций против Индии, что позволило бы Франции нанести решающий удар своему главному сопернику в Европе и на Востоке - Великобритании. В-четвёртых, ситуация для отправки экспедиционного корпуса в Египет складывалась для Парижа весьма благоприятная, как в самом Египте, так и на международной арене. В конце XVIII в. в Египте царила анархия, вызванная бездарным руководством со стороны мамлюкских беев Ибрахим-бея и Мурад-бея. В то же время в ходе войны за независимость США (1775-1783), авторитет британской короны значительно пошатнулся. Такое положение вещей подталкивало французское правительство к проведению активной экспансии в Египте.

План завоевания Египта, уже давно привлекавший внимание французской буржуазии, стал особенно серьезно обсуждаться в период итальянской кампании. В 1796-1797 гг. французская армия под командованием генерала Бонапарта нанесла сокрушительное поражение австрийским войскам и Австрия была вынуждена подписать в Кампо-Формио 17 октября 1797 г. мирный договор, продиктованный Бонапартом. Согласно этому договору, к Французской республике отошли Ионические острова и полоса на побережье Албании. Эти территории были необходимы французскому правительству в качестве форпостов для реализации экспансионистских планов в Восточном Средиземноморье.

Особое место в этих планах занимал Египет, захватив который французское правительство рассчитывало: 1) получить богатейшую колонию, источник сырья и рынок сбыта для изделий развивающейся французской промышленности; 2) сосредоточить в своих руках торговлю со странами Ближнего Востока, Африки и Азии; 3) со временем подчинить ряд областей Османской империи и создать обширную колониальную империю в юго-восточной части Средиземного моря; 4) использовать Египет как опорный пункт для развертывания дальнейших операций против Индии и тем самым нанести решающий удар своему главному сопернику в Европе и на Востоке - Англии.

После подписания мирных договоров с Австрией и Пруссией (1797), единственным реальным врагом Франции оставалась Великобритания, и в Париже с большим вниманием рассматривали варианты действий, которые могли бы нанести наибольший удар по могуществу Туманного Альбиона. Стратегически Египет рассматривался генералом Бонапартом и министром иностранных дел Ш.-М. Талейраном как плацдарм для подготовки вторжения в Индию. Изгнание англичан из Индии обеспечило бы Франции победу в ее длительной и трудной войне с Великобританией. Как видим, причины, подтолкнувшие Францию к вторжению в Египет, не выходили за рамки англо-французского колониального соперничества. Парижские политики считали, что Англия стремится утвердить свои позиции на Ближнем Востоке, осознавали значение Египта как важнейшего связующего звена между Европой и Индией. Исходя из этого, последовавшую в 1798 г. французскую экспедицию в Египет можно считать одним из этапов ожесточенной борьбы европейских держав за образование колониальных империй и установление мирового господства, за получение новых монопольных прав в торговле и промышленности.

Таким образом, XVII-XVIII ст. представляют собой качественно новый этап борьбы великих европейских держав за стратегически важный плацдарм доступа на Восток. В этот период в правящих кругах Европы впервые возникли основательные и долгосрочные планы частичного либо полного подчинения некоторых стран Ближнего Востока, в том числе и Египта, построенные уже исходя не из религиозных, как в эпоху Крестовых походов, а из экономических соображений. Впоследствии именно эти соображения окажут немаловажное влияние на характер борьбы европейских держав, и прежде всего, Великобритании и Франции, за преобладающее влияние на Ближнем Востоке. Любые проекты Франции, имевшие целью установление прямого и быстрого сообщения с бассейном Индийского океана, используя территорию Египта (экспедиция Наполеона Бонапарта, проект Суэцкого морского канала, предложенный французским дипломатом Ф. де Лессепсом и т.д.), встречали яростное сопротивление англичан, прилагавших все усилия

к тому, чтобы не выпускать долину Нила из “заколдованного круга “неприкосновенной” Османской империи” [Цит. по: 19, с.37]. Дальнейшее развитие проектов европейской экспансии в рассматриваемом регионе мы рассмотрим в дальнейших публикациях.

1. *Anderson M. S.* The Eastern Question 1774-1923. A study of international relations / M.S.Anderson. - L.: McMillan, 1966. - 436 p.
2. *Bailey F.E.* British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826-1853 / F.E.Bailey. - Cambridge: at the University press, 1942. - 312 p.
3. *Charles-Roux J.* L'isthme et le Canal de Suez. Historique-etat actuel: en 2 vls. / J.Charles-Roux. - P.: Hachette, 1901.- Vol.1. - 1901. - 550 s.
4. *Corvisier A.* La France de Louis XIV, 1643-1715: Ordre interieur et place en Europe / A.Corvisier. - P.: Societe d'edition d'enseignement superieur, 1979. - 374 p.
5. *el-Hefnaoui M.* Les Problemes contemporains poses par Le Canal de Suez / M. el-Hefnaoui. - Paris: Imprimerie Guillemot Et De Lamothe Paris, 1951. - 398 p.
6. *Hanotaux G.* Histoire de la France contemporaine: en 7 vls. / G.Hanotaux. - P.: Ancienne Librairie Furne, s.d.- Vol.3. - 733 p.
7. *Kinross J.P.G.B.* The Ottoman centuries. The rise and fall of the Turkish Empire / J.P.G.B.Kinross. - N.Y.: Morrow, 1977. - 638 p.
8. *Marriott J.A.R.* The Eastern Question / J.A.R.Marriott. - Oxford: at the Clarendon press, 1924. - 564 p.
9. *Mosely Ph.* Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839 / Ph.Mosely. - Cambridge: Russel&Russel, 1934. - 178 p.
10. *Puryear V.J.* International Economics and Diplomacy in the Near East / V.J.Puryear. - California: Archon books, 1935. - 278 p.
11. *Rodkey F.S.* Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830-1841 / F.S.Rodkey // Journal of Modern History. - L., 1929. - Vol.1. - №4. - P.570-593.
12. *Ryme A.* Egypte Sous la domination francaise / Amedee Ryme // Egypte, depuis la conque?te des Arabes jusqu'a la domination francaise. - P.: Firmin Didot Freres, 1848. - P.2-215.
13. *Sabry M.* L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811-1849 / M.Sabry. - P.: Librairie orientaliste, P.Geuthner, 1930. - 605 p.
14. *Vandal A.* Louis XIV et l'Egypte / A.Vandal. - P.: A. Picard, 1889. - 382 p.
15. *Webster Ch.* The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question / Ch.Webster. - L.: Bell, 1951. - Vol.1-2.
16. *Ададуров В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття) / В.Ададуров. - Львів: Вид-во УКУ, 2002. - 412 с.
17. *Базили К.М.* Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношении / К.М.Базили. - М.: Изд-во вост. лит-ры, Ин-т народов Азии АН СССР, 1962. - 326 с.
18. *Бондаревский Г.Л.* Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива / Г.Л.Бондаревский. - М.: Наука, 1968. - 543 с.
19. *Бурьян М.С.* Египет во внешней и колониальной политике Великобритании / М.С.Бурьян. - Луганск: БОЯНРИ МП, 1994. - 168 с.
20. *Виноградов В.Н.* Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / В.Н.Виноградов. - М.: Наука, 1985. - 336 с.
21. Восточный вопрос во внешней политике Российской империи / [В.А.Георгиев, Н.С.Киняпина и др.]. - М.: Наука, ГРВЛ, 1978. - 440 с.
22. *Георгиев В.П.* Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-х - начале 40-х годов XIX в / В.П.Георгиев. М.: Изд-во МГУ, 1975. - 200 с.
23. *Гончар Б.М.* “Залізний канцлер” і великі держави в балканських кризах 80-х років XIX ст. / Б.М.Гончар, В.Л.Самчук // Питання нової та новітньої історії. - К.: ІЗМН, 1998. - Вип.44. - С.32-41.
24. *Дебидур А.* Дипломатическая история Европы / А.Дебидур. - М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947. - Т.1: Священный союз. - 1947. - 483 с.
25. *Демин О.Б.* Английская внешняя политика в период ранних буржуазных революций в Нидерландах и во Франции / О.Б.Демин // Великая французская буржуазная революция: история и современность. - Одесса, 1989. - С.10-13.
26. *Дулина Н.А.* Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.) / Н.А.Дулина. - М.: Наука, ГРВЛ, 1980. - 192 с.
27. *Еремеева Т.В.* Заключительный этап египетского кризиса 1831-1833 гг. и великие державы / Т.В.Еремеева // Учёные записки по новой и новейшей истории. - М.: Изд-во АН СССР, 1956. - Вып.2. - С.475-518.
28. *Жигалина О.И.* Великобритания на Среднем Востоке, XIX - начало XX в. / О.И.Жигалина. - М.: Наука, ГРВЛ, 1990. - 166 с.
29. *Захарчук О.М.* “Силова дипломатія” в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / О.М.Захарчук. - К., 2000. - 19 с.
30. История XIX века (Западная Европа и вневропейские государства) / [ред. Лависс и Рамбо]. - М., 1905-1907. - Т.4. - 527 с.
31. *Коппель О.А.* Перська затока: проблеми безпеки (80-90-і роки) / О.А.Коппель. - К.: ВПЦ “Київський університет”, 1998. - 200 с.
32. *Манфред А.З.* Внешняя политика Франции 1871-1891 гг. / А.З.Манфред. - М.: Изд-во АН СССР, 1952. - 592 с.

33. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт / А.З.Манфред. - М.: Мысль, 1972. - 724 с.
34. Нерсесов Г.А. Дипломатическая история египетского кризиса, 1881-1882 гг. / Г.А.Нерсесов. - М.: Наука, ГРВЛ, 1979. - 320 с.
35. Нерсесов Г.А. Египет в международных отношениях 70-х годов XIX в. и русская дипломатия / Г.А.Нерсесов // Вопросы африканской истории. - М.: Наука, ГРВЛ, 1983. - С.127-170.
36. Панченкова М.Т. Политика Франции на Ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860-1861 гг. / М.Т.Панченкова. - М.: Наука, 1966. - 270 с.
37. Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта / Ф.А.Ротштейн. - М.: Изд-во вост. лит-ры, 1959. - 367 с.
38. Русаков К.А. Проблема черноморских проливов у зовнішній політиці Великобританії, 1892-1920: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / К.А.Русаков. - Луганськ, 2003. - 202 с.
39. Савенков В.В. Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В.В.Савенков. - Луганськ, 2005. - 20 с.
40. Самчук В.Л. Політика європейських держав періоду "Великої Східної кризи" - як одна з причин Болгарської проблеми 80-х років XIX ст. / В.Л.Самчук // Питання нової та новітньої історії. - К.: ІЗМН, 1998. - Вип.44. - С.22-31.
41. Тарле Е.В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV - начало XIX в.) / Е.В.Тарле. - М.-Л.: Наука, 1965. - 427 с.
42. Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат (вторая четверть XIX в.) / М.Н.Тодорова. - М.: Наука, ГРВЛ, 1983. - 184 с.

Харковський Р. Г. Проекти європейської експансії в Єгипті (XVII-XVIII ст.): причини та наслідки

Статтю присвячено дослідженню процесу еволюції єгипетського вектору європейської експансії у XVII-XVIII ст. Відзначається, що якщо у попередній період основними претендентами на домінуючий вплив у Єгипті були Англія, Іспанія, Португалія та Франція, у боротьбі яких провідну роль відігравав релігійний фактор, то на даному етапі головне суперництво за домінування у долині Нілу розгорнулося між Лондоном та Парижем, причому визначним у їхньому протистоянні став економічний фактор.

Отримано 01.04.2013

ГОНЧАРЕНКО Л.Л.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НІМЕЧЧИНИ: 1871-1884 рр.

У статті досліджуються економічний розвиток та соціальне становище в Німеччині в 1871-1884 роках в контексті впливу даних факторів на початок колоніальної експансії, її причини та характер. Визначається, що сутність соціально-економічних передумов колоніальної політики полягає в господарському піднесенні та структурних змінах економіки Німеччини.

Вивчення історії колоніалізму привертає значну увагу дослідників, оскільки за умов глобалізації стала зрозумілою необхідність зміни підходів до вивчення історії міжнародних відносин. За таких умов виникає необхідність знову повернутися до дослідження феномену колоніалізму, зрозуміло і колоніалізму німецького.

Актуальність дослідження посилюється тим, що боротьба за сфери впливу на стратегічно важливі країни з порушеннями норм діючого міжнародного права відбувається і дотепер. Без глибокого і всебічного вивчення проблем та історичних реалій досліджуваного періоду неможливо зрозуміти сучасної міжнародної політики та гострих конфліктних ситуацій, які виникають на сучасному етапі та суттєво впливають на міжнародні відносини.

Характеризуючи радянську історіографію проблеми, треба відзначити працю Б.М.Туполева [6], в якій містяться відомості стосовно економічного розвитку Німеччини в кінці XIX - на початку XX ст. В сучасній російській історіографії необхідно виокремити С.В.Фокіна, який досліджує різноманітні аспекти німецького колоніалізму [7]. З робіт, присвячених вивченню передумов колоніальної політики Німеччини необхідно відзначити дослідження німецького історика П.Дармштеттера [1]. В українській історіографії вивченням історії німецького колоніалізму плідно займаються С.С.Троян, П.С.Троян [5], С.М.Косяк [2] і інші науковці.

Дослідники виділяють декілька причин початку колоніальної експансії. До них відносяться причини економічного характеру, суть яких полягає в господарському піднесенні та структурних змінах в економіці Німеччини, сприятливе внутрішньополітичне становище в країні, а також в неабиякій мірі активізації колоніальної політики Німеччини сприяло вигідне для неї розміщення сил в Європі. В даній статті ставиться мета проаналізувати соціально-економічні передумови німецького колоніалізму.

На початку 70-х років XIX ст., як і раніше Німеччина залишалась переважно сільськогосподарською країною. Велика промисловість тільки починала зароджуватися, але розвивалася швидкими темпами. Повільнішими темпами в Німеччині відбувався розвиток сільського господарства, він відбувався так званим "*прусським шляхом*" розвитку капіталістичних відносин. Половина оброблюваної землі (54,4%) знаходилась в руках власників великих господарств, володіння яких в середньому перевищували 20 га. В Померанії великі юнкерські господарства перевищували 100 га, займаючи більше половини всієї оброблюваної території, а в Східній Пруссії - більше третини. В зв'язку з розвитком промисловості на селі починають застосовувати машини, добрива. Все це орієнтувало юнкерські господарства на виробництво продукції для збуту [11, с.388].

Після завершення франко-пруської війни (1870-1871 рр.) в центрі Європи з'явилося нове державне утворення - Німецька імперія, що в цілому змінило європейське політичне життя. Новостворена держава обіцяла користуватися виключно правовими нормами в міжнародних відносинах, але дуже швидко правові норми почали змінюватися на воєнно-силові. Доказом цього є відповідь О. фон Бісмарка міністру закордонних справ Франції Ж.Фавру, що "*сила вище права*" [4, с.231], яка стала в майбутньому не тільки лозунгом, але й правилом поведінки Німеччини в міжнародних відносинах.

Об'єднання Німеччини стало важливою політичною передумовою швидкого економічного розвитку, який в свою чергу в значній мірі вплинув на зародження та розвиток колоніальної експансії країни.

Якщо ще у 60-70-х роках XIX ст. Великобританія зберігала своє домінуюче положення в промисловості та світовій торгівлі, то за короткий час Німеччина не тільки наздогнала, але й перегнала в економічному розвитку свою конкурентку.

Додатковим поштовхом капіталістичному розвитку країни дали отримана від переможеної Франції п'ятимільярдна контрибуція, а також анексія Ельзасу та Лотарингії. Значна частина отриманої контрибуції - 2,2 мільярди марок була направлена на розвиток збройних сил та військової промисловості.

Значну роль в прискореному розвитку імперії відіграла уніфікація господарсько-політичного законодавства в союзних державах та в самій імперії. За нею регулювалася грошова система, установлювалася єдина система мір та ваги, а також відміна митних кордонів серед країн, які увійшли до Німецької імперії. За законом від 4 грудня 1871 р. єдиною грошовою валютою в межах країни стала марка.

Ці сприятливі обставини вплинули на швидкі темпи економічного розвитку вже в перші роки існування імперії. Період 1871-1873 рр. ввійшов в історію під назвою "*грюндерства*", його особливістю була масова організація акціонерних товариств. Так, в період з другої половини 1870 до 1874 р. було засновано 857 товариств з капіталом на 3306 мільйонів марок [12, с.86]. В період "*грюндерства*" за допомогою банків тільки в Пруссії з 1871 до 1874 р. було засновано стільки металургійних заводів та машинобудівних підприємств, скільки за попередні 70 років [15, с.57]. Акціонерні товариства розповсюджувались в усіх галузях промисловості і навіть в банківській справі, в той час, як до 1871 р. вони займалися тільки залізничними коліями. Найбільша кількість акціонерних товариств була створена в металургійній та гірській промисловості, в будівництві та залізничному транспорті, в результаті цього за чотири роки було створено більше залізниць, заводів, шахт і т. д., ніж було створено за чверть століття.

Відображенням цих процесів став швидке зростання продукції галузей промисловості. Так, видобування кам'яного вугілля з 1870 до 1873 р. збільшилося з 26,4 до 36, 4 мільйонів тонн. Важливою особливістю розвитку було залізничне будівництво, на відміну від Великобританії, де основним "*стратегічним сектором*" економіки була торгівля [11, с.363]. Загальна довжина залізниць в Німеччині зросла з 18560 км в 1870 р. до 27795 км - в 1875 р., 37572 км - в 1885 р. [12, с.493].

Будівництво нових галузей зумовило зростання ролі банківського капіталу. При цьому в банківській справі, як і в промисловості, проходила централізація капіталу. Так, в січні 1870 р. в Берліні внаслідок об'єднання 21 банківської та торгівельної фірм був заснований "*Дойче банк*", основним завданням якого була підтримка заморської торгівлі, а його капітал складав 54 мільйони марок на 1880 р. З інших великих банків слід відмітити заснування в 1851 р. Д.Ганземаном "*Облікового товариства*" ("*Дисконтгоезельшафт*"), яке перетворилося в 1856 р. в акціонерний банк з капіталом в 30 мільйонів марок та банкірській дім А.Шафгаузена, реорганізований в 1848 р. в акціонерний "*Шафгаузенський банківський союз*", який в кінці 80-х років XIX ст. мав капітал в розмірі 36 мільйонів марок. В 1872 р. був утворений "*Дрезденський Банк*", який в 1886 р. став третім по значенню банком в Німеччині, а в 1881 р. був утворений "*Національний банк Німеччини*" з капіталом в 20 мільйонів марок [14, с.17-20]. Всього з 1870 до 1872 р. кількість акціонерних банків в Німеччині збільшилась з 31 до 139.

Зростаючий вплив акціонерних банків послаблював позиції малих приватних банків. Падіння курсу цінних паперів в приватному секторі супроводжувалося збільшенням капіталовкладень в суспільному секторі німецької економіки [8, с.352].

Якісно новою щаблюною розвитку капіталізму в Німеччині став процес картелювання промислових підприємств, який охопив велику кількість галузей промисловості. Серед таких об'єднань необхідно відзначити рейковий картель, заснований в 1877 р., а також картелі виробників чавуну, вагонобудівників та паровозобудівників.

Найбільш картельованою галузю промисловості була чорна металургія, яка мала тісні зв'язки з банками та державним апаратом. Всього ж число промислових картелів зросло з 8 в 1875 р. до 120 в 1890 р.

Здійснення централізації та концентрації промислового та банківського капіталу, процес утворення картелів у промисловості з одного боку та збереження в економічному житті Німеччини значної ролі дрібної промисловості в 70-80-х роках XIX ст. з іншого, особливості взаємовідносин великої індустрії та дрібного виробництва впливали на утворення соціально-економічних передумов німецького колоніального руху, а також його організаційну структуру та колоніальну пропаганду.

Період “*грюндерства*”, який характеризується надзвичайно швидкими темпами економічного розвитку, виявився недовготривалим. Вже в березні 1873 р. в економічних оглядах німецьких газет з'явилися тривожні біржові повідомлення про наступаючу кризу [8, с.341]. В середині вересня цього ж року криза охопила Німеччину. В результаті неї в складному становищі опинилася важка промисловість, різко скоротився обсяг інвестицій. Значно зменшився розмір акціонерних підприємств.

Продовжувався процес концентрації та централізації капіталу та виробництва. Так, кількість банків, за підрахунками Г.-У.Велера, склала в 1872 р. - 257, а в 1875 р. - 157, металургійних заводів відповідно 317 та 120, а інших великих підприємств - 216 та 105 [15, с.60]. Посиленню концентрації та централізації капіталу сприяло звуження в роки кризи внутрішнього та зовнішнього ринків та значне зниження цін на промислові вироби, знижених в ціні до 1878 р. на 56% [3, с.498], а також різке збільшення конкурентної боротьби.

Скорочення загальної кількості підприємств було тісно пов'язане з їх укрупненням. До числа найбільших підприємств відносилися “*Дортмундер уніон*” та “*Лаурахютте*”, “*Бохумер ферайн*” та “*Райніше итальверке*”.

Одночасно з труднощами в промисловості зростали і проблеми в аграрному секторі економіки. Аграрна криза, яка в середині 70-х років XIX ст. набула міжнародного характеру, була зумовлена перш за все конкуренцією з боку дешевої сільськогосподарської продукції США на європейському ринку. Розвиток сільського господарства в Німеччині характеризувався низьким рівнем механізації, юнкери використовували працю сезонних працівників, зокрема польських емігрантів. Під натиском дешевої американської продукції ціни на сільськогосподарську продукцію в період з 1879 до 1885 р. знизились на 20%. Починаючи з 1876 р., зупинився експорт німецької пшениці за кордон.

Найважливішим наслідком такого розвитку промисловості та сільського господарства стало укрупнення “*Союзу великих землевласників та промислових магнатів*”, які мали на меті пошук нових форм управління економікою країни, необхідність яких проявилася під час кризи 1873 р. та в депресії після неї. Відбувалося проникнення капіталістичних відносин в сільськогосподарське виробництво як наслідок розвитку юнкерами власних промислових підприємств, участі в промислових спекуляціях, а в майбутньому і в колоніальній політиці.

З середини 70-х років XIX ст. в Німеччині посилюється рух за введення протекціоністських митних тарифів, які повинні були захищати промисловість та аграрне виробництво від зростаючого проникнення іноземних товарів на внутрішній ринок та створити сприятливі умови для зовнішньої торгової експансії.

Криза 1873 р. обумовила зміну позиції О. фон Бісмарка в методах управління економікою. Прикладом цього стало припинення діяльності фритредерської опозиції в “*Німецькій торговій палаті*”. Ці дії стали початком переходу до політики протекціонізму [15, с.102-103]. До речі, сам канцлер в листі до пруського міністра фінансів А.Хобрехта, визнаючи неможливість на новому етапі розвитку використання тільки “*суто парламентських*” форм правління, зазначав, що “*вчені, які не займаються промисловістю, торівлею, не мають свого майна і основним доходом яких є гонорари та купони, в майбутньому повинні будуть підкоритися вимогам розвитку економіки або ж звільнити свої парламентські місця*” [9, с.111-112].

Вибудовуючи стратегію своєю новою економічною політики, О.Бісмарк намагався втілити в життя дві мети. По-перше, це бажання захистити внутрішній ринок від напливу іноземних товарів. *“Ми, - наголошував канцлер, - на даному етапі, через широко відкриті ворота нашого імпорту, стали місцем збуту іноземної продукції надвиробництва”* [13, с.931]. І по-друге, метою цієї політики було розширення німецького експорту на зовнішні ринки, хоча по цілком зрозумілим причинам О.Бісмарк не говорив про це. Більше того, в своїх публічних виступах він навіть зменшував важливість державної підтримки розвитку зовнішньої торгівлі. *“Нових країн для відкриття не існує. Неможливо знайти народи, здатні купувати і яким ми могли б експортувати”*, - зазначав канцлер [13, с.940]. Проте подібні висловлювання носили суто декларативний характер, оскільки було повністю зрозуміло, що німецька індустрія, яка розвивається такими швидкими темпами, не зможе довгий час обходитися без зовнішньоекономічної експансії, а в умовах жорсткої конкуренції на міжнародних ринках допомога з боку держави буде їй вкрай необхідна. До того ж, якщо так швидко перед німецькою промисловістю постала проблема пошуку надійних ринків збуту товарів, то цілком логічно припустити, що наступним кроком після переходу до протекціонізму повинно стати вимагання заснування імперських колоній, оскільки володіння колоніями дає повну гарантію успіху монополії проти всіх випадковостей боротьби з конкурентами.

Нова політика *“залізного канцлера”* передбачала досягнення наміченої мети за допомогою цілої низки заходів, які повинні укріпити імперську фінансову систему, реорганізувати державний апарат, націоналізувати залізниці. Головною ударною силою даної політики повинен був стати *“Союз великих промисловців та земельних магнатів”*.

Головну роль в переході до протекціонізму зіграли представники важкої індустрії. В центрі їх уваги був не стільки захист внутрішнього ринку, скільки намагання, за рахунок встановлення великих монопольних цін на внутрішньому ринку, форсувати дешевий експорт своїх товарів.

Після введення протекціоністських мит німецькі споживачі платили за товари такі високі ціни, які б дозволили їм продавати ці ж товари за кордоном дешевше їх собівартості. Для прикладу наведемо той факт, що підприємства Саара продавали в середині країни тону сталі за 125 марок, а її експортна ціна складала всього лиш 80 марок [15, с.73]. Та ж ситуація відбувалася і у сільському господарстві.

Встановлення протекціонізму відіграло винятково важливу роль в подальшому розвитку Німеччини, в тому числі і в переході її до проведення активної колоніальної політики.

Перш за все перехід до протекціонізму посилив процес концентрації промислових підприємств та сприяв зростанню числа картелів у Німеччині. З іншого боку, в значній мірі зростає роль великих німецьких банків, як у розвитку власне німецької промисловості, так і в організації зовнішньоекономічної експансії. Провідна роль в цьому процесі належала таким банкам, як *“Дисконтгоезельшафт”*, *“Дойче банк”*, а також банку Блейхредера.

Спираючись на зростаючу економічну та політичну міць країни, у 80-х роках XIX ст. німецька буржуазія посилила свою зовнішньоекономічну експансію в різноманітні райони світу, а це призводить до зростання ролі Німеччини на світовому ринку. При сприянні банків, перш за все *“Дисконтгоезельшафт”* та *“Дойче банк”*, за кордоном збувалася зброя, продукція важкої та електротехнічної промисловості.

Поряд з економічними проходило формування і соціальних передумов німецького колоніалізму. Для Німеччини цього періоду було характерним значне загострення соціальних протиріч, в умовах яких колоніальне питання набуло особливого значення. Разом із процесом концентрації та централізації капіталу в промисловості та банківській справі, утворенням перших монополій, проходив процес концентрації земель, який супроводжувався розоренням селян, які в пошуках кращої долі відправлялися до міст та поповнювали лави безробітних. Та ж доля спіткала і дрібних та середніх підприємців. Масове розорення селян, дрібних і середніх підприємців, ремісників, а також дрібних торгівців та купців, зароджувало в них невдоволення та страх за своє майбутнє. Відображенням їх страху є діяльність *“Німецького національного торгово-допоміжного союзу”*, в статуті якого підкреслювалося, що *“більшу частину німецького середнього стану необхідно оберігати від загибелі”* [10, с.96].

Такі особливості в положенні селянства та дрібної буржуазії з успіхом були використані представниками великого капіталу в розгортанні колоніальної агітації та пропаганди. Наприклад, в колоніальній пропаганді був зроблений значний акцент на створенні селянами самостійних землеробських колоній, хоча об'єктивно колоніальна політика проводилася в інтересах фінансової еліти. Адже молодій німецькій буржуазії ставало тісно на внутрішньому ринку. Вона вимагала виходу на широкі простори Азії та Африки з метою захоплення запасів сировини, придбання ринків збуту та пошуків нових сфер застосування німецького капіталу.

Отже, формування німецької колоніальної експансії в великій мірі ґрунтувалося на економічних та соціальних факторах. Ставши на шлях швидкого економічного розвитку, відчувши наближення кризи надвиробництва та загострення соціальних протиріч в країні, Німецька держава активізує свою зовнішню політику та починає активно втручатися в колоніальні суперечності між європейськими країнами.

1. *Дармштеттер П.* История раздела Африки (1870-1919 гг.) / П.Дармштеттер; [пер. с нем.]. - М.-Л.: Госиздат, 1925. - 179 с.
2. *Косяк С.М.* Німецькі колоніальні товариства (друга половина XIX століття) / С.М.Косяк, С.С.Троян. - Рівне: РІС КСУ, 2008. - 60 с.
3. Мировые экономические кризисы. 1848 -1935. Сравнительные материалы по истории кризисов в важнейших капиталистических странах : в 2 т. / [под общ. ред. Е.Варга]. - М.: Огиз, 1937. - Т.І. - 808 с.
4. *Модестов В.И.* О Германии. Наука, школа, парламент, люди, стремления / В.И.Модестов. - СПб.: Типография В.С.Балашева, 1888. - 276 с.
5. *Троян С.С., Троян П.С.* Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840-1890 pp.) / С.С.Троян, П.С.Троян. - Рівне: РІС КСУ, 2011. - 224 с.
6. *Туполев Б.М.* Экспансия германского империализма в Юго-Восточной Европе в конце XIX - начале XX в. / Б.М.Туполев. - М.: Наука, 1970. - 334 с.
7. *Фокин С.В.* Геополитическое измерение колониальной политики Германии / С.В.Фокин. - М.: РАГС, 2005. - 218 с.
8. *Bohme H.* Deutschlands Weg zur Grobmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848-1881 / H.Bohme. - Köln-Berlin, 1966. - 354 s.
9. Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amts; [Hrsg. von Lepsius, A. Mendelssohn-Bartholdy, F. Thieme]: - B.: Dt. Verl.-Gesellschaft für Politik und Geschichte. - Bd. 6. Kriegsgefahr in Ost und West, Ausklang der Bismarckzeit. - 1922. - 416 s.
10. *Jantzen G.* Ostafrika in der deutschen-englischen Politik. 1884-1890 / G.Jantzen. - Hamburg: Hans Christians Druckerei u. Verl., 1934. - 103 s.
11. *Schumpeter J.* Konjunkturzyklen. Eine theoretische, historische und statistische Analyse des kapitalistischen Prozesses / J.Schumpeter. - Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1961. - Bd. 1. - 459 s.
12. *Sombart W.* Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert und im Anfang des 20. Jahrhunderts / W.Sombart. - B.: Georg Bondi, 1919. - 532 s.
13. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. 4. Legislaturperiode. - 1879. - II Session. - B., 1879. - Bd. 2.
14. *Washausen H.* Hamburg und die Kolonialpolitik des Deutschen Reiches 1880 bis 1890 / H.Washausen. - Hamburg: H.Christians, 1968. - 89 s.
15. *Wehler H.-U.* Bismarck und der Imperialismus / H.-U.Weher. - Köln-Berlin: Kiepenheuer und Witsch, 1969. - 582 s.

Гончаренко Л.Л. Социально-экономические предпосылки колониальной политики Германии: 1871-1884 гг.

В статье исследуются экономическое развитие и социальное положение в Германии в 1871-1884 годах в контексте влияния данных факторов на начало колониальной экспансии, ее причины и характер. Определяется, что сущность социально-экономических предпосылок колониальной политики заключается в хозяйственном подъеме и структурных изменениях экономики Германии.

Отримано 24.03.2013